

**КЫРГЫЗ
ЭЛИНИН
ЧЕЧЕНДИК
ӨНӨРҮ**

УДК 82/821.0
ББК 83.3Ки
К 97

И.Арабаев атындагы КМУнун Окумуштуулар кеңешинин чечиминин негизинде басууга берилди.

Жооптуу редактору: КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
филология илимдеринин доктору,
профессор *Мусаев С.Ж.*

Сын пикир ээлери: тарых илимдеринин доктору,
профессор *Абдырахманов Т. А.*
психология илимдеринин кандидаты,
доцент *Коңурбаев Т. А.*
философия илимдеринин кандидаты,
профессор *Тургуналиев Т.Т.*

К 97 Кыргыз элинин чечендик өнөрү/Түзгөн жана жазган:
О.Э.Капалбаев – Б. Бийиктик плюс, 2015. - 352 б.

ISBN 978-9967-33-064-1

Бул китепте кыргыз элинин чечендик өнөрү, чечендик айтыш өнөрүнүн улуу өкүлдөрүнүн кыскача тарых-таржымалдары берилди. Китеп кыргыз тарыхын, маданиятын таануучуларына, көркөм сөз өнөрүн өкүлдөрүнө жана китеп сүйүүчү окурмандарга сунушталат.

К 4603020000-15

УДК 82/821/0
ББК 83/3 Rb

ISBN 978-996733-064-1

© Капалбаев О. Э., 2015

БАШ СӨЗ

Биздин тилибиз, бир карасак, өтө эле жөнөкөй, жеңилдей сезилет, оозуңа келгенди айтып, деп, оюңду билдиресиң, бир карасаң, өтө татаал, өтө кыйын, оюңду так, таамай, таасын, ачык, жеткиликтүү бере албай мукаттана калдастап, дилиң жетип турганга, тилиң жетпей, көзүң жетип турганга, кебиң жетпей, оюң жетип турганга сөзүң жетпей кыйналып кысталасың. Тилдин ушул касиет-касиретин, кудурет күчүн баамдап түшүнгөн, кези келген кепти керек жерде кереметине келтире, кенемтесине толтура кыябын таап, кынап сүйлөгөн «кызыл тилдүүлөр» өз кеп-сөзүнө өтө аяр мамиле кылышып, жүйөөлүү айтылган кеп-сөзгө жүлүнүн тосуп, көсөм айтылган кеп-сөздү көкүрөгүнө түйүп, баалуу айтылган кеп-сөзгө башын ийкеп келишкендиги баарыбызга малым. Ошондуктан кылым карытып, кыямат арыткан Кыргыз элибиз «кыз-жигитибизге жетимиш өнөр аздык кылат», – дешип жаштардын өнөрлүү, билимдүү, билги, зирек, зээндүү болушуна астейдил кам көрүшкөн, «атанын сөзүн атка алмашпа, эненин сөзүн эсиңден чыгарба, карынын сөзүн капка сал», – деп жаштарга сөз аркылуу таалим-тарбия берип келишкен. Анткени кеп-сөз адам жан дүйнөсү экендигин, кеп-сөзү кандай болсо, адам өзү да ошондой болоорун, адамдын мүнөзүн, табиятын анын кеп-сөзү көрсөтүүчү күзгү экендигин бабаларыбыз байыртадан баамдап келген. «Чириген ооздон ириген сөз чыгат», «Оозу (кеп-сөзү) жаман оорубай өлөт», «Ойноп сүйлөсөң да, ойлонуп сүйлө», – деп кеп-сөзгө этият мамиле кылуу керектигин эскертишет. Ушундан улам уңгусу

уламалуу улуу ата-бабаларыбыз бардык өнөрдүн башаты катары чукугандай сөз тапкандыкты, чучукка жеткире кеп айткандыкты, кеп-сөз менен дарымдап, кеп-сөз менен арымдагандыкты эсептеп, «өнөр алды – кызыл тил», – деп кыска, бирок нуска сөз калтырышкан.

«Кызыл тил» бул – чечендик, чоң өнөр, сөз өнөрүнүн капкасы. Элде «сүйлөй, сүйлөй чечен болот», – деген накыл кеп бар. Ушундай кеп-сөз байыркы мезгилдерде эле башка элдерде да айтылган: «Поэтами рождаются, ораторами делаются». Муну биздин тилге которгондо: «Акын болуп төрөлөсүң, чечен болуп жасаласың, б.а. акын болуш үчүн тубаса талант керек болсо жана ал талант менен түздөн-түз байланышта аныкталса, чечендик талант менен түздөн-түз байланышпайт, кыйыр байланышат жана ар кандай кырдаал-шартта, жагдай-чөйрөдө тилин тишине жанып, тил безеп безилдеп сүйлөп турган, акыл элегинен өткөзүп таразалап турган, логиканын, психологиянын күчүнө салып эсте кармоо, эсине тутууну, ага шак жооп тапкан тапкычтыгын калыптандырган тынымсыз көнүгүүнүн, түйшүкчүл аракет-изденүүлөрдүн натыйжасында акырындап, жүрө-жүрө калыптанат, ошондуктан «көрө-көрө көсөм, биле-биле билги, сүйлөй-сүйлөй чечен болот», – деп айтылат.

Чечендик өнөр бүт өнөрдүн башаты катары бардык мезгилде өзгөчө бааланган, чечендер элдин бардык катмарында урмат-сыйга ээ болгон. Тоону томкоруучу, ойду омкоруучу күч да чечендик менен коштолгон кеп-сөз арканын аттап кете албаган. Тоо токтото албаганды ыктуу айтылган бир ооз кеп-сөз токтоткон. Тапкычтык менен айтылган таамай, таасын бир ооз кеп-сөзгө жоо токтогон. Демек, кеп-сөз аркылуу таасир этүү, *таасир этүүнүн* негизинде *ыкка көндүрүү, ишендирүү*, бул аркылуу *макул кылуу*, макулдук аркылуу *иш-аракет жасатуу* сөз өнөрүнүн максаттуу тепкичтери, б.а. чечендердин максаты болгон. Ушундан улам чечендер кеп-сөз боло турган жагдайды терең түшүнүп, аны эл алдында кыраатын

келтире козгоп, маани-маңызын түшүндүрүп чечмелеп, далилдүү жеткире билүүгө аракеттенишкен. Мында алар тартынбай так, шар, куюлуштуруп, кулакка жагымдуу үн аркылуу мазмундуу, уккулуктуу кылып уйкаштык менен бирде көтөрүңкү, бирде басыңкы тондо жөнөкөй, түшүнүктүү, таасирдүү сүйлөшкөн. «Кепке чечен таап сүйлөйт, кепке чоркок каап сүйлөйт», — демекчи, чечендер айта турган сөздү акыл элегинен өткөрүп тез таап, таамай, таасын айткандыгы, аны жөн гана айтпастан, өтө чеберчилик менен маселдетип салаадан куюлуп түшүп жаткан кумдай куюлуштуруп айткандыгы, сөз багытын, кырдаал-шартын тез түшүнүп, ага жараша оюн так калыптандыра билгендиги менен өзгөчөлөнүшкөн. Ошол эле учурда ар бир чечен өзүнүн «тилинде», өз «стилинде» сүйлөп, өзүнүн чечендик жолун, өз манерасын табууга аракеттенишкен, чечендик өнөрдүн техникасын, ыкмаларын өздөштүрүүгө, аларды өркүндөтүүгө дала-латтанышкан. Ошондуктан чечендик өнөр тээ байыркы замандан бери эле адамзаттык жалпы маданияттын бир бөлүгү катары сөз өнөрүнүн, кеп маданиятынын жогорку чеги катары сөз кадырлап, кеп барктаган элдин рухий байлыгы, жан дүйнө азыгы болуп келген. Бул өнөр коомдук өнүгүүнүн тигил же бул окуяларына, ал окуялардын жүрүшүнө, касташуу-достошуу, эрегишүү-элдешүү, каралоо-актоо сыяктуу карама-каршылыктуу процесстерге өз таасирин тикеден-тике тийгизип, кеп-сөз аркылуу көңүл табылып, кеп-сөз аркылуу көңүл калып, адамзат коому жашоосун улап келген.

Адатта, чечендик өнөрдүн, ораторлуктун, кызыл тилдүүлүктүн «меккеси» катары байыркы кул ээлөөчүлүк доордун эң «демократиялык» мамлекети Афина эсептелет. Б.з.ч. V-IV кылымдар Грецияда саясий, экономикалык турмуш, илим өнүккөн мезгил катары бааланат да, чечендик өнөрдүн бул мезгилде, ошол жерде күчтүү өнүгүүгө багыт алышына Солондун белгилүү закону шыкак берген. Бул Законго ылайык Афинада жашаган ар

бир адам сотто өзүн-өзү коргоого милдеттүү болгон. Ушул жагдай-шарт Грецияда сөз өнөрүнө өзгөчө маани берилгендигин жана чечендик өнөрдүн өнүгүшүн шарттады. Албетте, ар бир эле адамда андай шык-жөндөм болбоду, баары эле өзүн-өзү сөз менен коргоого кудурет-күчү жетпеди. Ошондуктан логографтар, б.а. сот иштери боюнча сөз жазып берүүчүлөр пайда болду. Ушундай логограф катары Байыркы Грециянын саясий ишмери, укук коргоочу, Афинада оратордук өнөрдүн негиздөөчүсү Демосфен эсептелген. Муну менен эле катар оратордук өнөрдүн өнүгүшүнө софистер дагы чоң кол кабыш кылышкан. Алар көркөм сүйлөөгө үйрөтүү менен эле бирге, элди өзүнүн оюна ишендирип, аларды өздөрүнө тарта билүүнү, сөздүн кудурет-күчүнө, магиясына салып, элдин ишенимине жете алууну эң жогорку өнөр деп санашкан.

Албетте, өз көз карашын көпчүлүк алдында так, таамай, таасын, жеткиликтүү, аргументтүү, далилдүү баяндоо муктаждыгы, курч талаш-тартышта жеңип чыгуу кумары, тез-тез болуп туруучу соттук териштирүүлөр риторика менен атайлап алектенүү зарылчылыгын пайда кылды. Мунун негизинде ораторлук өнөр мектептери ачыла баштады. Демек, кызыл тилдүүлүк Грецияда сөз өнөрүнүн бийик чеги катары зарылчылыкка айланып, аны изилдеп үйрөнүүнүн Горгий, Исократ, Трасимах, Аристотель сыяктуу теоретиктери жаралды. Булар менен эле катар оратордук өнөр Байыркы дүйнөнүн өнүккөн мамлекеттеринин бири Рим республикасында да өзгөчө өнүгүүгө ээ болду. Бул жердеги кызыл тилдүүлөр катары Катон, бир туугандар Гракхи, Марк Антоний, албетте, кутумчу Каталиндин Республикага каршы уюштурган бузуп-жаруучулук ишмердигин катуу сындап, республиканы коргоого багытталган жалындуу жана далилдүү сөздөрдүн ээси атактуу оратор Марк Туллий Цицерон эсептелет.

Тилекке каршы, Рим мамлекетинин кулашы менен грек Аристотель атаган «Риторика» чечендик өнөр ка-

тары токтойт. Орто кылым рух дөөлөттөрүн кара туман чулгаган схоластикалык диндик мезгил болду. Бул мезгил сөздүн кудурет-күчү аркылуу таасир этип ишендируүнү, далилдөөнү талап кылбаган, чиркөө догмасына сокур ишенүүчүлүктү, дин ишмерлеринин риторикаларын үйрөтүүнү сунуштаган, диндик көркөм сүйлөө, сөз аркылуу диний жолго салуу – гомилетика мүнөзүндө өнүккөн.

Кайра жаралуу доорунда схоластика артка сүрүлүп, сөздүн кудурет-күчүнө таң берүү өз ордуна келүү менен, Риторика көркөм, чечен сүйлөөнүн теориясы жана практикасы катары кайра өнүгүү жолуна түшөт. Мындай абал Россияда да байкала баштайт.

Арийне, дүйнөлүк кызыл тилдүүлүктүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнөн кыргыз эли да сырт калбаган. Жазуу, сызуусу өнүккөн элдердеги риторикадан айырмаланып, биздин элде чечендик өнөр, көркөм кеп өнөрү оозеки түрдө гана жаралып, оозеки түрдө гана өнүгүп келген. Импровизация күчтүү болгон, атайылап түзүлгөн мектеп болбогону менен, акындардагы устат-шакирттик карым-катыш чечендик өнөрдө да из калтыргандыгы ачык байкалат. Анткени чечендик өнөр кыргыз элинде атадан балага, укумдан тукумга айтылып калган элдик оозеки чыгармачылыктын алкагында өнүккөн, чечендик өнөрдүн негизинде элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрү жаралган. Манастагы Бакай, Ажыбай, Байжигит, Жаныбек хандын тушундагы Жээренче чечен, Акыл Карачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Алдар Көсө, Асан кайгы, Санчы сынчы, кийинки мезгилдерде жашап өткөн Калыгул олуя, Калыгул чечен, Карга бий, Мойут аке, Чоң Карач, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Көкөтай, Куйручук, Жоошбай ж.б. чечендерибиздин чечендик сөздөрү элдик оозеки чыгармачылык аркылуу бизге жетип отурат. Бирок булардын «тилин тишине жанып» айткан сөздөрү эл ичинен толук жыйналды дегенден өтө алыспыз. Жазуу-сызуу болбогондуктан жана өз учурундагы идеологиялык ар кандай

тыюулардан улам көбү унутулган, билгендер эчак арабыздан кеткен.

Албетте, кыргыздардагы чечендик өнөр жөнүндө кеп кылганда жогорку аты аталгандар гана чечен экен деген түшүнүк – бери болгондо тар түшүнүк. Анткени кыргыз элинин ичинен чыккан эл акындарынын чыгармачылыгында да чечендик өнөргө бай келген көрүнүштөр арбын. Алсак, акындардын баарында тең эле чечендик жөндөмшүк, чечендик иш-аракет арбын. Анткени аларда баамчылдык, сынчылдык, көрө билгендик, чукугандай сөз тапкычтык, ыргактуулук, эсте тутуп туруп шак жооп бергендик, куюлуштуруп суроо узаткандык, табышмактата айтылгандарга так жооп бергендик, маселдете айткандык сыяктуу чечендик өнөргө шай элемент-көрүнүштөр ачык байкалат. Ошондуктан бул маселелер да чечендик өнөр менен эриш-аркак атайын изилдөөнү, окуп-үйрөнүүнү талап кылат деген ойдобуз.

Кыргыз элинде чечендик өнөргө өтө жогору баа берилген. Чыныгы чечендин сөзү элине эм болгон, дем болгон. Ошондуктан чечен деген жалпы сөздү эл өзү жиктеп: акыл чечен, көрөгөч чечен, сынчы чечен, кургак чечен, жөө чечен деген сымал «чечендерге» бөлүштүргөн. Булардын ар биринин орду болгон, ар бирине жараша мүнөздөмө баа берилген. Алсак, акыл чеченге карата «айткан сөзү кыска, айта салса нуска», «чечендин сөзү – акылдын өзү, айтылчу сөздүн көзү, чечилүүчү иштин төркүн-төсү» – деген сымал баа айтылган. Ал эми жөө чеченге карата «сөзү копол, мааниси токол», «сөзүнүн учу айда, а бирок маани-маңызы кайда», «жөө чечендин сөзү сайгактай, учуп кетчү камгактай», – деген сымал сөздөр айтылган...

Биз жогоруда «кызыл тилдүүлүк», «чечендик өнөр», «оратордук өнөр», «риторика» деген терминдик атоолорду биринин ордуна бирин синоним катары колдондук. Чындыгында булар бири-бирине синонимдик катарды түзүшкөн түшүнүктөрдөн. Ушул аталыштардын бардыгы

тең эле биздеги чечендик өнөр түшүнүгүнө шай келет. Анткени биз тил аркылуу, айтылган кеп-сөз аркылуу, кеп-сөздүн магиялык кудурет-күчү аркылуу угуп жаткан адамдарга таасир этип, белгилүү бир иш-аракетти жасого мажбурлайбыз же түрткү беребиз. Мунун эки түрү же эки багыты бар: бири кеп-сөз аркылуу оң маанидеги маанай жаратууга, иш-аракетти оңго бурууга түрткү болсо, экинчи түрү терс маанидеги маанай жаратууга түрткү болот. Оң маанидеги маанай жараткан кеп-сөздү ак риторика же жөн эле риторика деп, ал эми адамга терс таасирдеги маанай жараткан, ак менен караны, чын менен калпты аралаштыра айтуу менен, өзүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн колдонулган кеп-сөздү кара риторика деп шарттуу бөлүштүрүүгө болот. Булар да кеп-сөздүн магиялык күчүнө ишенип, ошол кеп-сөз аркылуу ойду өз кызыкчылыгына сай келген багытка оодара, салууга, калпты-чынды койгулаштырып, адамдын психикасына, аң-сезимине оор таасир этүүчү каргыш, тетири бата сыяктуу элементтерди кеңири пайдаланып, оппоненттин же угуп тургандардын үстүнөн «бийлик жүргүзүүгө» далбастаган аракетин жумшашат. Кара риторикага баш койгон кызыл тилдүүлөр да өтө чебер аргументтерди пайдаланышып, риториканын бардык мүмкүнчүлүгүн, техникалык приемдорун, талаш-тартыш жүргүзүүнүн ыкмаларын, ишендире билүүнүн аргументтерин терең өздөштүрүшкөн, диалектиканын, эристиканын, рабулистиканын техникалык методдорун мыкты колдоно билишкендерден болушат да, риториканы өз максаттарына пайдаланып кетишет...

Риторикага же чечендик өнөргө байланышкан бул өңдүү маселелердин бардыгы ушул китептин беттеринде талапка ылайык баяндалган. Китепте риториканын илим катары жаралыш, өнүгүш тарыхы кыскача берилип, калыптанышындагы ар кыл жагдайлар түзүүчү тарабынан адилеттүү талдоого алынган. Теориялык жана практикалык илим катары алгач Грецияда, Римде жаралган

риторика чечендик өнөр, оратордук өнөр катары бүт дүйнө элдерине кеңири жайылып, бүгүнкү күндө мектептик, орто жана жогорку билим берүү системасында өз ордун таап отурат. Ошондуктан кыргыз элинин рухий маданиятынын бир өнүрү болгон чечендик өнөр жөнүндө тиешелүү билим берүү бүгүнкү күндүн талабы экендиги эч күмөн туудурбайт. Ушул өңүттөн алганда бул эмгектин хрестоматия мүнөзүндө түзүлүп, бир бөлүмү чечендик өнөрдүн өнүгүү стратификациясы, көркөм сүйлөөнүн негиздери, кеп-сөздүн таасирдүүлүгү боюнча кыска маалыматтардын берилиши, методикалык сунуш-талаптардын коюлушу менен мүнөздөлсө, экинчи бөлүмү Кыргыз чечендик өнөрүнүн улуу өкүлдөрүнүн айткан-деген кеп-сөздөрү аларды терең изилдеген, жыйнап-терген авторлордун оозу менен берилип отурат.

Эмгек окуу-методикалык жактан да туура жабдылган. Чечендик өнөргө тиешелүү айрым терминдердин терминологиялык сөздүгү, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрү, чечендик өнөр боюнча текшерүү суроолору, сунушталган адабияттардын тизмеси берилген.

Албетте, бул эмгек чечендик өнөр боюнча топтоштурулуп, жалпы коомчулукка, өзгөчө жаштарга арналып түзүлгөн биринчи эмгек жана анын түзүүчүсү, тарых илимдеринин кандидаты, доцент О.Капалбаев өзү да чечендер жөнүндө бир катар макалаларды жазып, теле берүүлөрдү уюштуруп, аларга кызыгып жүргөн окумуштуу. Ошондуктан ага ушул багытта ири ийгиликтерди каалап кетүү менин редактор катары парзым деп эсептейм...

Ошону менен эле катар бул багыттагы биринчи тажрыйба катары бааланган бул эмгек чечендик өнөргө тиешелүү бардык жагдай-шарт үчүн даяр рецепт, даяр колдонмо деп айтууга болбойт, андай болушу да мүмкүн эмес. Бирок чечендик өнөр жөнүндө маалымат алып, аны аңдап түшүнүүгө, өзүнүн кеп-сөзүн ушул багытта өркүндөтүүгө, оратордук өнөрүн өнүктүрүүгө, кыргыз

элинин кыйырынан чыккан улуу чечендердин айткан-дегендеринен сабак алууга толук мүмкүнчүлүк берет деген терең ишенимдемин...

Өзгөчө белгилеп коюучу жагдай бар. Кыргыз элинин кызыл тилдүү чечендери жана алардын айткан-дегендерин терип-термеп жазып жүргөн авторлордун кол жазмаларына редакторлук кол көп кол тийгизбедик. Авторлор кандай жазса, үтүр чекитине чейин ошондой калтырдык.

*КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
филология илимдеринин доктору,
КР илимине эмгек сиңирген ишмер,
профессор Мусаев С.Ж.*

КИРИШ СӨЗ ОРДУНА

Риторика – бул жалпы илим.

Аристотель

Адам турмушунда эмне менен алек болбосун, кандай кесипти аркалабасын, ал адамдар менен пикир алмашууга, мамиле күтүүгө муктаж жана ага зарыл. Туура жана көркөмдүү сүйлөө, өзүнүн көз карашына, анын чындыгына башка адамдарды ынандыра билүүсү, талаш-тартыш маселелерине катыша билүү жөндөмдүүлүгү, бул – өзүн-өзү урматтаган, сыйлаган адамдардын жогорку маданияттуулугунун көрсөткүчү болуп саналат. Албетте жогорудагы белгиленген жөндөмдүүлүктөр жана мүмкүнчүлүктөр табият, ошондой эле чыныгы эмгектин артынан гана келиши мүмкүн. Ал эми ошол жөндөмдүүлүккө жетүүдө күнүмдүк турмуш, массалык-маалымат каражаттарынан чагылдырылган түрдүү окуялар, мамиле күтүү өнөрү жана түрдүү себептер чоң роль ойноору белгилүү. Бирок мындай жөндөмдүүлүктүн жана мамиле кылуунун түрдүү ыкмаларынын аздык кылаарлыгы, риторика илиминин пайда болушунун кийин ачык көрүнгөн.

Илим катары эки миң жылдык тарыхка ээ болгон чечендик өнөр, алгач Байыркы Грецияда пайда болуп, акырындык менен дүйнөгө тарап, бүгүнкү мезгилде европалык билим берүүнүн салттык базасына айланып олтурат. Ал эми кыргыз элинде сөзгө маани берүү, сөздү бага билүү, көркөмдүү, маани-маңыздуу куюлуштуруп сүйлөө эң байыркы мезгилден бери эле калыптанган маданияттын өзгөчө бир түрү болуп, орчундуу орунду ээлеп

келгендиги маалым. Бирок азыркы мезгилде чечендикке үйрөтүү жана окутуу билим берүү тармагында, тагыраак айтканда, айрым гана атайын орто, жогорку окуу жайларынын окуу пландарынын киргизилген. Ал эми бүгүнкү мезгил туура жана так, түшүнүктүү жана көркөмдүү сүйлөө ар бир атуулга керектүү өнөр экендигин тастыктап жатат.

Сиздерге сунушталып жаткан бул эмгек көптөгөн окумуштуулар, илимпоздор тарабынан унутта калып жаткан, айрым учурларда гана макала иретинде «чөп башыланып» эскерилип келе жаткан чоң темага арналган алгачкы эмгектерден болуп жаткандыгына байланыштуу, айрым алешемдиктер, бизге байкалбаганы менен сиздерге билинген мүчүлүштүктөр кетиши мүмкүн. «Көч, бара-бара түзөлөт» деген сыңары келечекте, китептеги кептердин кемчиликтерин, сөөлөтүн бузган сөздөрүн оңдой турган, эң негизгиси кыргыздардагы чечендик өнөр казынасынын берекесин кемитпей, кылымдарга сактала турган эмгектер жаралышы да, жазылышы да керек.

Түзүүчүдөн

I БӨЛҮМ. ЧЕЧЕНДИК ӨНӨР

ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРДҮН ТАРИХЫ

Риторика (грек сөзү rhetorike) – көркөм сүйлөөнүн теориясы жана искусствосу. Көркөм сүйлөөчүлүктүн, чечендиктин мекени катары Байыркы Эллада болуп калгандыгы бекеринен эмес. Себеби чечендик өнөр ошол мезгилде жашаган Египет, Вавилон, Ассирия, Индия жана башка байыркы мамлекеттердин бардыгына белгилүү болгону менен антикалык Грецияда болуп көрбөгөндөй өнүгүп өсүү менен бирге биринчилерден болуп анын теориялык негизине системалык көңүл бурула баштаган.

Байыркы Элладада (Греция) б.з.ч. VIII кылымдан баштап, полистер – өз алдынча башкарууга ээ болушкан граждандык коомдор жайыла баштаган. Алар шаар-мамлекеттери деген аттар менен белгилүү болушкан. Мына ошол жерлерде чечендиктин жаралышына жана өнүгүшүнө өзгөчө шарттар түзүлгөн. Ал шаарлардын жогорку бийлиги катары Элдик жыйын эсептелип, саясий ишмерлер түздөн түз ага кайрылган. Чогулган элди (демос) өзүнө тартуу же көңүлүн буруу үчүн айта турган ойлорун өзгөчө ыкмалар менен жеткирүү зарылдыгы келип чыккан. Элдик жыйындын күчү ушунчалык жогору жана коомдогу кандай саясий түзүлүш: демократиялыкпы же олигархиялыкпы, ага көз каранды болгон эмес. Ошондой болсо дагы, демократиялык система эл алдына чыгып сүйлөөгө, ойлорун эркин айтууга жана сезимдерин ачык билдирүүгө эң сонун шарт түзүп берген.

Эл алдында саясий маселелер гана чечилбестен, сот иштери дагы жүргүзүлүп, алар аткарылган. Айыптоочу адам катары ар бир адам чыгып сүйлөөгө укуктуу болсо, айыпталуучу өзүн-өзү коргоого алып, сотторду өзүнүн күнөөсүздүгүнө ынандырууга мүмкүнчүлүк алган. Мисалга алсак, Афиналык мамлекеттерде соттордун саны 6000ге жеткен. Ал эми бир учурдагы сот ишине алардын 500 катышы мүмкүн болгон. Мындай шартта угуучуларды өзүнө тарта алган, көңүлдөрүн бура алган чечендер айыптан кутулуп кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон, б.а. тилдин күчү менен күнөөлүү болсо дагы күнөөсүз катары же тетирисинче, күнөөсүз болсо, күнөөлүү деп табылган учурлар да болгон. Кыскасы эки тарап тең тишине жанган тилине ишенген.

Б.з.ч. V-IV кылымдын биринчи жарымында грек полистеринин гүлдөгөн мезгили болот. Мына дал ушул мезгил Байыркы Грециянын тарыхында классикалык доор (лат. classicus – үлгүлүү) катары аталып, көптөгөн антикалык маданияттагы жетишкендиктер менен кошо адамзатка төмөндөгү Перикл, Фемистокл, Алкивиад, Демосфен сыяктуу саясий ишмерлерди, чечендерди калтырып кеткен. Грек чечендери оозеки сүйлөөнүн куралышынын эрежелерин, формаларын жана логиканын мыйзамдарын ушунчалык чеберчиликте түзүүгө үйрөнүшкөн. Алар өз ойлорун жана сезимдерин калың топко жеткирип эле койбостон, аларды иш жүзүндө аткаруу деңгээлине чейин мажбур кылып коюшкан.

Б.з.ч. V кылымда көркөм сүйлөө өнөрүнүн өзгөчө деңгээлине софисттер (грек сөзү sophistes – даанышман) жетишкен. Алар жогорку катмардагы бийлик адамдарын, эл адамдарын көркөм сүйлөөгө, чечендикке үйрөтүү менен бирге, сөздөрүн дагы даярдап берип турушкан. Софисттер Протагор, Горгий ж.б. философиялык мектептердин өкүлдөрүнөн болуу менен чечендик өнөрдүн бардык түрлөрүнө, талаш-тартыш маселелериндеги чеберчиликке, логиканын мыйзамдарына жана бардыгын

ынандыра билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон тажрыйба-
луу устаттардан болушкан. Софисттер чечендикти иш
жүзүндө гана аткарууга көңүл бурбастан, аны теория
жүзүндө да иштеп чыгууга көңүл бурушуп, чечендик
өнөрдү мына ошолор илим катары жаратышкан. Софист-
тердин көз карашы боюнча чечендин негизги милдети
чындыкты ачып берүү эмес, угармандарды өзүнүн оюна
ынандыра, ишендире алуу деп эсептешкен. Башкача айт-
канда, өзүнүн чындыгына калган элди ишендире алууну
жогорку чеберчилик катары көрүшкөн. Сөздүн күчүнө са-
лып курчап турган элдин назарын өзүнө бура алгандык,
логиканын мыйзамдарын бузуу чоң күч катары саналган.
Мындай акыл жыйынтыктары софизм деп аталган.

Б.з.ч. IV кылымда демократиялык полистерде са-
ясий кризистердин башталышы менен айрым саясий
ишмерлер софисттик ыкмаларды өздөрүнүн жеке кы-
зыкчылыктарына жетүүдө пайдалана башташкан.
Мындай көрүнүштөрдөн улам демагог сөзү (грек сөзү
demagogos – эл башчысы) мурунку маанисин жоготуп,
башка түскө өткөн. Тагыраак айтканда, элдин көңүлүн
буруу үчүн гана чындыкты атайылап бурмалоочу, ат-
карылбаган убадаларды берүүчү мааниге айланган.
Калпты чындыктай бурмалаган, жеке кызыкчылыкта
гана ойлогон софисттерге каршы Сократ элди күрөшүүгө
чакырган. Ал үчүн чындыкты, эң жогорку таза аруу-
лук катары түшүнүп, адамдын ой жүгүртүүсүнөн дагы
жогору турат деп баалаган. Кандай гана сөз болбосун
анын адеп-ахлакка, чынчылдыкка тиешеси бар экен-
дигин билгизген этос Сократтын арты менен белгилүү
болгон. Сократтын өзүнүн ойлору, жазма эмгектери
бизге жетпесе дагы, анын окуучусу Платондун эмгек-
тери аркылуу жеткен. Ал маектешүү искусствосун
өнүктүрүп, ал аркылуу эң татаал суроолорду, учкул ой-
лорду эл алдына чыгып оозеки айтуучулук деңгээлине
жеткирген. Платондун маегиндеги негизги персонаж
катары Сократ берилип, ал экөөнүн ортосунда суроо-

жооп аркылуу ойлор чагылдырылып турган. Платон көркөм сүйлөө жана чечендик боюнча өзүнүн идеаларын, ойлорун кагазга эле түшүрбөстөн, өздөрү түзгөн Академияда окуу курстары катары окулган.

Платондун Академиясынын угуучуларынын бири катары таанымал улуу ойчул, түрдүү илимдерге өз салымын кошуучу, азыркы кездеги илимдердин түптөөчүсү Аристотель болгон. Ал биринчи болуп тарыхта ой жүгүртүү илимдин предмети экендигин аныктоо менен, логика илиминин негиздөөчүсү катары белгилүү болуп калган. Ошондой эле риторика илимине чоң салым кошуп, аны адамзаттын кандай гана кесиптерде болбосун зарыл экендигин белгилеп, жалпы илим катары көрсөткөн. Атайын риторика багытында үч китеп чыгарып калтырып кеткен. Биринчи китебинде «риториканын» негизги предметтери «ар бир предметке карата салыштырмалуу түрдө мүмкүн болгон ыкмаларды табуу жөндөмдүүлүгү...» аныкталат. Бул ыкма чечендин кулк-мүнөзүнө, сөздүн маанисине жана түзүлүшүнө, алтургай угуучунун көңүлүнө дагы байланыштуу болоорлугу айтылган. Экинчи китебинде «чечендин сөздөрүнө ишендирүүчү толкундоолордун» себептери жөнүндө жүрүп, чечендерге сезимдерди таасирдүү пайдалана билүүчүлүк сапаттар: «аң-сезим, ак ниеттүүлүк жана жакшылык каалоочулук» сунушталат. Ошондой эле аудиторияга баа берүү. Көптөгөн сунуштары бүгүнкү күндөгү психолингвистиканын негизине айланган. «Риториканын» үчүнчү бөлүгүндө сүйлөөнүн стилине көңүл бурулган.

Байыркы Грециянын маданияты толугу менен, анын ичинде риторика илими дагы Байыркы Римде кабыл алынган. Римдеги чечендиктин гүлдөп өнүккөн мезгили б.з.ч. I кылымга же республикалык түзүлүштүн акыркы доорлоруна туш келет. Оратор (латын сөзү *orator* – сүйлөө) римдик терминге айланып, сөз алып сүйлөп жаткан, чечендикке ээ болгон, өз өнөрүн эл алдында көрсөтүп, сүйлөй билгендерге таандык болгон. Чечендик өнөрдүн

гүлдөп өнүгүшүнүн туу чокусуна М.Т.Цицерон жана анын ишмердүүлүгү жеткен.

Марк Туллий Цицерон (б.з.ч. 106-43-жж.) байыркы Римдик ири саясатчы жана жазуучу. Анын ысымы бүт дүйнөгө белгилүү. М.Т.Цицерондун риторикага арналган негизги үч чыгармасы эң орчундуу орундуу ээлейт: «Брут же Белгилүү чечендер жөнүндө» — чечендиктин, б.а. көркөм сүйлөөчүлүктүн тарыхы; «Оратор жөнүндөгү» китебинде бүт тарабынан дал келген, чечен философтон же идеалдуу оратордун бейнесин ачып берген; Үчүнчү «Оратор» аттуу чыгармасында чечендин ой жүгүртүүсү, сүйлөө стили жана өзүн алып жүрүшү тууралуу өзүнүн риторикалык идеалын түзүп берген. Бул антикалык мезгилдеги пайда болгон маданияттын эстелиги катары бүгүнкү күндөгү европалык маданияттын өнүгүшүнө эң чоң таасирин тийгизген.

Чечендик өнөрдүн өнүгүшүнө М.Т.Цицерондун көз карашы кандай эле? — деген суроо туулат. Ал кайсы илимде жана кандай гана искусство тармагында болбосун чечендер же көркөм сүйлөөчүлөрдүн өкүлү аз болоордугун таңуулайт. Бул кокустуктан улам эмес. Чечендик, көркөм сүйлөөчүлүк, анын ою боюнча, жеңил көрүнгөнү менен, өтө татаал нерсе жана оңой менен эле келе бербейт. Чечендик көптөгөн илим, билимдин жана мээнеттин артынан гана туулат. Адамдын айта турган сөзү болгон учурда гана ал жакшы сүйлөөсү мүмкүн.

М.Т.Цицерон бардык трактаттарында риториканы башка илимдер менен, өзгөчө философия илими менен, байланыштырууга аракет кылган ойлору байкалат. Аягында бардык илимдер башкы чечендик максатка көз каранды экендигин же ага баш ийээрлигин айтып жыйынтыктайт.

Риторика илимдердин катарына киреби? — деген суроонун тегерегинде философтор менен чечендер экиге бөлүнүп калган. Философтор: Сократ жана Платон риторика илимдердин катарына кирбейт деп жыйынтык

чыгарышкан. Ал эми риторлор, тетиписинче, илим экендигин белгилешип, аны далилдөөгө аракет кылышкан. Бул кырдаалдан чыгуу үчүн М.Т.Цицерон эки тарапка тең ыңгайлуу чечимди сунуштаган: риторика чыныгы эмес, башкача атканда ой жүгүртүүчүлүк илим. Бирок ал чечендик системанын тажрыйбасынын пайдалуу жактарын сунуш кылат.

Чечендин милдеттери төмөнкүлөрдөн турат: 1) эмнени айтуу керек экендигин билүү (инвенция – классикалык риториканын биринчи бөлүгү); 2) табылган сөздөрдү бир тартипке салуу (композиция); 3) бир сүйлөмгө айлантуу (элокуция); 4) бардыгын эске топтоо (меморио); 5) айтуу (акцио).

М.Т.Цицерон антикалык мезгилде калыптанган классикалык схеманы жактаган. Анда риторикалык процесс беш бөлүктөн турган. Риторикалык процесс бул – ойдун пайда болушунан баштап, элге айтылганга чейинки жол. Андан сырткары, чечен угуучуларды өзүнө тартышы керек; иштин маанилүүлүгүн жеткирүү; талаш маселелерди тактоо; өзүнүн абалын так далилдер менен бекемдөө; атаандашынын көз караштарын четке кагуу; жыйынтыгында өзүнүн абалын дагы бир жолу баса көрсөтүп, атаандашына акыркы соккуну уруу.

М.Т.Цицерондун теориялык ойлору жаңы тарыхый шартта (б.з.ч. 35-жылдары – б.з. 100-жылдары) Марк Фабий Квинтилиан тарабынан толукталган жана системалаштырылган. Ф. Квинтилиан эл алдында чыгып сүйлөп жүргөн чечен гана болбостон, риторика илиминин мамлекеттик деңгээлдеги биринчи окутуучусу катары танымал болгон. «Чечендин билими тууралуу» трактаты антикалык риториканын тарыхы катары эч өзгөрүүсүз сакталып, биздин мезгилге чейин жеткен.

Христианчылык доорунун башталышы менен антикалык маданияттын элементтерин түрдүү диний ишенимдердин калдыктары катары сүрүлө башталган. Ошондой болсо да диний ишмерлерди даярдоодо, динге

чакырууда, иш алып барууда жаңы риториканын бутагы катарында диндик көркөм сүйлөөчүлүк же гомилетика пайда болуп, ал антикалык илимдин принциптеринин негизине таянып иш жүргүзгөн.

Ошентип, IV-V кылымдардагы белгилүү диний ишмер Августин Блаженный өзүнүн чыгармаларында жана сунуштарында чечендик чеберчиликтин системасын түзүп, анда инжилге байланышкан чакырык-ишенимдердин түзүлүшүн жана айтылыштарын калыпка салып кеткен. Эрте орто кылымдардан баштап, XI-XII кылымдарга чейинки аралыктарда чиркөөлүк риторика көбүнчө диний жолго үйрөтүүчүлүк, насаат айтуучулук мүнөзгө ээ болуп, ыйык эсептелген инсандарын өмүр жолуна, керемет касиеттерине, акыр заман, кыяматка, акыркы сот күнүнүн болушуна таянып, адамдардын бул дүйнөгө жаралышынын максаттарын айтышып, кеч болуп кала электе туура жолго түшүүлөрүн түшүндүрүү иштеринде колдонушкан. Риторика бүгүнкү күнгө чейин эч өзгөртүүсүз диний окуу мекемелеринде берилип келди жана берилип да жатат.

Диний мекемелер ири оратор-чечендерди тарбиялап чыгарган. Алар Ыйык жазууларды талкуулап, чечмелөөгө алышып, диний мекемелердин «атасы» атагына конушкан. Мисалга алсак, алар: Иоанн Златоуст, Василий Великий, Фома Аквинский ж.б. болушкан.

Гомилетика европалык орто кылымдарда риторикада монополиялык мүнөздөгү абалда болуп турганы менен, айрым учурларда ага каршы келген, каршы чыккандар да болгон. Италиялык монах Савонарола католик чиркөөсүнүн байлыгын, ал байлыкка эсиргендерди айтып, айыбын чукуп, ашкерелеп, Ыйык тактыны сындоого алган. Анын чакырыгы Флоренцияда 1494-жылдагы элдик көтөрүлүштүн чыгышына себеп болуп берген. Көтөрүлүш аёосуз басылып, анын уюштуруучусу катары Савонарола дин безер катары соттолуп, өлүм жазасына тартылган.

Кеч орто кылымдарда риторикалык талаш-тартыштар, көбүнчөрөөк жазылган чыгармалар аркылуу жүрүп,

жайылтылган. Мисалга ала турган болсок, мындай талаш-тартыш христиандык чиркөөнүн жаңы багытын негиздөөчү Мартин Лютер менен жазуучу Эразм Роттердамскийдин ортосунда жүргөн.

Кайра жаралуу доорунда риторикага көркөм сүйлөөчүлүк катары кайрадан көңүл бурулуп, жаңыча мамиле жасоо башталган. Буга адамдардын жашоого, ааламга жана адамдын өзүнө болгон кызыгуулардын өзгөрүшү чоң түрткү берген. Риторика адабиятка жакындап, анын композициялык, тилдик бөлүктөрү нукура чечендик өнөр системасындагы ролу жогорулай баштаган.

Жаңы доордун айрым философтору, мисалы Р.Декарт, Б.Спинозалар риториканы таанып билүүчүлүк жана таанытуучулук каражат катары эмес, адабиятчылык, көркөм сүйлөөгө тилди өнүктүрүү, таалим-тарбиялык жаатында гана орду бар деп эсептешкен.

XVI–XX кылымдарда Франция мамлекетинде риториканын негизги багыты өзгөчө өнүгүп, ага көп көңүл бурулган. Европа маданиятында француз риторикалык салты бүгүнкү мезгилде дагы алдыңкы орундарда туруп, суроо-талабы өтө жогору экендигин баса белгилеп кетишибиз зарыл.

Риторикалык биринчи эмгектер француз тилинде XVI кылымда чыга баштаган. XVI–XVII кылымдарда диний ишмердиктеги риторикалар өтө өнүгүп, алар акырындык менен соттук, академиялык иштердеги пайдаланылган риторикаларга, XVIII кылымдын аягынан баштап Улуу Француз революциясынан кийинки саясий риторикаларга орун бошотуп бере баштаган.

Франция дүйнө жүзүнө көптөгөн сөз чеберлерин даярдап калтырган. Алсак: жазуучу, архиепископ Ф.Фенелон, философтор Вольтер (Франсуа Мари Аруэ), Д.Дидро, саясий ишмерлер жана революциянын чечендери Оноре Габриэль Рикетти де Мирабо, Жорж Жак Дантон, Максимилиан Робеспьер.

Риторика хан сарайлардагы татаал этикеттерди жөнгө салууда да чоң роль ойногон. Риториканын тарыхы аркылуу биз коомдук процесстердин күзгүсү катары коомдук-экономикалык өнүгүшүн, чиркөөлөрдүн кадыр-баркынын өсүшүн же төмөндөшүн, илимдин өнүгүүсүн, революциялык толкундоолорду, парламенттик талашып-тартышууларды көрө алабыз. Риторикалык билим берүүнүн борборунда сырткы көрүнүшкө көңүл бөлүү, алар боюнча иштөө, өзүн алып жүрүү боюнча атайын көрсөтмөлөр даярдалып, сүйлөө эрежелери тууралуу дагы жоболор киргизиле баштаган.

Россиянын тарыхында көркөм, кооз сүйлөөчүлүк дагы көп этапты басып өткөндүгүн баса белгилеп кетүү зарыл. Байыркы орустардын көркөм сүйлөөсү негизинен элдик салтка байланышкан. Алар 988-жылдан, христиан дини мамлекеттик динге айлангандан баштап византиялык жана түштүк славяндык риторикалардын үлгүсүндө өнүгө баштаган. Оозеки чыгармачылыктын бай казынасын пайдаланышып, ал маданиятты бүгүнкү мезгилге чейин жеткиришкен. Алсак, митрополит Илариондун «Слово о законе и Благодати»; «Золотое слово Святослава» («Слово о полку Игореве»); Даниил Заточниктин «Моление»; Кирилл Туровскийдин «Слова»; Владимир Мономахтын «Поучение» («Поучение чадам своим») ж.б. чыгармалары орус риторикасынын башатында турат.

Жогорудагы келтирилген чыгармалардын авторлоруна батыш европалык маданият таасирин тийгизип эле койбостон, алар ошол нукта, стилде жазууга аракет кылышкан. Байыркы орустардын чечендик өнөрүндө төмөндөгүдөй салттык мүнөздөр калыптанган: китеп барактарына, даанышмандын сөздөрүнө, чечендик өнөргө жогорку деңгээлде мамиле кылууга, адеп-ахлактык тарбияга чакырууга, ак менен каранын айырмасын билүүгө, сөздүн касиетине жана күчүнө ишенүүгө, арамзалык жана куулуктан качууга, жаман жакшыны айырмалап, сөздү көтөрө билүүгө, элге кайрылууда жүрөктөн чыккан

сөздөрдү айтуу касиеттерине ээ болушуп, адамдык сапаттары жогорулаган.

Орусияда риторика боюнча окутуп, үйрөтүү XVII кылымда пайда болуп, анын авторлору чиркөө ишмерлери, жазуучулар, окумуштуулар болушкан. Биринчи жаралган риторикалык эмгектер латын эмгектеринин таасиринде жазылып, көбүнчө диний багытта түзүлгөн. Алар диний сөздөрдү түзүүдө, угуучуларга жеткирүүдө аларды колдонмо катары пайдаланышкан. Чечендик өнөр көркөм, кооз, жеткиликтүү эле сүйлөө эмес, үндү туура коюу, колдорду туура жаңсоо, кебете кепширге көңүл буруу, эмоцияны ооздуктоо, башкача айтканда, бардык тарабын тең эске алуу зарыл экендигин көрсөткөн.

Россияда А.Фоклендин «Французская риторика» (1555 г.), Н.Шабанелдин «Источники французского красноречия» (1612 г.), граф Бельгарддын «Размышления об эlegantности и вежливости стиля» (1695 г.), Аристотелдин жана М.Т.Цицерондун риторикалары окутулган.

XVIII кылымдын башында Петр I доорундагы ири коомдук жана чиркөө ишмери Феофан Прокопович (1681-1736) тарабынан «De officium oratore» аттуу риторикалык чыгармасы жаралган. Ал Петр I реформаларын бардык тараптан колдоого алган. Анын чыгармасы лекциялык курс сыяктуу жазылып, 1706-1707-жылдары Киев-Могилянской академиясында латынча лекция окуган.

XVIII кылымда орус окумуштуусу М.В.Ломоносов тарабынан орус тилинде риторика боюнча окуу куралы жазылган. Ал 1748-жылы «Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показывающая общие правила обоого красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки» деп узак аталган ат менен жарык көргөн. М.В.Ломоносов риторикага жазуу жана оозеки түрүндөгү илим катары аныктама берген. Риторика эрежелердин жыйнагы, чыгармалар оозеки жана жазма түрүндө жаралып, ал мамлекеттик, коомдук жана диний-филосо-

фиялык темалардын бардыгын камтыйт. Ал эмгектеринде көркөм адабияттарга жана поэзияга тиешелүү чечендик өнөргө окуткан өзүнүн риторикасын бөлүп чыккан.

XVIII кылымдын аягы – XIX кылымдын башында риторика гимназияларда жана окуу жайларында окутула баштаган. Көптөгөн окуу куралдары: А.Ф.Мерзляковдун «Краткая риторика», И.С.Рижскийдин «Опыт риторики», А.С.Никольскийдин эки бөлүктөн турган «Основания российской словесности» китеби, А.Галич, Н.Кошанский, Н.Гречтердин эмгектери жарык көргөн. Бул мезгилдеги жарык көргөн окуу куралдары төмөндөгү айырмачылыктары менен өзгөчөлөнгөн:

- Байыркы Рустагы чечен өнөрчүлүгүнүн көркөм сүйлөөдөгү салттык белгилерин көп колдонушкан. Орус элинин жана мамлекетинин улуулугу тууралуу идеалар көп көтөрүлгөн. Орус тарыхына байланышкан баатырдык окуялар, эрдиктер даңкталып, сүрөттөлгөн;
- Риторика орус тилине көбүнчө латын, француз, италиян тилиндеги жарык көргөн эмгектерди которгондо орус тилинин лексикалык, фразеологиялык, грамматикалык ж.б. өзгөчөлүктөрү эске алынган;
- Риторика күндө пайдаланылган майда сөздөрдөн качууга аракет жасаган;
- Риторика алдына койгон максатын аныктап алгандан кийин оозеки жана жазма түрүндө даярданууну үйрөткөн. Тагыраак айтканда, кимге эмнени айтыш керек экендигине так багыт алууну көрсөткөн;
- Риторика сүйлөө маданиятынын эң жогорку илими катарында каралып, сөздүн күчү менен кандай гана шартта болбосун, билимдүү, билимсиздигине карабай ынандыруу касиетине ээ болгон.

XIX кылымдын башында «Жалпы риторика» жана «Жеке риторика» деген түшүнүктөр пайда болот. XIX кылымдагы көркөм сүйлөөнүн теориясы боюнча риторика көркөм сүйлөө өнөрүнүн мыйзамдары менен иштеген

илим катары каралган. Бирок бул мыйзамдар жазуу жана оозеки түрүндөгү чыгармаларга же жалпысынан, же ар бирине өз өзүнчө тийиштүү болгон. Ошондуктан жалпы риторика жана риторика деп экиге бөлүнгөн. Мисалга ала турган болсок, жалпы риторика предметти сүрөттөөдө стилдин айкалыштыгын үйрөткөн. Улуулук жөнүндө сөз болуп жатканда, жогорку стилди, төмөнкү сапат жөнүндө сөз болуп жатканда төмөндөтүлгөн стилди колдонуу пайдаланылган. Ал эми жеке риторика адамдардын тийиштүү бир адистигине байланыштуу, эл алдына чыгуучу сөздү жазууда, маанилүү документтерди түзүүдө колдонулган.

Көркөм сүйлөөнүн негизги түрүнүн бири академиялык көркөм сүйлөө болгон. XIX-XX кылымдын башындагы орус окумуштууларынын көпчүлүгү белгилүү окумуштуу катары эле таанымал болушпастан, улуу кеп чеберлери катары дагы тарых барактарында калышкан. Алсак, тарыхчылар Т.Н.Грановский жана В.О.Ключевскийдин, химик Д.И.Менделеевдин лекцияларына студенттер эле эмес, сөз өнөрүнө кызыккан башка адамдар дагы катышышкан (ошол учурда россиялык университеттерде сабактарга катышуу эркин болуп, эч ким тыюу салган эмес).

«Лекция» латын сөзү, кыргыз тилине которгондо «окуу» дегенди түшүндүрөт. Бул түшүнүк өз алдынча XIII кылымда пайда болуп, илимий трактаттарды жана маалыматтарды жеткирүү менен бирге аларга түшүнүк берүү түрүндө өткөн.

Орус кеп өнөрүнүн өсүшүнө түрткү берген дагы бир көрүнүш катары XIX кылымдын 60-70-жылдарындагы Улуу реформалардын жүрүшү болгон. Өзгөчө, сот реформасынын жүрүшү түрткү берген. Реформанын негизинде соттун жүрүшү каалоочулар жана пресса үчүн ачык болуп, адвокаттардын жана прокурорлордун актоо, каралоо иштери эл астында жүргөн. Башкача айтканда, алардын кеп чеберчилиги менен иштөө системасы киргизил-

ген. Бул доордун атактуу чечендери катары А.Ф.Кони, Ф.Н.Плевако, В.Д.Спасович ж.б. белгилүү болушуп, сөз өнөрүнүн эталонуна айланышкан.

XX кылымдын башынан баштап, сөз өнөрү коомдук-саясий багытта өнүгө баштайт. Риторика предметинин жогорку окуу жайларында, орто окуу жайларда бериле башташы көптөгөн белгилүү кеп чеберлеринин, түрдүү саясий күчтөрдүн өкүлдөрүнүн чыгышына чоң өбөлгө түзгөн. Алардын сөздөрү, чакырыктары Мамлекеттик Думанын трибунасынан, түрдүү митингдерден жана лекциялык залдардан жаңырып турган.

Большевиктик партия бийликке жеткенге чейин жана бийликтин алгачкы жылдарында өздөрүнүн кеп чеберчилигин угуучуларга, саясий каршылаштарына жеткирип, билимдеринин байлыгын жана чечендик өнөрлөрүнүн бай тажрыйбага ээ экендигин көрсөтүшкөн. Сөз институтуна көп көңүл бурушкан жана аларды иштетишкен.

XX кылымдын 20-жылдарынан баштап абал өзгөрө баштаган. И.В.Сталин өзүнүн саясий конкуренттерин түрдүү жолдор менен жоготкондон кийин, советтик коом бирдиктүү, ажырагыс максатта деген ойду бекитүүгө жетишкен. Албетте, ага ошол мезгилдеги элдин билиминин жана маданий деңгээлинин төмөндүгү дагы жол ачып, эл алдына чыгып сүйлөө жөнөкөй нерсеге айланып, ал эми риторика «таза искусствонун» бир түрүнө айланып калган. Өкүнүчтүүсү бийик маданият, кеп маданияты «орус мужуктарынын» сүйлөө деңгээлине түшүп, азыркы мезгилдеги абалга жетип калгандыгы абдан өкүндүрөт. Башкача айтканда, сөгүнмөйүн сүйлөөгө болбойт же сөгүнүү кептин көркүн чыгарат деген түшүнүктөр пайда болуп калган.

XX кылымдын 20-80-жылдар аралыгында риторика сабак (предмет) катары билим берүү мекемелеринин биринде дагы берилбей калган. Риторика илим жана предмет катары өзүнүн баалуулугун, өз алдынчалыгын жоготуп, анын теориясынын өнүгүүсү токтогон. Эски

адабияттар кайрадан басмаларга берилген эмес. Ал эми жаңылары чыкпай калган. Риторика чиркөөлөрдө гана баштапкы мезгилдегидей эле берилип келген.

XX кылымдын 80-жылдарынан кийин риторикага болгон көз караш кайрадан өзгөргөндүгү байкалган. Буга бир нече себептер түрткү берген. Коомдун өзгөрүшү, жаштардын эски нерселерге, классикалык үлгүдөгү маданиятка кызыга башташы, демократиялык өнүгүүлөрдүн талаптары, коомчулуктун сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнүн маанисине түшүнүүсү жана башкалар себеп болгон.

Грек, рим, орус же жазуусу өнүккөн башка өлкөлөрдөн айырмаланып, кыргыз элинин көркөм кеп өнөрү оозеки түрдө өнүгүп келген. Башка элдердегидей атайын мектептер болбогону менен, сөз баккан, кеп жеген идиректүү жаштар өнөрүн улантыш үчүн устат издеп, жер кезип, сабак алышкандыгы бизге маалым. Алсак, Жээренче чечен, Толубай сынчы, Токтогул ырчылардын, андан бери көл өрөөнүнөн чыккан жети акенин бири-бири менен чыгармачылык байланыштарын айтсак болот.

Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан, кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз [Кыргыз адабиятынын тарыхы... , 2002 : 357].

Бизге жеткен белгилүү маалыматтарга таянуу менен кыргыздын чечендик өнөрүн үч этапка бөлүп кароого болот:

Манастын доорундагы Бакай, Ажыбай, Байжигит ж.б. чечендер жашаган (IX-X к.) доор;

Жээренче чечен, Алдар Көсөө, Акылкарачач, Толубай сынчы, Асан Кайгы жашап өткөн, Жаныбек хандык (XIV-XV к.) кылган учур.

XVIII-XX кылымдын башына чейинки Калыгул олуя, Шамен, Калыгул чечен, Карга аке, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Карач аке, Кыдыр

аке, Көкөтөй, Куйручук, Жоошбай ж.б. жашап өткөн мезгил.

Кыргыз илиминде чечендик өнөр төмөндөгүдөй классификацияланган:

Акыл чечен. Булардын акылы артык, тили курч. Тил – чечендиктин негизи, биринчи белгиси. Ар тилдин бай, кереметтүү экендиги – сүйлөөнүн маданиятынан таасын билинет. Ошентсе да чечендикте акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия «капилеттен сөз, караңгыдан көз» тапкан тили жатык, бай, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Кылыч менен ала албагандарды тил менен алгандар ушулар. Буга: Ажыбай, Байжигит, легендарлуу Акылкарачач, Тилекмат аке, Сарт аке ж.б. чечендерди кошууга болот.

Көрөгөч чечен. Буларда, алдын ала көрө билүүчүлүк, тубаса психологдук, кылдат сынчылдык сапаттар күчтүү. Легендарлуу Жээренче чечен, Алдар Көсөө жана Садыр аке, Кыдыр аке, Калыгул олуя, Көкөтөй, Куйручук, мына ушундай чечендерден көрөгөч деп аталган.

Кургак чечен. Көп сөздүү, далилсиз, кургак, маанисиз сүйлөгөндөр. Мындайларды эл «кургак чечен», «жөө чечен экен», «кургак чечен, учуп жүргөн камгактай» деп келекелеп, чечен катары эсептешпеген [Ушул эле жерде, 358].

Ал эми чечендик өнөрдө табышмак, жаңылмач, тамсил, макал, ылакап, айтыш, санатчылык, уламачылыкка окшогон фольклордук тарамдардын, эпос, жомок, сөздөрдүн кездешиши бул өнөрдүн оозеки чыгармачылыктан башат алып, жуурулушуп, сейрек чыкчу өзүнчө чоң өнөр катары калыптангандыгын далилдейт.

Азыркы мезгилдеги улуттук баалуулуктарды калыбына келтирүү шартында кыргыздардын көркөм кеп өнөрүн, чечендикти ар тараптан изилдөөгө алып, дүйнөлүк болбосо дагы республикалык деңгээлге алып чыгуу негизги милдеттерибиздин бири деп билишибиз керек.

Неориторика – классикалык риториканын түздөн түз жолун улантуучу багыт болуп эсептелет. Албетте, мазмунунда жана аны жеткирүүдө айрым айырмачылыктар болушу ыктымал. Классикалык жана жаңы риториканын койгон максатына жетүүдөгү окшоштуктары: Аристотелдин чечендик чеберчилигинин максаты – угуучулардын чечендик чындыгына ишендирүүгө мүмкүндүгүнүн болушунча далилдүү таасир берүү, ынандыруу болуп эсептелет. Ал эми бүгүнкү күндөгү неориториканын максаты мамиле кылуунун, таасир берүүнүн, ынандыруунун мыкты жолдорун издөө болуп саналат.

Неориторика салттык риторика сыяктуу эле төмөндөгүдөй этаптарды бөлүп карайт: 1) сүйлөнө турган темага алдын ала даярдануу, материал чогултуу, теманы терең билүү; 2) сүйлөнө турган сөздөрдүн айтылышын пландоо; 3) тексттин түзүлүшүн дыкаттык менен түзүү. Аудиториянын деңгээлине жараша сүйлөө сөздөрүн түзүү, алар менен байланыш түзүүнүн жолдорун издөө, угуучулардын кызыкчылыктарын изилдөөгө алуу, чечендик чеберчиликти өнүктүрүү, даярдалган тексттерге дароо түзөтүүлөрдү киргизе билүү, өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүнө талдоо жүргүзүү жана баа берүү сыяктуу көрсөтмөлөр менен бирге жаңыча өнүгө баштаган.

КИТЕПКАНА – СИЗДИН ЖАРДАМЧЫҢЫЗ

1. Төмөндөгү келтирилген терминдер менен аныктамалардын ортосундагы байланыштарды аныктагыла: «Тексттин мазмунун кыскача баяндоо», «Докладдардын, маалыматтардын, лекциялардын жана ушуга окшогондордун кыскача берилишинин негизги жоболору», «Китептерге же макалаларга, суроо маалыматтарына кыскача мүнөздөмө»:

- реферат;
- кыскача маалымат;
- сын пикир;
- конспект;
- мазмуну;
- тезис.

2. Төмөндөгү келтирилгендердин кайсынысы «чыккандыгы тууралуу маалымат» терминине кирет (бир нече варианты дагы болушу мүмкүн):

- автордун фамилиясы жана чыгарманын аталышы;
- басмаканадан чыккан чыгарманын чыккан жери жана жылы;
- басманын тиражы;
- басмага берилген убактысы.

3. Рефераттарды, курстук иштерди, монографияларды жазууда адабияттардын тизмеси кандай тартипте жайгашышы керек, ошонусун тандагыла:

- алфавиттик тартипте авторлордун фамилиясы боюнча;
- алфавиттик тартипте эмгектердин аттары боюнча;
- хронологиялык принциpte.

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ АДАБИЙ ТИЛДЕРДИН НОРМАЛАРЫ ТУУРАЛУУ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮКТӨР

Бул темада тилдик нормалардын негизги түрлөрү менен тааныштырылат. Белгилүү учурларда сөз таап кетүү, татаал абалдардан чыгуу – адамдын сүйлөө маданиятынын көрсөткүчү болуп эсептелет. Бирок бардык учурда лексикалык нормаларды сактап келгендигине байланыштуу болот. Мисалы: А.С.Пушкинди изилдөөчүлөр анын чыгармаларында 20 миң сөздү пайдалангандыгын эсептеп чыгышкан.

Азыркы учурда көпчүлүк замандаштарыбыздын активдүү сөздүк кампасы 5 миң сөздүн тегерегинде болот. Тилдин байлыгы анын саны гана аркылуу берилбестен, анын түрдүү мааниде пайдаланышы аркылуу дагы билүүгө болот. Айрым сөздөр бир нече маанини дагы түшүндүрөт.

Тилдин байлыгы же анын жардылыгын пайдаланылган сөздөрдүн синонимдеринен дагы көз каранды болот. Кыргыз тилинде бир маанилүү сөздөр аз кездешет. Мисалга ала турган болсок: лингвистика – тил таануу, жыйынтык – корутунду, киришүү – баштоо ж.б.у.с. Кээ бир синонимдер түрдүү мааниде (семантикалык) жана стилистикалык боекто берилет. Ошондуктан сөздөрдү колдонууда так маанисинде айтууга далалат кылуу керек.

Сөздөрдү пайдаланууда алардын так маанисин эле билүү жетишсиздик кылат. Андан сырткары, айрыкча сөздөрдүн лексикалык байланыштарын эске алгандан кийин гана бириктирүү керек. Мисалы, «окшош» сын атоочтор: узун, узунураак, уп-узун, узакка созулган, чубалжыган, улантылган ж.б. Булар зат атоочторго түрдүү түстө «кошулат»: бою узун, мойну узунураак, уп-узун сап, узакка созулган убакыт, чубалжыган жиптей, улантылган сөз деп айтылса, сөз бузулбайт. Ал эми биз сын атоочтордун орундарын алмаштырып койсок: чубалжы-

ган убакыт, улантылган сап ж.б. сөздөр, албетте, коошпой калаары айкын. Туура эмес сөздөрдү пайдаланып калуудан качыш үчүн сөздүктөрдү колдонуу керек.

Методикалык сунуштамага тилдин грамматикалык нормаларынын өзгөчөлүктөрүнүн баарын сунуштоо мүмкүн эмес. Ошондуктан кыйналып калган жерлерден, сөзсүз түрдө, сөздүктөрдү колдонууга аракет жасаңыздар.

Сөз чеберинин ийгилик жаратуусуна кептин ачык-айкындуулугу чоң роль ойнойт. Сөз так жана даана айтылып, үн туура коюлуп, жасалган тынымдар дагы чеберчилик менен аткырылышы керек. Бул жерде басым сөздөрдүн адабий айтылыштарына жасалышы керек, б.а. орфоэпикалык нормалар сакталышы керек.

Дагы бир өтө көңүл бура турган учур бул – адамдардын аты-жөнүнүн так жана толук айтылышы. Эл алдына чыгып сүйлөп жатканда адам аттарына байланыштуу көп маселелер чыгат. Атын же фамилиясын унутуп калып, тар чөйрөдөгү «чакырыктарын», эркетелген аттарын же кыскартып «Чыке» «Туке», «аба», «аке», «байке» деп айтып алуу туура эмес пикирлерди жаратышы мүмкүн. Жогорудагыдай чакыруу жай сүйлөшүп жаткан учурларда боло берет. Ал эми көпчүлүктүн алдында, ошол эле учурда, турган элди эске алып, расмий түрдө атоо негизги шарттардын бири.

ООЗЕКИ КЕПТЕРДИН ТААСИРДҮҮЛҮГҮ

Кандай гана абал болбосун адабий тилдердин нормасын сактап сүйлөө бардыгыбыз үчүн шарт болуп саналат. Себеби көпчүлүк угуучулардын кабыл алуусун дагы эске алуу зарыл.

Маалыматты элге сунуштоодо аны ар тараптан карап чыгуу керек. Эгер маалымат жөн гана угузулуп калса, ал таасирдүүлүгүн жоготуп коёт. Ошондуктан, үч нерсеге көңүл бурушубуз керек. Муну учурунда Аристотель дагы белгилеп кеткен: кандай гана кеп болбосун, ага

адеп-ахлактык (этос) жана акылга (логос) туураланган башталыштан сырткары эмоционалдык (пафос) башталыш дагы катышышы керек. Андан сырткары, чечен каалаган максатына жетиш үчүн адабий тилдердин нормаларын эле өздөштүрбөстөн, көркөм жана таасын сүрөттөө сапаттары менен куралданышы керек. Бул вербалдуу жана вербалдуу эмес сапаттарды алып жүрүү болуп саналат.

Вервалдуу ачыктоо каражаттарына – экспрессивдүү лексика; өзгөчө аффикстер (приставкалар, суффикстер); фразеологизмдер; өтмө маанисинде айтылган сөздөр; сүйлөөнүн түрлөрү кирет. Бул көркөм жана таасын сүрөттөө каражаттарын тобун кандай абалда, кайсыл жерде колдонуу керек экендигин эстен чыгарбоо зарыл. Өзгөчө, экспрессивдүү лексиканы колдонууда этият болуш керек. Анткени ал эреже боюнча баа берүүчү мүнөзгө ээ (кутумдук кылуу, сөздү бузуу, кыйкым издөө, өтүнүү, жалынуу, арамдык кылуу ж.б.) болуп, кылдат, этият сүйлөөнү талап кылат. Аларды туура эмес пайдалануу сиз күтпөгөн жыйынтыктарды алып келиши мүмкүн.

Вервалдуу эмес ачыктоо каражаттарына – жаңдоо кыймыл-аракеттери, мимика жана беттин кыймыл-аракетинин түрү кирет. Андан сырткары, адамдын келбети, басышы, кийген кийими да, жалпылап айтканда, чечендин сырткы көрүнүшү эске алынат. Бул факторлорду изилдөө иштерин паралингвистика алып барат. Туура эмес кыймыл, жаңдоо иштерин жасап албоо үчүн бир нече көңүгүүлөрдү аткаруу сунуш кылынат.

Кол жаңдоолорун аткарып жатканда бир эле кыймыл түрдүү элдерде ар башкача чечмеленээрин же маанини түшүндүрөөрүн дагы эстен чыгарбоо керек. Башка элдердин маданиятына, алардын өзгөчөлүктөрүнө токтолуп жүрүү ашык эмес экендигин да көңүл чордонунда кармоо зарыл. Өзгөчө, кызматташ адамдарыңыз ошол өлкөлөрдүн өкүлдөрүнөн болуп калса, таптакыр ыңгайсыз жагдай түзүлүп калышы мүмкүн.

Кептин айтылышында негизги каражаттардын бири болгон үндүн коюлушуна (интонация) дагы көңүл буруш керек. Анын негизги элементтери мелодика, ритм, үндүн жасалышы, темп, тыбыштык айтылышы эсептелет. Интонация ойдун маанисине же логикалуулугуна, айрым учурда эмоционалдуулугуна да карата болушу мүмкүн. Биринчисин үйрөнүп алса болот, ал эми экинчиси сөз сүйлөнүп жатканда жаралат. Сөздүн жүрүшүндө ушул эки жагдай бири-бирине чырмалышып турушу шарт.

ИШ ТУУРАЛУУ СҮЙЛӨШҮҮНҮН МАДАНИЯТЫ

Иш тууралуу сүйлөшүү адамдардын турмушунда эң орчундуу орунду ээлейт. Адамдардын бири-бири менен мамиле кылуусунан баштап, жумушка орношуу, тагылган кызматты аткаруу, кесиптештер менен иштеше билүү, түрдүү келишимдерди түзүү, аткаруу, чечим кабыл алуу, коомдук иштерге катышуу ж.б. суроолорду чечүүдө мамиле курууга туура келет. Өзгөчө, көп адамдар менен иштешкен башкаруу кызматындагы жетекчилер мындайга арбын туш болушат.

Менеджмент тармагы боюнча изилдөөлөр көрсөтүп тургандай жетекчилердин бардыгынын иш убактыларынын 80% жумушчулар менен сүйлөшүүлөргө кетет.

Өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе, илимий жана методикалык адабияттарда «ишкердик сүйлөшүүгө» карата так жана бирдиктүү аныктама жок. Ошондуктан бул түшүнүктү биз бул же тигил иш жүзүнө аткарыш үчүн уюшулган жана бирдиктүү иш чаранын жыйынтыгы деп карашыбыз керек. Мисалга: өндүрүштө, илимий, соода-сатык, башкаруу ж.б. иштеринде.

Ишкердик сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнүн катышуучулары – эреже катары расмий кызматкерлер, кызматтык милдеттерин аткарып жаткандар эсепте-

линет. Бул мамиледе эки тараптан тең (жетекчи – кол алдындагы кызматкер) субординациялык мамиле сакталышы керек. Субординацияда жетекчиге кыңк этпей баш ийүү дегенди гана түшүнбөө керек. Эки тарап бири-бирине сый мамиле жасоосу зарыл. Башкача айтканда, жетекчи тапшырманы сыпайы, жай берип, буйрутма аткарылбай калган учурларда эскертүү катуу кетпегендей деңгээлде айтылышы керек. Албетте, бул кеп этикеттин сактоо дегенди түшүндүрөт.

Ишкердик сүйлөшүүнүн негизги мүнөздөмөлөрүнө төмөнкүлөр кирет:

1). Убакытты сактоо (регламент), кабыл алынган эрежелерге жана чектөөлөргө баш ийүү. Бул иш тууралуу сүйлөшүп жатканда алтын эреже катары сакталуусу зарыл. Биринчиден, эки тараптын тең убактылары өлчөлүү. Экинчиден, алдыга максат жана милдеттер коюлган. Үчүнчүдөн, улуттук жана маданий салттар дагы эске алынышы керек.

Убакытты сактоо, аны пайдалануу, ишкердик этикетти сактоо көп жылдык тажрыйбаны талап кылары шексиз. Сүйлөп жатканда убакытты пайдалана билүү макетеш менен байланыш түзүүгө, мамилелерди оңдоого, жылуу атмосфералык абалды курууга жана жакшы жыйынтыктоого алып келет.

2). Ишкердик сүйлөшүүнүн негизги өзгөчөлүгүнүн бири анын катышуучуларынын ролдорду катуу сакташы. Ишкер адам кээ бир учурда жетекчи да, баш ийүүчү да, кесиптеш да, өнөктөш дагы болууга туура келет. Буларды эске алып, ар бир талапка жооп бергендей ролду аткарышы керек болот. Ролдорду так жана туура аткаруу иш процессин турукташтырып, эффективдүүлүгүн арттырат.

3). Ишкердик сүйлөшүүнүн дагы бир өзгөчөлүгү болуп катышуучулардын анын жыйынтыгына карата жоопкерчиликти күчөтүүсү саналат. Сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгы коюлган максаттын стратегиялык жана тактикалык абалына көз каранды болот. Башкача айт-

канда, сөздү максатуу туура жана так алып баруу, өнөктөштөрдүн кызыкчылыктарын аныктоо, өзүндүн көз карашыңды ырааттуу жайгаштыруу керек.

Эгер ишкердик сүйлөшүү өз жемишин бербей, иш артка кете турган болсо, анын катышуучулары моралдык дагы, финансылык дагы запкы көрүп калышаары шексиз. Ошондуктан ишкер адамдар тактыкты, уюштуруучулукту, жоопкерчиликти, убадага бектикти, ошондой эле этикалык нормаларды жана принциптерди сактоо сапаттарын эң биринчи орунга коюшат.

4). Ишкердик сүйлөшүүлөрдө анын катышуучуларынан сөз каражаттарын колдонууда катуу тартипти сактоо талап кылынат. Ишкердик сүйлөшүүлөрдө орой, уят, какшык, шакаба, тар чөйрөгө белгилүү болгон сөздөр колдонулбашы керек.

Ишкердик сүйлөшүүлөрдө төмөнкү жалпы этаптар сакталышы зарыл:

- мамиле түзүү;
- абалга багыт алуу, суроолорду талкуулоо;
- чечимдерди кабыл алуу;
- максатка жетүү;
- мамилени үзүү.

КЕП МАДАНИЯТЫНЫН НЕГИЗИ

1. Стилистика – тил илиминин бир бөлүмү. Адабий тилдин жана тил каражаттарынын стилин изилдеп, анын өзгөчөлүктөрүн аныктайт.

Орфоэпия – тил илиминин бир бөлүмү. Сөздү так, үлгүлүү айтуу эрежесин үйрөтөт. Фонетика – тил илиминин бир бөлүмү. Тилдин тыбыштык курулушун изилдейт.

Лексикография – фонетиканын бөлүгү, адабий айтылыштардын нормаларын изилдөө кызматын аткарат.

Синтаксис – тил илиминин бир бөлүмү. Кептеги үндөрдүн чыгышынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө кызматын аткарат.

2. Төмөндөгү берилгендердин арасынан илимий стилге таандык белгилерди тандагыла:

- маанилүүлүгүнүн тактыгы;
- расмий-ишкердик лексика;
- образдуулук;
- баяндын ирээтүүлүгү;
- атайын терминология;
- эмоционалдуулук;
- синтаксистик конструкциянын стандарттуулугу.

Тандооңорду далилдегиле.

3. Төмөндөгү айтылган сөздөрдө кайсыл стилдин белгилери камтылган: «соттук териштирүү», «маанисиз ары-бери басуу», «эксперменттин тазалыгын сактоо», «парламенттик дебаттар». Көз карашыңарды далилдегенге аракет жасагыла.

4. Таблицанын сол графасында жайгашкан сөздүктөрдүн, оң графада жайгашкан маанилери менен байланыштарын тапкыла:

Энциклопедиялык	Сөздүн келип чыгышын түшүндүрөт
Этимологиялык	Айтылыш нормаларын камтыйт
Орфоэпикалык	Туура жазуу нормаларын камтыйт
Орфография	Кыска маалыматтардын жыйнагы

5. Төмөндөгү берилген сүйлөмдөрдүн кызматтык-стилдик багытын аныктап, көз карашыңарды далилдегиле:

- «Инфляциянын темпинин төмөндөшү, финансылык саясаттын күчөтүлүшү жана сомдун курсунун көтөрүлүшү жакынкы убактарда финансы тармагында системалык кризиске алып барышы мүмкүн».

- «Кыргыз тили боюнча курсту мектептерде жана жогорку окуу жайларда күчтөтүүгө төмөнкү критерийлер себеп болду: системалык, функционалдык, практикалык, коммуникативдик, тарыхый жана эстетикалык».

- «Кинорежиссер Френсис Форд Коппола «Өкүл ата» фильминдеги Майкл Корлеоненин башкы ролуна, таа-

нымал жана дасыккан Джек Николсонду эмес жаш Аль Пачинону тандаганда, анын жылдызы ошондон баштап жана баштады».

6. Төмөнкү айтылган сөз топтомдорунун келип чыккан түшүнүктөрүн аныктагыла: 1) «ылдамдатылган темпте», «отчеттун учурунда», «ар тараптан жардам көрсөтүү»;

2) «кабыл алынган тартипте», «өзүбүздү катышуубуз менен бышыктайбыз»;

3) «кылчактай берүү», «белгилүү ач көз»;

Көз карашыңарды далилдегиле.

7. Экспрессивдик-стилистикалык (эмоционалдык) боекто акчасы көп, бакма бала, пионер деп айтылган сөздөрдүн төмөндө келтирилген синонимдерин аныктагыла:

1) бай, акчасы көп, ротшильд;

2) тарбиялануучу, багылуучу, бакма бала;

3) демилгечи, пионер, баштоочу.

8. Экспрессивдик-стилистикалык (эмоционалдык) боекто арам ойлуулук, кесирленүү, маалымат берүү деп айтылган сөздөрдүн төмөндө келтирилген синонимдерин аныктагыла:

1) арамзалык, сууну ылайлоо, арам ойдо болуу;

2) чыргоолук, кесир, акмактык;

3) сөз жеткирүү, маалымат берүү, айтуу.

9. Төмөндө келтирилгендердин арасынан адабий тилге кирбеген лексикалык сөздөрдү тандагыла:

1) - алыс

2) – ушактоо;

- ыраактатуу – каралоо;

- кадырлап тосуу – жалаа жабуу.

3)- алдамчы

4) - короз

- митаам - корозчоор

- аферист - кочет;

- жер безер (митайым, куу);

5) - сүйлөбөө

6) – акылдан адашуу;

- тилин жутуп алуу – айбан болуу;
- унчукпай коюу – жин кирип кетүү;
- коркутуп сүйлөбөй коюу – тантуу.

10. Сөздөрдүн маанисин чечмелегиле: керт башынын камын ойлобоочулук, адилеттүүлүк, акыйкаттуулук, акылмандуулук, айкөлдүк, даанышмандык, колу ачыктык, сыпайкерчилик, берешендик.

Жогоруда берилген сөздөрдү катыштырып, адамдардын мүнөзүнө, жүрүш-турушуна байланыштуу сүйлөм түзгүлө.

11. Төмөндөгү синонимдердин функционалдык-стилистикалык боекторун аныктагыла:

- 1) жашоо, жашап туруу;
- 2) күн мурун, алдын ала;
- 3) көп жолу, бир эмес;
- 4) кайтаруу, жокко чыгаруу.

ИШ ТУУРАЛУУ СҮЙЛӨӨНҮН МАДАНИЯТЫ

1. Төмөндө келтирилген сүйлөө сапаттарынын ичинен кайсынысы көбүрөөк таасир берет:

Сөздүн түшүнүктүүлүгү; көп сөз; кептин тазалыгы; макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, апыртууларды пайдалануу; сөздүн байлыгы жана ар тараптуулугу; тактык; чет тилдик терминдерди колдонуу; ачыктык жана түшүнүктүүлүк. Көз карашыңарды тастыктап, сүйлөм түзгүлө.

2. Изилдөөчүлөрдүн берген маалыматтарына караганда, сүйлөшүү, маектешүү аркылуу 30% маалымат алуу болуп турат. Түзмө-түз байланышууда маалыматтардын көп бөлүгү кайсыл каражаттар аркылуу берилет. Түшүнүгүңөрдү далилдегенге аракет кылгыла.

3. Мамиле куруунун маданияты – бул мамилелерди уюштуруунун алкагы. Кептик коммуникациянын теориясы жана практикасы областы боюнча изилдөө жүргүзгөн

окумуштуулар мамиле куруунун аймактык чендерин иштеп чыгышкан. Аларды атасаңар.

Төмөндөгү келтирилген чендер кайсыл жерлерде колдонулат:

0,5 м чейин

0,5 м - 1,2 м

1,2 м - 4 м

4 м - 7,5 м

4. Адамдардын жашоосунда орчундуу орунду анын ишмердүүлүгү ээлейт. Тагыраак айтканда, адамдардын тобу менен мамиле куруу, аларга же өзүнө байланышкан көйгөйлөрдү (өндүрүштүк, коммерциялык, илимий, чыгармачылык ж.б.) чечүүгө туура келет.

Төмөндөгү мүнөздөмөлөрдүн ичинен кайсынысы ишмердүүлүктө милдеттүү түрдө пайдаланылат:

Диалектилерди колдонбоо, иштик этикет, жаргондорсуз, сүйлөө эрежелерин так сактоо, сүйлөө эрежелеринин улуттук өзгөчөлүктөрүн билүү, регламентти сактоо, макетешинин аты-жөнүн унутпоо.

Жогорудагы коюлган талаптардын бири аткарылбай кала турган болсо коюлган максатка жетпей калышы толук ыктымал.

5. Эки тараптын бирдей макулдашуусуна жетүүсү үчүн кандай мамиленин түрү колдонулушу керек экендигин белгилегиле. Төмөндөгүлөрдүн ичинен максатка жетүүдөгү эң орчундуу этапты көрсөткүлө:

Мамиле түзүү, абалга ыңгайлашуу, суроолорду талкуулоо, чечимдерди кабыл алуу, мамилени бузуу.

Көз карашыңарды далилдегиле.

6. Эгерде Сиз, иш учурунда жакын тааныш адамыңыз менен сүйлөшө турган болуп калсаңыз, сүйлөшүү учурунда канча аралыкта турууну каалайт элеңиз?

0,5 м чейин

0,5 м - 1,2 м

1,2 м - 4 м

4 м - 7,5 м

Төмөндөгү аралык-чендерди түшүндүргүлө:

Ич ара, жеке, коомдук, эл алдында.

7. Түрдүү кесиптик ийгиликтерге жетүү үчүн сүйлөп коюудан сырткары уга билүү дагы зарыл экендигин эстен чыгарбашыбыз зарыл. Бул боюнча атайын угуунун шарттары жана ыкмалары иштелип чыккан. Алар төмөндөгү шарттар жана ыкмалар: көрүү эс тутумун калыптандыруу; угуп жаткан өңдөнүп, алдабаңыз; маектешиңиздин көз карашын тактаганга шашпаңыз; үнсүз угуп жаткан маектешиңизди көңүл буруп жатат деп кабылдабаңыз; зарылдыгы жок сөздү бөлбөнүз; маектешиңизди эмоционалдуу кабылдаганга аракет жасаңыз, шашылыш жыйынтык чыгарбаңыз.

8. Статисттердин белгилөөлөрү боюнча ишкер адамдар телефондук сүйлөшүүлөргө өздөрүнүн 25 % дан 75 % га чейинки убакыттарын, анын ичинде көпчүлүгүн жумушчу орундарында эмес башка жерлерде өткөрүшөт.

Телефондо сүйлөшүүнүн эрежелеринен мисал келтиргиле. Мисалы: телефон аркылуу маанай көтөрүүчү же ачуусуна тийүүчү д.у.с.

УСУЛДУК СУНУШТАР

Сунуш кылынган окуу курсунда окурман чечендик өнөрдүн алгачкы баскычынын теориялык жоболору менен тааныша алат. Эгерде, Сиз бул мезгилге чейин берилип жаткан предмет менен тааныш болбосоңуз, анда алды менен риторикадан, анын жалпы түшүнүгүнөн баштоо керек. Өзгөчө «неориторика» түшүнүгүнүн маанисине көбүрөөк көңүл буруңуздар. Себеби окутуучу азыркы мезгилдеги саясий же академиялык тексттерге өз алдынча талдоо жүргүзүү аркылуу, алардын алдына коюлган максаттарын аныктоо үчүн, ишти татаалданып коюусу мүмкүн.

Чечендик өнөрдү өркүндөтүш үчүн түрдүү илимдердин: азыркы риториканын, психологиянын негиздерин,

логиканын аргументацияларынын аспектилерин өздөштүрүүнү сунуштайбыз.

1. Эл алдына чыгып сүйлөө чеберчилигинин негиздери

Окуу курсунун биринчи темасы менен таанышууда эң биринчи, «риторика» жана «чечендик өнөр» терминдеринин маанисин түшүнүп алганыбыз оң болот. Себеби экөө тең оозеки тилде жана жазуу түрүндө пайдаланылып келет. Бирок, «чечендик өнөр» бир нече өзгөчөлүктөр менен айырмаланып турат. Ошондуктан илимий иштерди же башка документтерди түзүүдө аларды эске алуу керек.

Ошондой эле көркөм сүйлөөнүн коомдук-функционалдык классификациялык түрлөрүнө көңүл буруу зарыл. Бул классификация менен чечендин алдына койгон максаты тыгыз байланышта жүрөт. Мындан анын ийгилигинин жетишкендиги бааланат. Жыйынтыгы тексттин түзүлүшүнө жана туура коюлушуна байланыштуу болот. Бул учурда «текст» терминин, анын маанисин карап чыгуу керек.

2. Китепкана — сиздин жардамчыңыз

Экинчи тема даярдануу үчүн берилген темага маалыматтарды издөө жана аларды системалаштырууга арналган. Бул жерде маалыматтарды чогултуу жана издөөнүн принциптери аныкталашы керек. Классикалык антикалык риториканын эрежеси төмөндөгүдөй: адам качан гана айта турган сөзү болгон учурда, ишке тиешелүү нерсени айтышы керек. Бул эреже өзгөчө илимий иштерди жазууда өтө маанилүү.

«Библиография» термини адамдардын өз алдынча билимин аныктоочу маалыматтардын булагын түшүндүргөн салттык китептер жана башка басмакана каражаттары гана болбостон, түрдүү максаттар менен түзүлгөн басмаканалык чыгармаларды түшүндүрөт. Ошондой эле акыркы мезгилдерде пайда болгон электрондук ММК, интернеттик маалыматтар дагы анын катарын толуктайт. Азыркы

мезгилде аларга шилтеме жасалып, библиографиянын катарына кошулуп жатат. Макалага же маалыматка шилтеме берүү илимий иштерде эле колдонулбастан, даярдыгы бар аудиторияда сөз айтып жатканда да абдан керек. Себеби айтылып жаткан сөздөр далили жок эч нерсе татыбай, эл туура кабыл албай коюшу толук ыктымал.

Маалыматтарды чогултууда китепканалардын бөлүмдөрүн толук айырмалап билүү зарыл. Кайсыл жерден издөө керек экендигин өздөштүрүш керек.

3. Сүйлөө маданиятынын негиздери

Үчүнчү тема окурмандардын кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнүн калыптанышына көмөктөшөт. Сүйлөө маданиятынын негизин түзгөн азыркы мезгилдеги адабий тилдин абалы кандай деңгээлде, кандай өнүгүп жатат? Азыркы мезгилдеги кыргыз тили – эң байыркы тилдердин катарына кирет. Ошол учурда кыргыз тилине башка тилдерден өздөштүрүлүп келген сөздөр абдан көп кездешет. Кыргыз тилин мындан ары дагы терең изилдөөгө алуу – мезгилдин талабы.

Тил илиминде этникалык тил жана адабий тил түшүнүктөрү бар. Этникалык тил түшүнүгү адамдардын сүйлөөсүнө байланышкан бардык таалим-тарбиясына, билимине, жашаган жерине, кесибине ж.б. карабай бардыгын кучагына алат. Анын курамына диалекти, жаргон түшүнүктөрү дагы кирет.

Этникалык тилден адабий тилдин айырмасы өтө кыска түшүнүктү берет. Бул тил, сөз чеберлери, окумуштуулар, коомдук ишмерлер тарабынан иштелип чыгып, кабыл алынган. Адабий тилди калыпка салынган же эрежеси бар этникалык тил деп да атап койсо болот. Анын өзгөчөлүгү көпчүлүк кабыл алган жана көпчүлүккө түшүнүктүү болгон сөздөрдөн турат. Айтылышында, колдонулушунда, жазылышында, маанисинин берилишинде, башкача айтканда, бирдей эрежеде сакталат. Бул адабий норма деп аталат.

Адабий нормалар тилдин тарыхый өнүгүү процесинде акырындык менен калыптанат. Тилдин айрым бөлүктөрүндө норманын өнүгүшү ар түрдүүчө. Мисалга алсак, орфоэпикалык нормалар (айтылышы) бир нече он жылдыктардан кийин өзгөрүп кетиши толук ыктымал болсо, грамматикалык (сөздүн түзүлүшү, сүйлөм, сөздүн мааниси) нормалар туруктуу болот.

Кыргыз адабий тили эки формада кызмат кылат: оозеки жана жазуу түрүндө. Эки форма тең түрдүү кабыл алууга эсептелинген жана лексикалык курамы, синтаксистик түзүлүшү менен айырмаланат.

Оозеки сөздүн максаты – кайсыл бир маалыматты тез жеткирүү же аны кабыл алуу. Бул форманы пайдаланууда төмөндөгүдөй айырмачылыкты көрсөтүүгө болот:

Күнүмдүк турмуштагы пайдаланып жүргөн сөздөрдү же жөнөкөй, диалектикалык, фразеологиялык сөздөрдү колдонуу;

Синтаксиске мүнөздүү болгон жөнөкөй жана толук эмес сүйлөмдөрдү көп колдонуу. Сүйлөмдүн түзүлүшү тартиби ар түрдүү болот.

Жазуу түрүндө берилген сөз оозеки айтылган кепке караганда иштелип чыгат. Тексттер редактор же автор тарабынан тыкыр талдоого алынгандан кийин, көпчүлүккө сунушталат. Анын өзгөчөлүктөрү:

Татаал графикалык жана орфографиялык системада түзүлөт;

Китеп лексикалары (публицистикалык, ишкердик, илимий) кеңири колдонулат;

Татаал жана татаалданган сүйлөмдөрдүн колдонулушу, ойлордун катарын бузбай берилиши сакталат.

Адабий тилдер кыргыз тилинин нормаларында, сөздүктөрдө, маалымдамаларда жана окуу китептеринде берилген. Булар ММК, коомдук иш чараларда милдеттүү түрдө пайдаланышы керек.

Лингвистикалык сөздүктүн энциклопедиялык сөздүктөн айырмачылыгы, сөздүн маанисин гана

түшүндүрбөстөн, аны пайдалануунун өзгөчөлүгүнө, айтылышына, жазылуу тартибине, башка сөздөр менен байланышына, сөздүн түзүлүшүнө жана келип чыгышына түшүндүрмө берет. Лингвистикалык сөздүктү жалпы жана аспекти деп экиге бөлүп кароого болот.

Жалпы, түшүндүрмөлүү сөздүктөр – сөздүн лексикалык маанилерин түшүндүрүп, өтмө маанисин, кандай жерлерде пайдалана турган (маектешүүдө, жөнөкөй сөз катары) ордун көрсөткөн (жогорку маанайдагы, бирөөгө багышталган, орой) сөздүктөр.

Аспектилик сөздүктөр кайсыл бир көз карашта каралат:

- орфоэпикалык сөздүктөр сөздөрдүн туура жана так айтылышын үйрөтөт;

- орфографикалык сөздүктөр сөздөрдүн туура жазуунун эрежелерин жана анын түрлөрүн көрсөтөт;

- татаал сөздөрдүн сөздүктөрү сөздөрдүн биригишине, жазылышына, айтылышына, маани-маңызына байланышкан маселелерди чечет;

- өздөштүрүлгөн сөздөрдүн сөздүктөрү чет тилдерден кирген сөздөрдү ичине камтыйт;

- фразеологиялык сөздүктөр фразеологиялык сөздөрдүн маанисин ачып, стилистикалык кызматын, эмоционалдуу-экспрессивдүү боёкторун көрсөтүп турат;

- этимологиялык сөздүктөр сөздөрдүн келип чыгышын түшүндүрөт.

Эч бир адам дүйнөдөгү бардык тилдердин нормаларын жатка билбейт. Бирок маданияттуу адам өзүнүн деңгээлин сөздүктөр аркылуу текшерип турушу зарыл. Себеби нормалар өзгөрүп, айрым учурдарда жаңырып да турат. Ошондуктан жаңы басмадан чыккандарын пайдаланыңыздар.

Азыркы мезгилдеги адабий тилдердеги стилдердин бөлүнүшү:

- китептик кызматчы стил (илимий, публицистикалык, расмий-ишкердик), булар көбүнчө жазуу формасында кездешет;

- сүйлөө стили, албетте, бул тилдин оозеки формасына тиешелүү.

Айрым бир окумуштуулар китептик, кызматчы стилге көркөм, тагыраак айтканда көркөм адабий тилди дагы кошуп жүрүшөт. Албетте, мындай жыйынтыктар көптөгөн талаш-тартыштарды жаратып келе жатат. Азыркы мезгилде жазуучулар абдан көбөйүп кетишти. Алар өздөрүнүн чыгармаларында бул мезгилге чейин пайдаланылбай келген же тыюу салынып келген сөздөрдү аралаштырып, жазып жатышат. Бул жагынан алып караганда кайсыл бир деңгээлде нормалар сакталбай жаткандай туюлат. Ошондуктан муну жеке өз алдынча аткарылган стил деп кароого болот.

Ар бир кызматчы стил өзүнүн алдында татаал системаны коюп, тилдик бардык баскычтарды кучагына алат: кептин лексикалык курамы, айтылышы, морфологиялык каражаттары жана синтаксистик конструкциялары.

Сөздөрдүн стилистикалык боёктору биздин аларды кабыл алышыбызга жараша болот: бул же тигил стилге таандык же бардык жерде пайдаланыла берет. Б.а. жалпылыкка ээ. Терминдер (эксперимент, мономаданият, катализатор) менен илимий стил байланышта болот; публицистикалык лексиканы (укук-тартип, белгилөө) бөлүп кароо; канцелярдык боёкто расмий-ишкердик (буйрук берүү, сунуштоо, жабырлануучу) стилди тааныйбыз.

Китепте жазылган сөздөр маектешүүдө ыңгайсыздыктарды жаратышы мүмкүн; сүйлөө анын ичинен жөнөкөй тил менен сүйлөө, башкача айтканда, расмий мамиледе жүргөн адамдар менен адабий тил нормасынан чыгып сүйлөшүү, ал тургай жакын адамдар менен дагы коомдук жайларда ал сөздөрдү колдонуу жарабайт. Кайсыл бир сөздөр тигил же бул стилистикалык боёкту түшүндүрүп, туура эмес айтылган учурда шылдыңдаган же шылдың болгон абалды берип калышы мүмкүн.

Азыркы мезгилдеги тилдер тууралуу илим тилдердин кызматтык стилдерин гана аныктабастан, экспрессивдүү стилин дагы бөлүп карайт. Анда тилдердеги экспрессивдик (*expressio* – ачык-айкындык, сезимдердин жеткирилиш күчүн) элементтердин жыйынтыгы каралат. Экспрессиясыз лексика нейтралдуу лексика катары каралат.

Экспрессивдүү стилге карагандар:

- салтанат (жогорку, риторикалык);
- расмий;
- ыгы жок теңтушсунган;
- сырдаштык;
- тамаша (шылдыңдоо);
- шакаба (тамсил).

Сөздөрдөгү эмоционалдык боёктор өз ара китептик (айкөлдүк, ийкемдүүлүк, боёнуп), сүйлөө (көгүчкөнүм, кибиреген, кыткылыктап) жана жөнөкөй тилдик (айнып калуу, ылжыраган) лексикаларга бөлүнөт. Булар менен кенен таанышууну каалагандарга окуу китептерин сунуштайбыз.

ЧЕЧЕНДИК АЙТЫШ ӨНӨРҮ

Элибиздин тарыхына назар салсак, абалкы кылымдардан бери эле Манастын доорунда Ажыбай, Байжигит, XIV-XV кылымдардагы Жээренче чечен, Алдар Көсө, Акыл Карачач, XVII-XX кылымдар аралыгында Карга, Сарт, Мойт, Тилекмат, Садыр, Кыдыр акелер, Калыгул, Көкөтөй, Куйручук ж. б. окшогон чечендерибиздин жашап өткөндүгү белгилүү. Акындар чыгармачылыгында болсун, дегеле чечендик айтыштын башаты ошол жактан келет, бул биринчиден. Экинчиден, сөзгө чеберчилик — айтышка түшчү ырчынын негизги касиети, б. а. айтышка түшчү ырчыда чечендик чеберчилик кайсы бир өлчөмдө болбой койбойт. Натыйжада, айтыштын дээрлик бардык түрлөрүндө чечендик ыкма менен кеткен суроо-жооптор, так кесе айтылган учкул тизмектер арбын учурайт. Ошол эле учурда, нукура чечендик мүнөздөгү айтыштар да бар.

Ырчылардын айтыш өнөрүндө «чечендик айтыш» деп атайы бөлүнүп көрсөтүлбөгөнү менен, айтыша келгенде шыдыр жооп таба билген чечендик сапат ырчылардагы негизги артыкчылык катары каралат. Фольклорист С.Закиров «акындын чечени айтыштарда жеңилбегендигин» айтат. Эл шайырларынын чыгармачылыгы муну өзү күбөлөп турат.

Айтылуу эл шайыры Куйручукта куудулдук, ырчылык, сынчылык менен катар чечендик өнөрүнүн да зор болгондугу маалым. 1916-жылкы кандуу «Үркүндө» кашкарлык каарлуу манап Түкбашка так кесе кайтарган жообу анын кадиксиз чечен, ак-караны таасын ажырата билген даанышман адам экендигин ынанымдуу далилдейт. Ошол айтышты мисалга тартып көрөлү. Ал

жактагы элге алынып кеткен Куйручукту көп жактыра
бербеген Түкбаш:

Кулагы жок – чунак Куйручук!
Куйругу жок – чолок Куйручук!
Өйдө чыкса – өбөксүз Куйручук!
Ылдый түшсө – желөксүз Куйручук!
Арка кылар элиң кайда?
Азык берер жериң кайда? –

деп басынта жекиргенде Куйручук:

Куйругум чолок болсо – тулпар чыгармын.
Кулагым чунак болсо – шумкар чыгармын.
Куйругу узунду – ит дейбиз.
Кулагы узунду – эшек дейбиз.
Өбөксүз өйдө чыksam – жүрөгүм таза.
Желөксүз ылдый түшсөм – жүлүнүм таза.
Өбөк коюп өйдө чыкканды – оору дейбиз.
Желөк кылып таяк алганды – ууру дейбиз.
Арып-ачып алыстан келдим,
Арка болчу эл ушул.
Тентип-тербип тегимден келдим,
Тээк болчу жер ушул.
Көпсүнгөнгө – көр бар, көп ичинен бөлүнөт.
Өйдөсүнгөнгө – өр бар, өбөктөйт да жүгүнөт.
Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени –
Жарык берген дүйнөгө.
Жарды десең, айга тилиң тийгени –
Шоола чачкан түнүндө,

деп Түкбаштын жаагын жап кылат. Мында, ириде
мүнөздөр менен антипод келген мүнөздөрдүн кармашы
жүрөт. Ал эми Түкбаштын берген соболунда – кекээр,
какшык, менменсингендик турса, Куйручукта өзүнө
ишенген – чечкиндүүлүк, жүгүрүк ойчулдук, көздүн
карашынан дароо жыйынтык чыгарган – кыраакылык
ачык байкалат.

Табышмактуу айтылган какшык сөздүн тутумунда чечмелеп алчу көптөгөн маани, аябагандай заар кемсинтүү жатат. Куйручук адам оюн айтылар замат байкаган, алысты көрө билген акылман үчүн кеп төркүнүн дароо түшүнүп, ар тизмекти оң-терс кылып, эки мааниде жиктейт.

1. Куйругум чолок болсо – тулпар чыгармын. Бул жообу.

2. Куйругу узунду ит дейбиз. Бул, Түкбашты итке теңеген какшыгы.

1. Кулагым чунак болсо – шумкар чыгармын. Жооп.

2. Кулагы узунду эшек дейбиз. Атайы теңөө, салыштыруу.

Кийинки эки тизмек да ушундай талданат.

Чечендик тил өнөрүнүн бийик үлгүсү катары эсептелет. Ошондуктан ырчылык өнөрдө ал чоң мааниге ээ. Чечендик айтышта чечендик менен айтылган сөзгө ошондой чечендик менен жооп кайтаруунун өзү ашкан чеберчиликти талап кылат. Ал эми, ар бир сөздүн дароо түз тийчү жана кыйыр жетчү маанисин акылмандар гана ажыратат. «Сөздү сөз келгенде сүйлөбөсө атасы өлөт» дегендей, Куйручук ушул жерден айтыштын экинчи этабына өтүп, Түкбаштын төрт амалын түгөтүп, эл алдында шермендесин чыгаруу үчүн анын «арка кылар элиң жок», «өбөксүз», «жөлөксүз», демек – жалгызсың, жармачсың дегендей кемсинтүүсүнө жооп кылып:

Көпсүнгөнгө – көр бар, көп ичинен бөлүнөт.

Өйдөсүнгөнгө – өр бар, өбөктөйт да жүгүнөт – деп «Түбөлүктүү нерсе жок, жандуулар түгүл жансыздар да улам бирине бири ордун бошотот. Демек, баары өзгөрөт, жаңырат» деген турмуштун бузулгус диалектикасын айтып келип:

Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени –

Жарык берген дүйнөгө.

Жарды десең, айга тилиң тийгени –

Шоола чачкан түнүндө, – деп ай, күн, жер, асман, б. а.

аалам алкагына экскурс жасап, адам мүнөздөрүндөгү өзгөчөлүктөрдү терең ажырата талдап, ошол эле учурда бийиктик менен пастыктын, акылмандык менен дөдөйлүктүн, чындык менен калпыстыктын, менменсингендик менен жөнөкөйлүктүн эмне экендигин чечендик өнөрүнө салып, элге түшүнүктүү кылып жөнөкөйлөштүрө чечмелеп чыгат.

Муну кайтарылган жоопторунун төптүгү, сөздөрүнүн коргошундай салмактуулугу, тереңдиги, ары учкулдугу, ой корутундуларынын логикалык тактыгы менен өздүк чеберчиликке ээ «чечендик айтыштын» классикалык үлгүлөрүнүн бири деп эсептегенибиз адилеттикке жатат.

Ырчылар чыгармачылыгында бардык тарабынан жетик чыккан айрыкча даңазалуу айтыштардын бири «Эсенаман менен Жеңижоктун айтышы». Бул айтыш эки ырчынын тең өнөр жарышына болгон анык чеберчиликтерин көрсөтүп, айтыштын көп кырлуу талабына толук жооп берип, чечекейдей так кеселиги, далилдүүлүгү менен айырмаланып чечендик мүнөзгө ээ.

Таласта төрт дубан эл чакырылган чоң той болуп, той ээси Ташкара Аксыдан келген Жеңижоктун талантына багынып, жарчылыкка ошону коёт. Буга, «казак акыны Майкөт экөөбүз жарчылыкты алабыз» деп турган айтылуу ырчы Эсенаман нааразы болуп калат. Муну уккан Жеңижок «жарчы болом» деп суранбагандыгын айтып эки ырчынын алдынан өтүп, кечирим сурап коюуну ойлоп, алар олтурган өргөөгө кирип, эл менен саламдашып, эки ырчынын ортосунан орун алат. Жеңижокту Ташкара өзү коштоп барат. Майкөт шектенгендей: «Ойбай, Ташкара, мынау балаң эсиктен кирип өр таласты, өрдөн соң төр таласты, сумдук гой, жайын айтшы?» – дейт. Ташкара тааныштыргандан кийин Майкөт: – Кана, Жеңижок карагым, сөзүң болсо такалмай сөйлөй отыр, шамаң жетсе Эсенаман экемизди кабаты менен жөйлөй отыр» – дейт. Жеңижок комузун күүлөп ырдайын дегенде кылы үзүлүп калат. Ушуну эле күтүп тургансып, жаалы келип араң

турган Эсенаман жаш ырчыны ого бетер жүдөтүп, кордоп ырдап, экинчи ооз ачкыс кылайын деп бар күчүн жыйнап сөздү алыстан таштап айтышты баштап калат:

– Аманбы балам, Жеңижок?
Абаңдын сенден кеми жок.
Ак калпактуу кыргызда,
Айтышарга теңи жок.
Аламан ырчы көп жүрөт.
Алты ооз кепке эби жок.

«Карылардан кеп уктум, ушул таластык экенсиң», бирок тегиңи таппай тентип кеткен «тексиз», таалайың тайкы тура дегендей кордоп:

Алты уруу Солду унутуп,
Кайда бардың, Жеңижок?
Алымы жок жат өскөн,
Жайга бардың, Жеңижок.
Алда кимден туулду деп,
Атасыз, тексиз, кулбу деп,
Ар ким айтып артыңдан,
Айың, ушак кеп кылат.
Азапка салып жаныңды,
Акыры сени жеп тынат.
Өзүнө теңебей, «санда жок»

деп эркинче басынтат:

Сайратсам кызыл тилим бар,
Салпайбай балам тилимди ал.
Санда жок сендей ырчыны,
Сандалтып кубар жөнүм бар.

Бул айтышта бирин бири ар кыл абалга капталткан психологиялык мерчемдер жыш. Чынында эле, ал учурда Эсенаман Арстанбек айткандай «жомоктун молдосу, айтыштын жоргосу, нуска сөзгө нар, казакча да эркин ырдаган» даңазалуу ырчылардын бири болгон. Анын күчү, өнөрүнүн диапазону ушул айтышында да сезилип

турат. Ошол себептүү, ал эргип ырдап баратып эмоцияга алдырып, алдын ала «жеңдим» деп жыйынтык чыгарат:

Таамай элдин ичинде
Таптымбы балам, эбинди.
Кыйынсынган Жеңижок,
Карыган чалдан жеңилди.

Мындан соң, Эсенаман «алдыбыздан өтүп, таазим кылышың керек» деген ойду айтып, өзүн ар нерсеге теңеп, кыйынсынууга өтөт:

Эргип-эргип жүгүрүп,
Эликтей буту бүгүлүп,
Эңиштүү жерден сүрүлүп,
Эсекең келди, жол бергин!
Эсилиц Майкөт пириңе,
Эңкейип барып кол бергин!
Тааныбасаң карагым,
Таанытайын пириңди.
Каяша кылсаң кайрылып,
Кагайын болгон жиниңди.
Көпчүлүк элдин көзүнчө,
Балам, кескендей кылам тилиңди!..
Шишеси болом арактын.
Асылы болом жылкынын.
Артыгы болом ырчынын.

Эсенамандын ыры өз күчүнө ишенген өктөм менменсинүү менен салмактуу башталып, урунттуу көп маселелерди камтыган олуттуулугу менен олтургандарды ойго салып, айрыкча Жеңижокту жерине жеткире талдап, сындап, колунан келишинче кордоп, кандай салмактуу башталса, ошол күүсүнөн жазбай соңуна чыгат. «Эсенаман ырын токтотуп жай олтурат. Элдин баары тунжурап, бир да киши сүйлөбөй калат. Ошондо бир аксакал Жеңижокту карап: «Балам, Жеңижок, айтар деле сөз калган жок, бардыгын Эсекең айтып бүттү. Эсекеңе каяша айтам деп каарына калып, назарыңды сындырып, өзүңдү өзүң аксатып албагын» — деди.

Атаганат дечи... Мында, бир жерлик эки ырчынын бирин өз жеринде алчактатып, ошол себептүү чоң сүйлөтө, кыйынсынткан, экинчисин өкүндүрүп, ойго салган тагдырдын жазмышынан улам Жеңижокту тирүүлөй корунткан, анын жан дүйнөсүндө айтылуу Алманбеттин арманындай чоң арман булгуп жатат. Ушул арман, ушул кордоо Жеңижокту өлчөөсүз өкүндүргөн, бетин албыртып уялткан, чыдатпай тынчсызданткан психологиялык оор абалга мажбур кылганын байкоого болот. Бул жерде мына ушундай жагдай, шарт, психологиялык чыңалууларды сөзсүз эске алуу керек.

Элдин тунжурап калганы баарын камтыган мазмундуу ырдын, алп өнөрдүн күчү. Аксакалдын Жеңижокко айткан кеңешинде өнөргө арбалган ошол сыйкырдуу күчтүн жетегинен келип чыккан көпчүлүктүн пикири жатат. Ушул сүр, ушул оор жагдай «эмне кылсам?» дедиртип, Жеңижокту кыйла беймазалуу ойго капталтканы ачык көрүнүп турат. Чынында эле эмне кылуу керек? Таптакыр жооп бербей коюу чоң ырчы үчүн өлүмгө барабар. Айтылчу сөздү, козгочу ойду, ал түгүл өзүнүн ким экендигине чейин бышыктап Эсенаман айтып салды... Эгер өнөрү Эсенамандыкынан өйдө турса, анын бардык айткандарына жүйөөсүн таап жооп бере алса, беттешүү керек! Бирок беттешүүнү баштаганда Эсенаманды кайта оодарып кетиш үчүн эмнени илинчек кылып алат. Кеп ошондо...

Мындай психикалык оор абалга кептелип турганыңды көптү көргөн кыраакы, сезимтал адамдар гана дароо байкайт. Анда Майкөт акын: «Олай эмес, кария Эсекең картайып калганбы, көп жаңылыстыктарды кетирди. Эсендин катесин тауп айтсаң, жеңетин кесек сеники, токтолмай сок, карагым Жеңижок» — деп обдулуп койдү. Жеңижок көп ойлонуп турбай эле: «Чын эмеспи, бардыгын жайгаштырып салып, Майкөттү олуя, мазар, пир кылып мени сыйынтып жатпайбы. Эсенаманды олуясына кошоктоп алып, жылаңачтап тозокту карай айдап жөнөйүн» деп ырдап турган жери. Кээде, драма-

луу жагдайды күтүүсүз өзгөртүп кеткен мерчемдер болот. Эгерде, Майкөт акын ушул таптагы маанилүү, ак сөзүн айтып, Жеңижоктун жооп кайтаруусуна шыкак болуп бербегенде окуя эмне менен бүтмөк, аны божомолдоп айтуу кыйын... Жеңижок жаш болгон менен турмуштун кыйынчылыгына бышкан, адам мүнөздөрүнүн оң-терс жактарын, дүйнөнүн ак-карасын мыкты ажырата билген диний түшүнүгү кенен, эң негизгиси зээндүү төкмө үчүнырын тээ тереңден баштайт:

Эң биринчи дүйнөгө,
Нур жараткан эмеспи.
Он сегиз миң ааламды,
Бир жараткан эмеспи.
Суук кыштын булутун,
Сур жараткан эмеспи.
Эмгексизди энчиден,
Кур жараткан эмеспи.
Аалам жашап турсун деп,
Күн жараткан эмеспи.
Алмаштырып Күн менен,
Түн жараткан эмеспи.
Айтыштын шартын да мыкты түшүнөт:
Эми, өрдөктөй учуп келейин,
Өзүмдөн кабар берейин.
Өзүңөр байкап көргүлө,
Өнөрүм ашса жеңейин.
Өнөрүм сенден кем болсо,
Өлөрман экен дебегин.

Өзүнүн туулуп-өскөн эли-жери туурасында айтып келип, Эсенамандын кордоосуна жооп кылат:

Арка кылар ага жок,
Азып кеттим Аксыга.
Каралап баргам ал жерге,
Таякемди-тагамды.
Арка кылып эркелеп,

Ата-эне кылдым аларды.
Туурлай турган жер болсо,
Эсеке, туугандан качып барамбы?
«Баркыңды билбейт» деп айтып,
Басынткансып сүйлөдүң.
Бардык эл сыйлап, баркташат,
Баамды чалым билбедиң.

Эсенамандын Жеңижокту беттөөсү кудум театр сцена-
сындай, 1-көшөгөсү: Саламдашуу; 2-көшөгөсү: Кордоо;
3-көшөгөсү: Басынтуу; 4-көшөгөсү: Кыйынсынуудан,
б. а. төрт бөлүктөн турат.

Эсенаман Жеңижокту баш көтөргүс кылып басынтып
ырдайм деп, озунуп тийишип алып, эки чоң каталыкка
жол берет. Биринчиси, атаандашын эркинче кордоп, өз
зоболосун көкөлөтүп мактануусу. Экинчиси, казак акы-
ны Майкөттү пир кылып көрсөтүүсү. Жеңижок муну өзү
да сезип атпайбы. Ага кармоо үчүн илинчек болуп берчү
ушул эки түйүн. Эми ошолордун жообун салыштыралы:

1. Шишеси болсоң арактын,
Мас адам сени сыйлайбы?
Таамайлап кармап мойнундан,
Ташка чаап урбайбы.
Тамтыгы кетип быркырап,
Талкаланып сынбайбы.
Койкойгон мойнуң жоголуп,
Кокуй чал жаның тынбайбы?
Асылы болсоң жылкынын,
Алкынтып топко минбейби?
Акыны болсоң ырчынын,
Алжыган сөздү сүйлөйбү?

2. Билбей жүргөн экенсиң,
Пирдин кандай экенин.
Айтып берсин толуктап,
Арсыз Майкөт эшениң.
Жети атамды, бүт билем

Жерим Талас экенин.
Аксыга жүр мен менен,
Айыкканча кеселиң.
Соолугуп келгин дартыңдан,
Сооп үчүн ала кетемин.

Жеңижок «чиеленген жиптей» болгон ой түрмөктөрүн бүт өз ирети, орду менен чечмелеп жандырып, Эсенаманга Майкөттү коштоп экөөнү бирдей жарга такап, бүт дасмиясын көрсөтө, чечиндирип барып жеңет. Жеңижоктун айтышка кылган мамилесинен кандай өзгөчөлүктү байкоого болот. Биринчиден, ал айтышты дайыма тээ тереңден баштайт. Ал ааламды алаканына салып көрүп алгандай ырдаган тубаса билимдүү, акылы тунук, сезимтал, баамчыл, жүгүрүк ойчул, өзгөчө артыкчылыктары бар алп ырчы. Экинчиден, атаандашы ага мейли, канча суроолорду узатпасын, (бул айтышта Эсенамандын жыйырмадан ашык теңөө, салыштырууларын талдайт) эч тайгылбай эркин чечмелеп кетүүгө дайым даяр турган, чечендиги бар ырчы. Анын айтыш өнөрүндөгү балбандыгын ушул айтышынан эле билип койсо болот.

КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕГИ ЧЕЧЕНДИК ӨНӨР

Кыргыз тилинин улуулугу, байлыгы, көркөмдүгү, кайталангыстыгы дүйнө жүзүнө эки зор уникалдуу талант аркылуу таанылган: биринчиси улуу «Манас» эпосу, экинчиси залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов жана анын чыгармалары. Аны тастыктоочу дагы бир факт чечендик өнөрдө. А чечен болчу адамда, ириде, тубаса талант болушу зарыл. Муну менен катар «ал акылдуу, зирек, көрөгөч, сезим-туюму эркин, эске тутуусу күчтүү болушу керек. Ушундай адам гана өзүн кай жерде кандай алып жүрүүнүн, сөз жүйөөсүн таап, кеп түйүндөрүн эркин чечмелеп, табышмак, ой ката, сын бере, так, катыра таамай сүйлөөнүн сырларын мыкты ажыратып биле алат.

Мындай адамдар жаштайынан тирикарак, абдан сезимтал чыгышып, ошол элдин тарыхын, географиясын, үрп-адатын, салтын, фольклорун терең чечмелей билишкен. Легендарлуу Жээренче чеченден тарта бизге жакшы тааныш кийинки мезгилдеги чечендердин өмүрү, өнөр жолу буга далил. «Чечендерди адамдар аңыз кылып, эл пир туткан», – деп жазат Сапарбек Закиров. Ошондуктан, чечендердин жумурай журт таба албаган оор табышмактарды жандырып, каардуу хандын өлүмүнөн элин куткарып, «караңгыдан көз, капилеттен сөз тапкан» кездери арбын. Тили менен адам сүйгүнчүктүү болгон, жаман да көрүнгөн. «Дүйнөдө ачуу дагы, таттуу дагы тил» деген. Ушундай, тилге чебер, ар дайым ири маселелерди туура чечип, жалпыга тең караган калыс, акылман адамдар «чечен» аталган. Кезегинде алар жүрбөгөн, аралашпаган жыйын, топтор, сыноо, аш-тойлор кездешпеген.

Албетте, чечендик өнөрдүн тарыхы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тамырлаш. Элибиз Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири болсо да, басып өткөн тарыхы, маданияты, өнөр жолу учурунда жазылып калбаган соң, чечендик өнөрдүн чыгыш тарыхы, калыптаныш таржымалы, кандай чечендер жашап өткөндүгү туурасында (легендарлуу чечен, ырчыларды эске албаганда) так маалыматтарды айтуу кыйын. «Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз». «Айрым бир тарыхый маалыматтарды негиз кылуу менен кыргыз элинин чечендик өнөрүн үч этапка бөлүп кароого болот».

1-этап: Манастын доорундагы Ажыбай, Байжигит ж.б. чечендер жашаган доор (IX-Xк.);

2-этап: Жээренче, Алдар Көсө, Акыл Карачач жашап өткөн, Жаныбек хандык кылган учур (XIV-XVк.);

3-этап: XVIII-XX кылымдын башына чейинки Тилекмат аке, Сарт аке, Мойут аке, Садыр аке, Көкөтөй, Куйручук ж.б. чечендер жашап өткөн мезгил. Андан сырткары, кыргыз эли чечендерди түрлөргө бөлүп келишкен. Чечендер боюнча адабиятчылар: Сапарбек Закиров, Абдысалам Обозкановдордун бөлүштүрүүлөрү мындай: Акыл чечен: Акыл чечендин акылы артык, тили да күлүк.

Тил – чечендиктин негизги, биринчи белгиси. Ар тилдин бай, кереметтүү экендиги, сүйлөө маданиятынан таасын билинет, ошентсе да, чечендикте акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия «капилеттен сөз, караңгыдан көз» тапкан тили жатык, бай, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Кылыч менен ала албаганды тил менен алгандар – ушулар. Буга: Ажыбай, Байжигит,

легендарлуу Акыл Карачач, Тилекмат, Сарт аке ж. б. чечендерди кошууга болот.

Көрөгөч чечен: Көрөгөч чеченде алдын ала көрө билүүчүлүк, тубаса психологдук, кылдат сынчылдык сапаттар күчтүү. Легендарлуу Жээренче чечен, Алдар Көсө жана Садыр, Кыдыр аке, Калыгул олуя, Көкөтөй, Куйручук мына ушундай чечендерден.

Кургак чечен: Кургак чечен – көп сөздүү, далилсиз, кургак, маанисиз сүйлөгөндөр. Мындайларды эл «кур-гак чечен», жөө чечен экен деп келекелеп, чечен катары эсептеген эмес. Бул бөлүштүрүүдөгү кургак чечендерге байланыштуу эл арасында алардын сүйлөө өзгөчөлүгүн чагылдырып көрсөткөн төмөнкүдөй макалдар сакталып калган:

Пайдасы жок сөз айтып, маңыз сөздү чиритет;
Пайдасы жок чечендик чөп чыкпаган кургактай;
Сөз бербеген жөө чечен учуп жүргөн камгактай;
Куру сөз курсак тойгузбайт, куру кеп кулак тойгузбайт;
Куру суудан май чыкпайт, куру сөздөн маани чыкпайт.

Демек, көп сүйлөгөн, маанисиз кеп айткан, сөзгө конок бербеген адамдарды кыргыз эли кургак чечен деп гана айтпастан, маңыз деп да аташкан.

С.Закировдун «Чечендик сөздөр» деп аталган макаласында жогорудагы чечендерден башка «тил чечен» деген түрү да бар. Акыл чечен менен тил чечендин ортосундагы айырмачылыкты төмөндөгүдөй түшүндүрөт: «Бардык жагынан төп келген чечендерди тил чечен деп коюшат. Тил чечендин сүйлөгөн сөзү уккулуктуу келип, ырдай куюлуп, «айдаган койдой ашыгып», улам сүйлөгөн сайын күчөп отурат. Айткан сөзүнүн мааниси терең, уккан адамды тажатпай магдыратат. Үнү да коңур келип, айткан сөзүнүн маниси алаканга салгандай ачык болот. Акыл чечендин кемчилиги – тил чечендей сүйлөй албайт. Куюлушкан мисалдарды таамай айтуу менен чектелет. Айтканы орундуу келип, талаш туудурбайт. Чоң

маселелерди аз сөз менен чечип коёт. Уккан адам таамай айтылган орчундуу сөзгө баш ийет». С.Закировдун «тил чечен» деп атаган түрү эл арасында жашап келгенин Сооданбек чечендин айткан сөзү ырастап турат.

Күз кыроодо Кыдыр аке конушта отурган маалында Сооданбек чечен баш болгон адамдар Кыдыр акенин үйүнө кирип, аңгемелешип отурганда Сооданбектин «энем мени тил чечен кылып төрөсө, Кыдырды энеси акыл чечен кылып дүйнөгө жаратыптыр» деген сөзү айтылып жүрөт. Ушундан улам соңку бөлүштүрүүгө тил чеченди кошуу туура болот деген ишенимдебиз.

Жогорудагы бөлүштүрүү Европа элинин оратордук өнөргө байланыштуу түзүлгөн бөлүштүрүүсүнөн кескин айырмаланып турат. Эгер римдиктерде жана гректерде, орустарда кептин мазмунуна же кайсы маселеге багышталганына жараша бөлүштүрүлсө, кыргыздарда кептин мүнөзүнө эмес, чечендердин жөндөмүнө жараша бөлүштүрүлгөнүн байкайбыз. Бул жагынан алганда, кыргыз элинин утушу бар. Анткени чечендердин дал өзүнө аныктама берип, ар бир чечен тиешелүү ордун алган.

Чечендик өнөрдө атайын изилдөөгө алынган ымдоо-жаңсоо, кыймыл-аракет кыргыз чечендеринде да кездешет. Башка улуттарда ымдоо-жаңсоолор сөздүн мазмунун толуктоо же күчөтүү формасында болсо, ал эми кыргыздарда андан да кеңири түшүнүккө ээ болот. Себеби бир ишарат менен толук бир ойду камтып, ишарат менен сүйлөшө билүүгө мүмкүн болгон учурлар кездешет. Мисалы, Жээренче чечен менен Алдар Көсөнүн ортосундагы кыймыл-аракет менен сүйлөшүү бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Алдар Көсө эшиктен кирип: «Ассалоом алейкум, кан ордосу» – десе, Жээренче чечен: «Алейкум ассалоом, эл жоргосу», – дейт. Көсө отургандан кийин, Жээренче ишарат кылып колу менен башын кагат. Көсө колунун учу менен тилин кагат да, эшикке чыгып кетет. Ал чыгып кеткенден кийин, Жээренче Жаныбек ханга: «Мени эч ким жыга алчу эмес эле, Көсө жыгып кетти, –

дейт да, жандырып берет. – Көсө эшиктен салам айтып кирип отурганда, колум менен башымды кагып, «Балээ башка кайдан келет?» – деп сурадым эле. Көсө колу менен тилин кагып, «Балээ башка тилден келет», – деп жеңип кетти», – деген экен.

Байыркы гректерде жана римдиктерде ораторлор саясий ишмерлер, сот адистери болсо, кыргыздарда чечендик өнөр ырчыларда, манасчыларда, айтылуу куудулдарда жолугат. Куудулдардын сөзү көбүн эсе адилетсиз жашоону чагылдырып, бай-манаптарды жазалоодо кеңири колдонулат. Кыргыздарда Көкөтөй, Куйручук, Шаршен, Алдар Көсө, жакынкы түрк элдеринде Насреддин кожо, Апенди, Кемин сыяктуу куудулдардын куйкум сөздөрү сакталып, ооздон-оозго өтүп айтылып келет жана алардын да чечендик өнөрүнүн изилденип жатканынан кабардарбыз.

Казактын чечендик өнөрү, кыргыз элиники өңдүү, оозеки түрдө жаралып, муундан-муунга сакталып айтылып келе жатканы Б.Адамбаевдин 1984-жылы жарык көргөн «Казактын шешендик сөздөрү» аттуу эмгегинде иликтенсе, ал эми Түркия түрктөрүнүн чечендик өнөрү «хитабет» деп аталып, Халим Серарслан тарабынан изилденген. Эл чечендердин акылмандыгын, кыраакылыгын, көрөгөчтүгүн ар дайым баалаган.

«Акылдуу кыз» жомогунда жаш хан өзү чогулткан кыздардын эң акылдуусуна үйлөнүүнү каалап, аларга үч табышмак катат: – Күн батыш менен күн чыгыштын ортосу нече күндүк жол? Асман менен жердин ортосу канча? Калп менен чындын ортосу канча?

Акылдуу кыз буларды: – Күн батыш менен күн чыгыштын ортосу күн үчүн бир күндүк жол, жолдо конуп, түнөп жүргөн күндү көрбөдүк. Асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай, кашыңды көтөрсөң – асман, кабагыңды түшүрүп ылдый карасаң, жер көрүнөт. Калп менен чындын ортосу төрт эли. Кулак укса – калп, көз көрсө – чын, – деп чечмелейт. Хан

экинчи жолу дагы үч суроо берет. Кыз буга да: – Кордук деген – оору, мундук деген – өлүм, зардык деген – жокчулук, – деп тура жооп кайтарып, хандын арзыган жары болуп калат». Кыргыз элинен чыккан чечендер эң бир ажайып сонун касиеттерге ээ болушкан. Алар мындай асыл сапаттарды өзгөлөрдөн, турмуштан үйрөнүү менен, өнөрдү жугуза билген артыкчылыктары аркылуу кичинеден, өмүр бою топтогон. Аларга, биринчи кезекте, эл өзү негизги булак болуп берсе, өнөрлүү эл шайырлары кадимкидей эле мектеп катары кызмат өтөгөн. Учурунда Калык ырчы ырдагандай, «Эл деген – чалкар байлык, түгөнбөс кенч. Не деген укмуш окуялар болбойт, адамды тамшанткан таамай сөздөрдү, элестүү салыштырууларды элден жолуктурасың». Ал өзү да элден алып, кайра элге берген.

Чечендик өнөр (ырчылык, комузчулук сыяктуу эле) муундан муунга, атадан балага өз жөрөлгөлөрү менен оозеки түрдө өтүп сакталып келген. «Талант жугушат, өнөр оошот» деген кеп бар элибизде. Калк аралап, дайыма эл шайырлары менен бирге жүргөндүктөн, чечендерде ырчылык, куудулдук, сынчылык өндүү сапаттар жуурулуша жүргөн. Ошол эле учурда куудул, ырчы, кыраакы адамдарда да чечендик сапаттар болгон.

«Жыйырма төрт жашында Арстанбек ырчы Солтобай менен келатып, Казыбайдын он алты жашар кызы Айганышты сүйүп калат. Айганыш ага:

– Эр жигиттин үч шериги, үч асыл мүнөзү, үч кереги, үч душманы, үч жаман жагы, үч кесири кайсы? – дегенде, Арстанбек төмөнкүчө жооп бериптир:

– Эр жигиттин үч шериги – айнышпас асыл жубайы, жакшы аты, жанга күйөр досу.

Үч асыл мүнөзү булар: чынчыл болсоң, кол жеткис бийик чынарысың. Адал жүрсөң, айнышпас турмушунда кумарсың. Адилет болсоң, калкыңа калыс бийлик кыларысың.

Үч кереги – аш, суу, от. Аш – өмүрдүн күлазыгы. Суу – өмүрдүн булагы, тиричилик, жан берген, тамчысы кан берген. От – өмүрдүн өзөгү.

Үч душманы: жалкоолук – кайнатчу шорунду, аңкоолук – агызат бир күн каныңды; жатактык – уурдатат короодогу малыңды.

Үч жаман жактары: жалтанчаактык – алдырат оозуңдагы наныңды; жагымпоздук – көрүнгөнгө бүгүлсөң, боло албайсың жагымдуу; жалганчылык – жоготосуң арыңды.

Үч кесири: ушакчылык – кыйнаган жаныңды; алдамчылык – ача албайсың багыңды; мактанчаактык – кетиресиң баркыңды».

Кыргыз элинин чечендик өнөрүндө табышмак, жаңылмач, тамсил, макал, ылакап, айтыш, санат, эпос, жомок, калптын бардыгында чечен сөздөрдүн кездешиши, демек, бул өнөрдүн оозеки чыгармачылыктан башат алып, жуурулушуп, сейрек чыкчу өзүнчө чоң искусство катары калыптангандыгын далилдейт.

Чечендик өнөрдүн булактары элдик макалдар:

«Жаман атты жакшы баксаң – тулпар.

Ылакаптар: Мен го Манаке, Манаке болсом, сакалым канаке? Манаке эмесмин дейин десем, кызыл өгүзүм мынаке!

Санат: Атка бергис кунан бар, Кызга бергис жубан бар.

Тамсилдер: Кара эчкини жебеген кайран башым. Боз бээни сүйрөп чыккан балбан башым. Таманына кат жазган молдо башым. Мына ушинтип калдыбы жолдо башым?

Табышмактар: Бирөө куюлуп түшөт, бирөө кубанып ичет, бирөө кулпунуп өсөт. (жаан, жер, өсүмдүк)

Жаңылмачтар: Бадал арал, бадал арал, Бадал аралда оттогон бала марал.

Калптар: Кичинемде турна бактым, Арка арыгына жабуу жаптым.

Өз энемдин ичинде экенимде, Чоң атамдын жылкысын бактым.

Бул сыяктуу чечендик тизмектерди фольклордун дагы башка түрлөрүнөн да келтире берүүгө болот. Ушунун өзү эл чыгармачылыгын түзүүчүлөр — даанышман адамдар, тил чеберлери экендигин далилдөө менен чечендик өнөрдүн элдик фольклор менен түздөн түз байланыш, катышта экендигин туюндуруп турат.

Элдик чечендердин асыл сапаты турмуштук ар кыл түйүндүү маселелерди тура чечмелей билген акылмандыгы, өткүрлүгү, баарына бирдей калыстыгы өңдүү үч сапатынан айрыкча көрүнгөн. Бирок, бардык тарабынан төп келген чечендер эл ичинен өтө сейрек чыккан. Манастын учурундагы Байжигит, Ажыбай, Жаныбек хандын доорундагы (XIV-XV кк.) Жээренче, Алдар Көсө, Акыл Карачач, кийинки кездердеги Тилекмат, Мойут, Сарт, Садыр, Кыдыр акелер, Калыгул, Көкөтөй, Куйручук ж. б. ошондой чечендерден болушкан.

«Кокондун улуктары көп аскери менен келип, Ысык-Көлдүн элин өзүнө каратуу Тамганын чатына жасоо (сепил) куруп, бугу элин алык-салык берип турууга буйрук кылат. Жергиликтүү эл элчилерин канча сапар жиберсе да, алардын баары кайрылып келбейт. Ошондо эл: «Элчиликке жараса ушул жарайт», — деп, Тилекмат чеченди жиберет. Кудаяр хан Тилекматты биринчи күнү өргүтүп, экинчи күнү кабыл алат. Хан элчинин жайын сурап: «Сен ким болосуң?» — дегенде, Тилекмат мындайча жооп берет: «Мен Тилекмат, атам Жылкыайдар, Белек хандын небереси боломун. Биз кыргыз деген, мал баккан элбиз. Башкаларга суктанбай жай жаткан элбиз. Элибизден кут кетпеген, береке качпаган. Жерибиздин четин жоо баспасын деп, найзага үкү таккан элбиз. Эч бир душманга багынбаган, башыбыздан сөздү ашырбаган, досубузду сактай билген, даамын, тузун актай билген элбиз. Аша чапкан хан болсо, хан ордосун таптай билген элбиз. Атадан уул туулса, кул болууга туулбайт.

Уул, кызды туткунга бербей турган элбиз. Атабыз Манас, чабышсаң, чабышканга келгенбиз. Сен кабылан болсоң, мен арстан, алышканы келгенбиз. Биз Кокон ханына карабайбыз, бирок, малды, пулду бер десең, аябайбыз. Азыр көл багытындагы элге өзүм ханмын. Атам хан Белектен калган жеримдин чеги: күн чыгыш жагы – Кызыл-Кыя, Сан-Таш, күн батыш жагы – бетегелүү Кой-Таш. Атам жердеген жерди, анда мекендеген элди эч кимге суратпайм, өзүм сурайм!» Элчинин терең жообуна ыраазы болгон Кудаяр хан ага: «Балам, жаңы үйрөткөн жаш тулпар экенсиң. Сенин айткан сөзүңө көңүлүм чыдап серпише албадым. Жакасы болсо тон, жалы болсо ат деген», – деп, хандык чен тон, күмүш көбөсү бар кымкап чепкен кийгизип, колуна кат жазып берип, мурунку элчилерди бошотуп, башта алган зекеттеринин ордун берип жакшы узатат».

Илгери бир сөздөн баш алынып, жүйөлүү бир сөздөн жан, а түгүл, бир эл азатка чыккан. Байыркы грек мифологиясында Эдип Сфинктин эч ким таппаган үч табышмагын таап, аны өлтүрүп, Фива шаарын сактап калат.

Жаныбек хандын тушунда Жейрен аттуу бала элчи болуп Кара ханга келет. Кара хан: – Ээ бала, Жаныбек хандын бул кандай шылдыңы, элчи кылып аттуу-баштуу чоң кишини жибербей, менин алдыма баланы жибергени эмнеси, айлыңарда чоң киши жок беле? – дейт. Бала тура калып кулдук уруп: – Ханым, сизге чоң керек болсо, төө жетелеп келдим, – дейт. Анда хан: – Жаныңды жеген бала, айлыңда сакалдуу карың жок беле? – дейт. – Сакалдуу десеңиз, теке жетелеп келдим, – дейт. Кара хан жөн бала эмес экендигин биле коюп, ийги суроо салат: – Эй бала, тайганымды неге аттың? Анда бала: – Мен быякка чыгардын алдында тайганыңыз тоодогу анды ойго кууп, ойдон тоого кууп жүрүп кырды. Ой-тоо кыйкырык, ызы-чууга толду. Ошондон биздин иттерибиз күчүк таштап койду. Ал үчүн тайганыңызды атып салдым, –

дейт. Айтканы эсинен чыгып кеткен кыйкымчыл хан: – Ээ кызыталак бала, менин жеримдеги ызы-чууну сенин тоодогу иттериң кайдан угат? – деп чочуп кетет. Элчи ордунан тура калып: – Таксыр, сөзүңүзгө кулдук, биздин тоодогу айгырларыбыздын кишенегени сиздин ойдо жаткан кырк чаарыңызга кантип угулат? – дегенде, Кара хан сөзгө жыгылып: – Ээ чунак бала, келген дооң ошол беле, кечтим! – деп, баланын жообуна ыраазы болуп, ага «Жейрен чечен» деген ысым ыйгарат. Бул – Жээренче аталып жүргөн чечендин таржымалы.

Чынында, «чечен» деген ардактуу наамга кызыл тил өнөрүнүн бийик үлгүсүн көрсөткөн ушундай өтө акылдуу адамдар гана жеткен. Ошол себептен, мурунку мезгилде «акыл» жана «чечен» деген аталыштар бирдей кабыл алынган. Мисалга алсак, «Акыл Карачач», «Акылдуу бала», «Акылдуу дыйкан» ж.б.

Башка түшкөн тагдырына моюн сунуп, музоо кайтарып, тезек терип жүргөн картаң Жээренче чеченге Жаныбек хан капысынан жолугуп: – Ии чеченим, алың кандай? – деп сураганда, ал баштагыдай деминен жазбай туруп: – Эр картайды, мал тайды, экөөлөдү, оо ханым! Катын жөнсүз, уул тентек, төртөөлөдү, оо ханым! Аркамдагы куу тезек, ар кимге келер бир кезек, – деп өз жайын түшүндүргөн экен. Жаныбек хан: «Тулпарды уйга сатса не болот? Атты эшекке сатса не болот? Туйгунду каргага сатса не болот? Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот?» – дегенде, буга Жээренчинин келини Акыл Карачач: «Тулпар тушунда, күлүк күчүндө, күч бербеген тулпардан сүтүн берген уй жакшы, пайдасыз туугандан пайдасы бар кыйыр жакшы. Чабал аттан чарчабаган эшек жакшы. Жаш жыгач отундан жаркырап күйгөн тезек жакшы. Канаты жок туйгундан канаттуу карга жакшы. Ханым, менин тапканым, сиздин укканыңыз – ушул», – деп жооп берген экен.

Чечендик өнөр керек учурда амал-айла, калп менен да ийге келген. Алдар Көсө Шайтанга жолугуп, жолдо келе

жатышып кой башындай алтын таап алышат. Экөө талаша кетишип, акыры «кимибиз улуу болсок, ошол алсын» деген бүтүмгө келишет. Кезекти Көсө алып, Шайтандан сураса, ал: «Жер бүтө электе, Ай аяктай, тоо томуктай, күн күрөктөй экенинде төрөлүпмүн», – деп жооп берет. Аны укканда Көсө өңгүрөп ыйлап кирет. Шайтан: «Эмнеге ыйлайсың?» – десе, Көсө: «Так сен төрөлгөн убакта менин алты жашар балам өлүп калган», – дейт. Шайтан: «Эмесе сен улуу экенсиң», – деп, алтынды Көсөгө берип, андан коркуп качып кетиптир.

Чечендер сөздөн тышкары, ымдоо-жаңдоолор менен да өз оюн толук билдиришкен.

II БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРҮНҮН УЛУУ ӨКҮЛДӨРҮ

ЖУСУПОВ Кеңеш
Кыргыз эл жазуучусу

АСАН КАЙГЫ

Кыргыздардын эски санжырасында айтылуу, касиеттүү түп атабыз Ыстамдын уулу Кыркез сегиз уулдуу болот. Анын сегиз баласы төрттөн уул күтөт. Кыркез отуз эки небересин көрөт. Мындай өрөлгө-жөрөлгө энесайлык кыргыздардыкы эле. Ошентип, Кыркездин тукуму көбөйүп, эли өсөт. Ай арылап, жыл чиркелип, күн өтүп, мезгил уланып, бая Кыркез элдин аты унутулуп, бара-бара «кыргыз» болуп аталып кетет. Кыргыздардын хандык доорлору ошол кезден башталат.

Кыркездин сегиз баласынын экөөнүн аты Акыл, Асан болуптур.

Кыргыз санжырасы боюнча боолголосок акын, ойчул Асан Кайгы Энесай дооруна чейин эле чыккан окшойт. Ар кылымда кыргыздарда эки Токтогул акын болгон сыңары, XIV-XV кылымдарда дагы аты уйкаш Асан Кайгы акын, чечен болушу да ыктымал. Же байыркы акын, ойчул Асан Кайгыны кийинки доорго сүрүштүрүп жүргөндүрбүз? Неси болсо да, Асан Кайгы акын, философтон өмүрү эл оозунда, санжырада жана тарыхта буга

чейин кандай айтылып жүрсө, ошондой кеп кылганды ылайык таптык.

Кыргыз санжырасында айтылганда, укум –тукуму өскөн Ыстам Акылды өз элине башчы кылып, ага Кыркездин карагай белгисин берет. Кичүү уулу Асанга өнөрүн менен элинди кор кылбай бак деп жадааташын калтырып көзү өткөн экен.

Өз энчисин алган Акыл Эдил боюнда ордо салдырып жашаптыр. Бир жылы 72 уруу журтту чакырып, санжыргалуу той берет. Ошондо калың кара тойго Асан чакырылса да келбей коет.

Акылдын өрүшүндө мал батпайт, өргөөсүндө дүнүйө үйүлөт, сасык бай атка конот. Дардаң неме ордону унутуп, куш салып, тайган агытып, ак үй жасатып, Эдилдин Элик тоосунда чардайт. Кутуруп, кырк уруудан кырк катын алат.

Агасы Акылдын бу тоюна да Асан көсөм келбей коюптур. Бир жолу Акыл алапкө кулаалы таптап ак кууну алдырганга чоң той берген экен. Буга да чакырса Асан Кайгы басып келбейт. Арына келген Акыл жинденип:

«Аксакалы мен турсам,
Ал мени көзгө илбеди.
Эл чакырып той берсем,
Бирине да келбеди.
Чыр чыгарса басынтып,
Акмакты башка салайын.
Ага дагы көнбөсө,

Жадааташ тартып алайын», – деп иниси Асан Кайгыны чакыртып, атайы кабарчы чаптырат.

Асан Кайгы ары ойлоп, бери ойлоп, акыры Акылдын астына келет.

– Эл чакыртып той берсем, эмнеге келбедиң? – дейт Акыл каарданып.

Ошондогу Асан Кайгынын агасына берген жообу:

– Ата энчи Эдилге элдин эсебинен бекер ордо салдың, ошол ордоңо жер дүңгүрөтүп той бердиң. Сенин көзүң

өтсө, баягы акысыз бекер кыш койгондор кышын, таш койгондор ташын бирден сууруп көтөрүп кетсе, ордон каңгырап ээн каларын ойлободуң, мен ошо ордого берген тоюңа келбедим. Сен Эдилге салган ак ордоңду чанып, эриктим деп, ак үй жасатып, кырк катын алып кутурдуң. Элиңден намыс, каада, биримдик качты. А сенин көзүң өткөндө кырк катының ордоңу чачып, элиңди алыс кыларын дегеле ойлоп көрбөдүң, мен ошол опсуз тоюңа келбедим. Эл ичинде азгын-тозгун, карып-мискин, бейбечаранын көбөйгөнүн көрбөй, жеке башың эркиндикте куш таптап, саякатчы болуп, элди дүрбөтүп куш салдың, ак-караны бир карабай, ак кууну алдырдың, нарк сактабай элге шылдың кылдың, мына ушуга той бердин. Арданбай берген тоюңа жана дагы келбедим. Анан кайсы менин күнөөм, боорум...

Асан Кайгынын чукугандай тапкан кебине Акыл кеп жебес ушу жолу муюп, башын жерге салыптыр.

Асан Кайгы дагы агасына накыл салган экен:

«Ай айланып, жыл жылып,
Убакыт өтүп баратат.
Арманы бүтпөй бенденин,
Ачынтып кемтик жашытат.
Аккан дайра түбүндө,
Агызалбай таш калат.
Эки бакыр бир тукур,
Бири-бирин аксатат.
Адамзаттан урпакка,
Мурас дүйнө жер калат.
Айтканымды эп көрсөң,
Эдилге көчүп конолу.
Оңой колго келбеген,
Ээн таштап аны койбойлу.
Эч болбосо ал жерден,
Адам үзбөй көргөйлу».

Зили Акыл инисинин акылына көнүп, элин Эдилге көчүрүп, салдырган ордосун ээлеп, инисин кеңешчи

кылып жанына алат. Арадан көп өтпөй Акыл а дүйнө сапарына аттанат.

Ал эми XIV-XV кылымдардагы Асан Кайгы жөнүндө санжырадагы, уламыштагы жана жазма тарыхтагы баян мурдагысынын эле уландысы сыяктуу айтылып кете берет.

Уламышта, Асан Кайгы ойчул акындын өмүрү кыргыз, казак жана башка Орто Азиядагы, Сибирдеги түрк урууларына XIV кылымда Алтын Ордону Жаныбек хан бийлеп турган катаал доорго туш келет. Ошол кезде кыргыздардын сол канатын саруудан чыккан Байгара, кушчудан чыккан Жамбул бий бийлейт. Оңду Долон бийлеп турат. Асан Кайгыны кара калпактар да, казактар да өз акындарындай көрүшөт. Буга ичи тардыктын жана талашуунун кереги жоктур. Алтын Ордону (XIII-XV кк.) курган көп уруу эл болгон, бул кезде түрк урууларынын рухий маданияты жана илими бир кыйла өсүп калган, ар уруудан атактуу адамдар чыккан. Ал учурда элчилик каттар гана моңгол тилинде жазылса да, түрк уруулары көбүнесе чагатай тилинде (кыпчак-огуз диалектисинде) жазып, сүйлөшкөн.

Ак сарайды тегеректеген төбөлдөр той үстүндө чардап, мыкты жашаган. Кыргыздардын бийлери, бектери, байлары башка элдердин эмирлерине салык төлөп, көз каранды болуп, элдин камын ойлобой бийликке да, байлыкка да жана эркиндикке жетпей, чүнчүп турган.

Асан Кайгы колунда барларды мактап, олжого тунайын, муратыма жетейин дегенди көксөбөгөн, дүр-дүнүйөгө алданбаган, касиет күткөн, көзү ачык адам болгон. Ал кыргыз, казак, кара калпак, чагатай тилин, ыр-күүлөрүн мыкты билген, комуз, домбура черткен, түрк элдердин ичинде кеңири таанымал эле. Асан Кайгы уруулардын биримдиктүү болушун, күчтүү мамлекет курушун эңсеген.

Асан Кайгынын чыгармасында исламчыл сопу акындардын таасири болсо да, Теңирчилик нарк, осуятын бек тутканы байкалып турат.

Ал жер, көк, табият, адамзат, жан-жаныбар, адам тагдыры, адамгерчилик, адам парзы, зулумдук ж.б. жөнүндө салттуу накта даанышман сөздөр, акылмандык менен ырдаган. Анын ырларынан ошол доордун коомдук-социалдык элесин, белгилүү тарыхый окуяларды жана философиялык көз караштарды билебиз.

Асан Кайгы өзүнүн убарлаш, тагдырлаштары жөнүндө моминтип кейиген:

«Суук түшүп кыш болду,
Суулар тоңуп муз болду.
Оокат кыларга эри жок,
Отун аларга эби жок,
Чапаны жыртык, жеңи жок,
Жесир байкуш кантти экен?
Алдейлерге эне жок,
Асыраган ата жок,
Жетим байкуш кантти экен?
Жармач эле малы жок,
Жамынарга жабуу жок,
Актап ичер таруу жок,
Жарды байкуш кантти экен?
Балдары үшүп бүжүрөп,
Же ичерге тамак жок,
Жагарына отун жок,
Мискин байкуш кантти экен?
Заманасы куурулуп,
Тозок отун көргөн чыгар,
Толгонуп ыйлап жүргөн чыгар».

Асан Кайгынын жеке турмушу жөнүдө ырларында эч кабар жок. Ал жөнүндө эл оозунда аңыздар калган. Асан жаш кезинде перинин кызына ашык болуп, ошонун зарын тарткан деген кеп бар. Кайгы, көптөн көңүл калуу сыяктуу турмуштун оор сабагы көкүрөгү зирек кыялкеч акынды акылмандыктын жолуна салган көрүнөт.

Уламышта Асан Кайгынын өзүн тарткан ойчул, чечен Төлөн деген уулу болуптур.

Бир жолу Жаныбек хан Асан Кайгыга тийиштик кылып, сынамакка сураган экен:

– Олуя, чеченим, бу дүйнөдө мал дебей турган адам болобу?

– Төлөн мырза, мал дебейт, – деп айтыптыр Асан Кайгы.

Хан Асан Кайгынын сөзүн бышыкташ үчүн уулу Төлөнгө эки жигит жиберет.

– Баргыла да, Төлөндүн эки туу бээсин жайдак минип, кара терге түшүрүп чапкылап, карпа-курпа Төлөндүн астынан чыккыла. Ошондо анын мал дебегенин көрөйүн, – дейт Жаныбек.

Жигиттер Жаныбек айткандай, Төлөндүн алдынан чыгат.

– Ээй, жигиттер, кара жаныңарды аясаңар боло, алдыңарга жок дегенде тердик салып минсеңер болбойбу, жайдак экенсиңер, көчүгүңөр жоорубайбы, – деген экен.

Жигиттер Төлөндүн жоругун ханга айтып келишет.

Жаныбек дагы бир жолу Асан Кайгыны чакырат.

– Чеченим, алдынан кокус миң кол жоо чыкса, жалтанбай качырган азамат болобу? – дейт.

Асан Кайгы дагы жооп айтат:

– Андай Азамат – Төлөн мырза.

Жаныбек кежир миң колду Төлөнгө жиберет. Миң кол капыстан Төлөнгө кол салат. Төлөн эч нерседен жалтанбай, качпай найза кармап, эрөөлгө чыгат.

Жаныбек хан Төлөндү суракка алыптыр:

– Төлөн мырза, малга үйрүлүп түшпөгөнүң эмнең? – дейт хан.

– Мал дегениң, көп дүнүйөдөй азгырык. Бери караса – маңдайы ысык, нары караса – соорусу суук, кыйкырса – жоо алат, ышкырса – жут алат, малдын эмнесине азгырылайын да, эмнесине кайгырайын, андан көрө эр азаматтын көңүлү калбасын, ханым.

Хан дагы собол салат:

– Миң колду жалтанбай кантип каршы алдың?

– Ажалы жетсе, тактан хан деле өлөт, өлүм бир кишиден. Ажалы жетпесе, миң киши деле өлтүрө албас. Ок жолу – ичке, ажал – каш-кабактын ортосунда, качкан аман калып, качырган өлөрүн ким билиптир. Тагдырдын жазмышынан эч ким кутулбас.

Хан Жаныбек жүйөлүү сөзгө баш ийиптир.

Алтын Ордонун акыркы хандары Асан Кайгыны Сарайга ырчы, акылчы, сынчы кылып алгысы келген. Асан Кайгы хан сарайга көндү. Андан бат эле көңүлү калды. А бирок Асан Кайгы карөзгөй Жаныбек ханды сындап, ырайымсыздыгын ашкерелеген. Жаныбек ханды баласы өлтүргөнүнө караганда Асан Кайгынын көрөгөчтүгү байкалып турат:

«Эй, хан, мен айтпасам билбейсиң,

Айтканыма көнбөйсүң.

Чабылып жаткан калкың бар,

Аймагын көздөп көрбөйсүң.

Кымыз ичип кызарып,

Мас болуп кызып тердейсиң.

Өзүңдөн башка жан жоктой

Элирип неге сүйлөйсүң» – деген Асан Кайгы

Жаныбек ханга.

Асан Кайгы элдин камын ойлогон, жүрөгү муңга батып, адамдарды, макулуктарды аяган боорукер акын болгон. Ошондуктан замандаштары «кайгы» деген сөздү кошуп айткан. Картайганда Асан ата деп эл атаган акындын көп нуска сөзү, осуяты калк ичинде макал-лакап болуп кеткен.

Эгер элден ынтымак кетсе, сөздүн баркы жоголсо, кор болсо, эл башына кайгы түнөп, ынтымагы ыдыраса, жоон, жонго чаап жобурап, башка караңгы мүшкүл түшүп турса, Асан Кайгы:

«Тоз-тоз болуп кетерсиң,

Айлаңды таппай жашыңа,

Тоо, токой болор конушун,
Мындай заман туш болсо,
Кыйын болор оңушун.
Аргымактан жал кетер,
Азаматтан ал кетер.
Азган журтуң не этер?
Асан Кайгы карыяң
Желмаян минип жер кезер» – деп айткан экен

акыркы жылдары.

Асан Кайгы акындын бакшылыгы да бар экен. Анын акыркы жылдары көздөп алган бир максаты болгон. Ал «Ыйык жер» деген икаяны ыр менен жазган. Ал дастан жалаң акыл-насаат болгон соң, бара-бара эл ичине үзүндү болуп бөлүнүп, акырында накыл сөз, санат ырлары, макал-ылакаптар болуп айтылып кеткен. «Бу жашоо-тирүүлүк мынчалык кызык, аянычтуу жана ыйык болгон соң, неге Ыйык жер болбосун, муну табыш керек» – деген акын. Ал ыйык жерди чындап эле адам баласына сепил, малга корук, чөбү шүйшүн, суусу мол, көйкап жер конушту издеген. Ал жер бейиштегидей, эли бейкут, бардар, ырыстуу жашайт, бардыгы тең шатыра-шатман көңүлдүү өмүр сүрүшөт, талаш-тартыш жок, токпейил эл болот. Асан Кайгы ушундай жер бар экенине биротоло ишенген. «Кой үстүндө торгой жумурткалаган» жерди табыш кыйын эле. Ал жөн адамга көрүнбөйт деген уламышта, дини, дили таза адамга гана ыйыктын дарбазасы ачылмак. Ошон үчүн Асан Кайгы Теңирге тайынып, арбактарга сыйынып, сүкүт салып тазаланып, аны табууга жан аракет жасаган.

Асан Кайгынын тилеги бутпарастардын да акылмандары (VI к.), дин устаттары Шамбаладай бейиш жерлердин бар экенин издешкен ишенимине дал келет. Балким өз доорунун билимдүү, таланттуу жана акылман адамы чыгыш акылмандарынын рухий дүйнөсү менен кабардар болгондур.

Асан Кайгы шүдүңгүттү минип, төгөрөктүн төрт бурчун, Алтай, Энесайдан, Эдилден, Теңиртоого чейин, далай күн, далай жыл жер безип, чындап эле ыйык жерди издеген.

Акырында Асан Кайгы Алатоого келип, ак булут баскан туу чокудан сагынган, киндик каны тамган Ысык-Көлдү төбөсүнөн көрүп, а дүйнө узаган дейт. Өзүнүн керези боюнча сөөгү Ысык-Көл жээгине коюлган экен.

Көйкашка Асан Кайгы адамзат пендесинин кайгысын жонуна арта салып, кылымдан кылымга өтүп, убара тарткан кербен сыяктанат. Неси болсо да, Асан Кайгы акын, акылмандын өмүрү эл оозундагы санжырада жана жазма тарыхта буга чейин кандай айгине айтылып жүрсө, ошондой ыба карап, жылуу сөз менен эскерүүгө, изилдөөгө, сыймыктанууга татыктуу.

АСАН КАЙГЫ

Адам ата, Шише, Анан, Кынан, Милайыл, Ыдырыс, Мута паша, Хынуш, Хынуштан Ламек, Ламектен үч миң үч жүз он үчүнчү баласы Но байгамбардын Запас, Туран, Аран, Түтүк, Ыстам деген урпактары болот. Ыстамдын баласы Кыркез, Кыркездин балдары: Акылбек, Асан кайгы, Озот, Казат, Басат, Кане, Сан деген жети баласы болгон. Кыркез үрөн бутагы менен 42 жанга толуптур.

Муундан энчи бөлүп алат. Энчиден Эдил жергеси, Эне-Сай өрөөнү тиет.

АДАМДАРГА НАСААТ

Хан чакырса барайын,
Каадалуу сөзүм салайын.
Акыл кимде жол кимде,
Аягын сындап багайын
Нечен кыяр сөз болот,
Адамзаттын ичинде,
Ийриси болот, түз болот.
Жер асмандын үстүндө,
Колот болот, зоо болот.
Тура бербейт бул чоңдук,
Зордун түбү кор болот.
Айтышып келчү доо болот.
Атышып чыгар жоо болот.

***** * *

Күчтөн тайбас кеп болот,
Кылыч кеспес тил болот.
Арыганча жүктү көтөргөн,

Айбандын чоңу пил болот.
Адамдын куну акылда,
Акылы барга жакында.
Эстүү болсо башчыңар,
Кары да болсо жашсыңар.
Акылсыз болсо башчыңар,
Муздап турган ташсыңар.

Атадан туулуп уул калат,
Энеден туулуп кыз калат.
Абалтадан өмүрдө,
Толбой акыл баратат.

***** * *

Жаман катын, жаш бала
Экөөлөсө кантесиң?
Жардычылык куу тагдыр,
Төртөөлөсө кантесиң?
Жарма тапсаң, туз таппай,
Жабыктырса кантесиң?
Эт тапсаң, ун таппай,
Эзилтсе жигит кантесиң?
Нанды тапсаң чайы жок,
Какап калсаң кантесиң?
Катуу ичип ашыңды,
Чакап калсаң кантесиң?

Бала тапсаң чапан жок,
Басып алат жокчулук.
Кенен болсо тамагың,
Кесирди салат токчулук.
Жетпеген жүрөт жүгүрүп,
Жеткени жүрөт сүйүнүп.
Карыпчылык чырмаса,
Каңкыят жигит бүгүлүп.

Акылсыз жүрөт алаңдап,
Акмак жүрөт табаңдап.
Алакөөдөн нечендер,
Айылда жүрөт шадаңдап.
Баркы түгөл түгөнсө,
Кантип жашаар жан сактап.
Калпычы сүйлөп каңкылдап,
Ушакчы жүрөт талпылдап.
Алаң казар ашыгып,
Айылга сыйбайт чаңкылдап.
Аш аңдыган байкуштар,
Ар кайда бир салпылдап.
Бала кезден эмгекке,
Барбай жүрөт жакындап.
Жакыны мунун өзгөчө,
Жаман күндү көрбөсө,
Атасы мунун өлбөсө,
Армандын жүзүн көрбөсө.
Базармандуу жаш башы,
Баланы кийин бакпаспы.
Үлпүлдөшүп жасанат,
Үйүнө отун албаспы.
Байлар кантет бакжаңдап,
Басалышпай талтаңдап.
Бабырашып сүйлөшсө,
Баштары турат калтаңдап.
Ачуусу чындап келгенде,
Абийири кетет чакчаңдап.
Каадалуу киши кептенип,
Карысы сүйлөйт какчыңдап.
Пайда десе жүгүрүп,
Баса калат саксаңдап.
Айылга барса шаңданып,
Аксакал билбейт алчаңдап.
Жакшылар муну билбейби,

Жакыны боктоп тилдеди.
Арын сактап жүрсө деп,
Ачынып ичим зилдеди.

Багып жүрөр ага жок,
Бапестеген ата жок.
Жетим баатыр канткендир,
Карап алар эри жок,
Кайрылып коер деми жок,
Жесир баатыр канткендир.
Тандайынан сөз чыккан,
Чечен баатыр канткендир.
Отурган жерде жылалбай,
Бечел баатыр канткендир.
Күнү-түнү онтолоп,
Кесел баатыр канткендир.
«Ак» деп элден ала албай,
Эшен баатыр канткендир.
Кайненеси бек залим,
Келин баатыр канткендир.
Нанын чайнап жей албай,
Абышка баатыр канткендир.
Чапаны жок жылаңач,
Кедей баатыр канткендир.
Оокат таап кылалбай,
Жалкоо баатыр канткендир.
Бөрк ал десе баш алган,
Шаңкоо баатыр канткендир.
Айткан сөздү элебес,
Аңкоо баатыр канткендир.
Үйдөн жүрүп чыгалбай,
Кыркы кургур канткендир.

Бак-дөөлөт сыймык үч куш бар,
Баш менен эки мүрүндү,

Ал үчөөнү айдап ийүүчү,
Кесириң бар тилиңде.
Келбесе сыймык башыңа,
Кейип ага зарлаба.
Кычык сөздүү адамдын,
Кылыгына кармалба.
Башыңан өтөт бул дүйнө,
Байлыгыңа мактанба.
Бактым туура келбесе,
Баарлыгы өтөт арманда.
«Жорго жолду арбытат,
Жокчулук эрди карытат».
Санаа эрди саргартат,
Сабылтып жүрүп кабылтат.

Жеке эле жалгыз биз эмес,
Түмөн миң дапкыр эл өткөн.
Жакырлык келбей кейибей,
Жоболоң тартпай ким өткөн?
Кейисең байлык келеби,
Кейий берсең кайгырып,
Тилекти кудай береби.
Ой менен оокат кылбаса,
Өмүрдүн эмне кереги?!

Кыштын күнү тоңосуң,
Жайда ысып оңосуң.
Түндө уктап бышылдап,
Тамакка күндүз тоесуң.
Акыл илим болбосо,
Акыры кар болосуң.

Келгенде сыймык башыңа,
Тийип турган күн болот.

Кеткенде сыймык башыңдан,
Карарып турган күн болот.
Шор бешене жаралган,
Миң адамда бир болот.
Арамзаада адамдын,
Ичи толгон кир болот.
Мындайларды эскерсем,
Зардабым кайнап козголот.
Оң тартпаса таалайым,
Жашоо жолуң тар болот.
Жалганбастан тилектер,
Жабыгып жигит кар болот.
Аз дөөлөт берсе кутуруп,
Акмак адам бай болот.

Аз дөөлөткө семирбе,
Эл-журтуңду кемирбе.
Акылдуу адам кептенип,
Алдыда туруп теминбе.
Оңтойсуз сөздү былжырап,
Обу жок жаман дедирбе.
Абалдан акмак дедирбе,
Атаңа наалат дедирбе.
Аз дөөлөт болсо дардаңдап,
Айлыңды кажап кемирбе.

Хан болсоң элге адил бол,
Эл менен агат бу бир жол.
Баатыр болсоң туура бол,
Баатырлык деген улуу жол.
Уксаң айткан насаатың,
Укпасаң сага бейсаатым.

Жаш чактан нечен шоктонот,
Жалгабаса кудурет,
Жабыгып жүрүп жок болот.
Бала тапсаң багарга,
Акылын тиле андайда.
Акылын кудай бербесе,
Тапканы оңдон келбесе,
Кайгырган менен пайда жок,
Каласың анда айла жок.
Кара сөөгүң бадырап,
Какшаган менен пайда жок.
Чечектей бышып мындайга,
Батып жүрөм кайгыга.
Ыйлаганды көргөндө,
Жамгырдай бирге төгүлөм.
Кайнаганды көргөндө,
Жик-жигиме бөлүнөм.
Какшаганды укканда,
Топодой болуп жанчылам.
Теңсиздик ой чыкканда,
Сай ташындай чачылам.
Аялдарды көргөндө,
Ичим ооруп ашынам.
Жамандыкты көргөндө,
Тал чыбык болуп жашыган.

АЙБАНАТТАРДЫ АЯГАНЫ

Алып алган энчи жок,
Карышкыр баатыр канткендир.
Бөлүп алган малы жок,
Жору баатыр канткендир.
Көрүнгөндөн корголоп,
Чилдер баатыр канткендир.
Денесинде түгү жок,

Пилдер баатыр канткендир.
Топ карышкыр ичинде,
Бугу баатыр канткендир.
Сайгак тийип мөнкүгөн,
Ую баатыр канткендир.
Жамынып алар чапан жок,
Кулан баатыр канткендир.
Жүрө турган буту жок,
Жылан баатыр канткендир.
Тыңшай турган кулак жок,
Коңуз баатыр канткендир.
Кышта жерлер муздады,
Доңуз баатыр канткендир.

Көлдөрдү муз каптады,
Кантти экен бакалар.
Көчүгү курттап тамызда,
Кантти экен каргалар.
Жорудан жем талашып,
Кантти экен кузгундар.
Кар түшпөй чөлдөп чокуда,
Кантти экен уларлар.

Жарганат менен үкүлөр,
Күндүз эмес түн көрөр,
Ачык күнгө жашоого,
Адаты качан өзгөрөр,
Деңиздин кенен балыгы,
Бирине бири азыгы.
Музоо башка жараптыр,
Саздын сасык балчыгы.
Жейрендерге бүтүптүр,
Суусуз чөлдүн жайыгы.
Канаттулар асманда,

Жем издеп торго чалынды.
Арамзада түлкүнүн,
Көп болсо да арыбы,
Суктугунда капканда,
Ажалга бирок кабылды.

Мактабаймын коенду,
Кайберендин коркогу.
Айдыңда качып саядан,
Арыктап дайым жадаган.
Кереңкандын кекилик,
Ташта жүрөт бекинип.
Кашы кара болсо да,
Көтөнү бүтүк чекилик.
Ителги көрсө жорголойт,
Сакадай ташка корголойт.
Башын катса кемерге,
Көчүгү сыртта зоңкоет.
Жоктугунан акылы,
Адамдарга жем болот.
Какбаштанып кекилик,
Качан кантип чоңоет.

Саздан көрсөм баканы,
Сайда кескек жашады.
Кара чилде түшкөндө,
Киерге жок чапаны.
Азыгы жок наны жок,
Ачка булар жатабы.
Башына мүшкүл иш түшүп,
Баары жогу капабы.
Батма чык менен каларстын,
Азыраак барбы чатагы.
Чакмарактайт куйругу,

Айбат кылып жатабы.
Жамгыр жааса шатырап,
Суур ийинде жатабы.
Төө бөрүгө ыкташат,
Тумшугунан жытташат.
Карышкыр анда турабы,
Коркогу тишти урбайбы.
Баласы бар ингендин,
Кимге болор убалы.
Жарганаттын жүнү жок,
Жабылбаган көтөнү.
Айылда шок балдар көп,
Сайар бекен көсөнү.
Өзү кичүү болсо да,
Лаачын куштун өжөрү.
Тээп чыгып асманга,
Кылымда кыйын өнөрү.
Тобо менен ашайм деп,
Тим эле шайдоот көгөрдү.
Түндөсү көрсө үкүлөр,
Алыс учуп өтөбү.
Кылтактай жулуп мойунун,
Кыяматты көргөнү.
Көрүп жүрөм тулпардын
Көмөчтандай туягы.
Карышкырды көргөндө,
Калдастап качып бу дагы,
Какжара теппей маңдайын,
Касаба зоодон кулады.
Дабырап жылкы качпайбы.
Жанаша калса кокустан,
Чабырынан жарбайбы.
Талпагы ташка жайылып,
Тарбайып сулап жатпайбы.
Бозек болот эмнеге,
Боюнда турса кубаты.

Кош аяктап тепкилеп,
Бир армандан чыкпайбы.

Кирпинин бар тикени,
Кандайдыр мунун тилеги.
Тырпылдап чыкса дабыштар,
Денесин жыйып жиберди.
Адамзаттар адискөй,
Аны тумтак билбеди,
Дүмүрдөй катуу бут менен,
Дүкдүйгөн белин тепседи.
Чыгарбай башын эркиби,
Күч келип башка мекчейди.
Алкымынан мууздап,
Ажалга учуп кеткени.
Быткылда жүрө бербестен,
Бул жерге учуп не келди.

Музоо баш жашайт саздыкта,
Кара жердин алдында.
Камыштай муунак денеси,
Түк жок же бир кабырга.
Мунун күнү не болор,
Кыш тоң кирип муздаса.

Тешикте жашайт бөйөлөр,
Мында да бар бир өнөр.
Билбегендер түшүнбөйт,
Жаралган эмес жөнөкөй.
Канча тууса баланы,
Үстүнө жыйып көтөрөр.
Кара аруу кас буларга,
Кандайынча көбөйөр.

Чаянды жутат чаяндар,
Жамандан коркот жамандар.
Кыштын күнү көчүшөт,
Буура менен камандар.
Чогулушса күчөшөт,
Ушакчы менен аярлар.
Жорго бар жерде билинбейт,
Катуу аста аяндар.
Баатыр менен чеченден,
Башкача турат сараңдар.

Жейренди кууп бүркүтү,
Как белине бүктөдү.
Унааларга кичине,
Оор жүктү жүктөдү.
Токолорду мүйүздүү,
Качырып турат сүзгөнү.
Күчү барлар күчсүздү,
Демитип турат сүзгөнү.
Ыркы жоктор кантишет,
Ынтымакты үзгөнү.
Кары-жаштар алмашып,
Өмүр турат өткөлү.
Узак дейре барбастан,
Оттор турат өчкөнү.
Топо менен көк зоолор,
Жарылып турат көчкөнү.
Алаңдаган акмактар,
Абийирди турат төккөнү.
Жамбашым жай албады,
Жаман бала көпкөнү.
Каяша айтып кылжыйып,
Мени турат сөккөнү.
Көп жумушту ойлонуп,
Көңүлүм турат чөккөнү.

Чүрөктөр сазга жеткенче,
Чүйлө турат тепкени.
Choңойгончо чөжөлөр,
Саалар турат эңгели.
Салыштырсам эликке,
Жолборстун артык деңгээли.
Көз алдымда зордук күч,
Бүркүттөрдүн ченгели.
Саарлардан башкача,
Сулуулардын келбети.
Кара таштан бөлөкчө,
Деңиздердин бермети.
Майда курттун жылгычы,
Араң турат жегени.
Турмушта бирөө жүдөсө,
Бирөө самайт теңгени.
Жабыркап турса тууганы,
Жардамга жармак бербеди.
Бирөө тоңсо кепеде,
Сарайда бирөө тердеди.
Тегеретип ойлосом,
Теңсиздик ушул эмеспи.
Өткөн ишке өкүнсөм,
Өз калыбына келбеди.
Санаасыздык арийне,
Көрсөткөнсүйт делбени.
Бекерче эле кыйнады,
Бенделерден бендени.
Алтын такта турдубу,
Падышабыз кечээги.
Көргө кирип жоголду,
Күбүлүк өмүр чечеги.
Залимдер чыгып артынан,
Берди белем адепти.
Какшаган элдин муң-зары,

Кыяматка келбеди.
Кийинки чыккан улуктар,
Кылмыштарын тектеди.
Алдыбызда жалдырап,
Аларга көзү чекчейди.
Жели чыккан топ сыяк,
Бели сынып мекчейди.
Кебетеси жоюлуп,
Кебектен бетер экчелди.
Бул жүйөөнү билсе экен,
Кыргызымдын эрлери.

Бадалдан качкан коенду,
Кер тайган кууп жоголду.
Пилиң кыйын күчтүүбү,
Ок тийген заман торойду.
Куурап калса шактары,
Куу дүмүр жерде коройду.
Куйрук жалын кескенде,
Куланын бою сотойду.
Көлөкөсү болбосо,
Кимдер каалайт токойду.
Арабызда кекчилдер,
Акыя тиктеп олойду.
Боордоштук болбосо,
Не кыласың боорду.
Максаты жок олондоп,
Жашай берсек болобу.

Кумда ойнойт куландар,
Тойдо жыргайт жубандар.
Бурулчаны көргөндө,
Боюн түзөйт уландар.
Бооздордон эрекче,

Бултасы майлуу субайлар,
Нечен ойго чөгүшөт
От казан болгон жубайлар.
Кирип келсе сааты,
Кимдерге келбейт убайлар.
Бакыты оң келгендер,
Тал чырпык болуп буралар.
Сабылып жүргөн байкуштар,
Самандай сары кубарар.
Кара деңиз суусундай,
Кайгыга кайгы уланар.
Жанды багуу оңойбу,
Жамандыктар чубалар.
Тайкы болуп таалайы,
Далай иштен кургалар.
Мен буларды ойлосоң,
Кызыл өңүм кубарар.

Катуу суук келет карышкыр,
Кара жерге жабышкыр.
Кокуйларга болбоду,
Кой тамактап ойноду.
Түйшүк салып адамга,
Түндө жатпай жойлоду.
Үзүп алып куйругун,
Далай токту онтоду.
Калганын тирүү койсочу,
Кара оозуна кан толуп,
Бул адатын жойсочу.
Ажал сорбой жаштарды,
Карып өлөр болсочу.
Өткөн өмүр бир мезгил,
Калыбына толсочу.

БАК-ДАРАК, ӨСҮМДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ

Чынар бактын улуусу,
Чырпыгында туушу.
Жалбырагы күбүлбөй,
Жайы-кышы турушу.
Адамзаттар таңданып,
Аңгеме кылат ушуну.
Как элеси башкача,
Карагай бекен сулуусу.
Бир нече кылым өткөндө,
Өзөгү чирип бузулду.
Жапырмагы куурайды,
Жарды карай сулады.
Отунчулар машады,
Ордунда доому калбады.
Мына мындай өзгөртүү,
Мага салды арманды.
Кече күнкү баатырлар,
Канаке тирүү калганы.

Ак терек дарак бийиги,
Алманын шагы ийилди.
Анжырлар өсүп айлымда,
Асылдыгы билинди.
Акыры өчүп кеткенде,
Жүрөгүм көктөй тилинди.
Кулап жаткан даракты,
Коктудан көрсөм чиринди.
Бир заманда тал эле,
Көргөнүм жемиш чийимди.
Өзүмдөгү азиздик,
Өлгөндөр кайдан тирилди.

Кулкуну кургак тамызда,
Сөксөөл өсөт такырга.
Бетинде тырык чаары,
Берекелүү арманы.
Карагай бербей тоолорду,
Какшыган сайда калганбы.
Айылыбызда айтылган,
Аңыз сөздөр жалганбы.
Кол көтөргүс ойлосом,
Коргошундай шактары.
Кызарып чогу муштумдай,
Кыйын экен таптары.
Жайытында суу көрбөй,
Жай тамызда какталды.
Каткандай каны бозоруп,
Өлүмдү турат тапканы.
Жапырмагы бозорот,
Жашоодо кайсы максаты.

Жылкы болуп жылыбыз,
Көбөйүп калды чырыбыз.
Кургакчылык айынан,
Кетип турат ыркыбыз.
Койдум көчөт сөгөттү,
Кандай болор көк төшү.
Шамал улуп уулдап,
Бак-дарактар шуулдап.
Суук-аяз закымдап,
Чилде келди жакындап.

Тогуз торко тон кийген,
Шилби баатыр кантти экен.
Жалаңкат көк чапандуу

Ыргай баатыр кантти экен.
Карыш узун тамыр жок,
Камгак баатыр кантти экен.
Али дагы бышпаган,
Жаңгак баатыр кантти экен.
Кеспей жылда бир шагын,
Шабдоол баатыр кантти экен.
Чечектеп түштү боз туман,
Өрүк житип кантти экен.
Жүзүмдөрдү көмбөдүк,
Талдары тоңуп кантти экен
Аяз жалап кызыл гүл,
Өңү өчүп кантти экен.
Ташка өсөт таш жарбай,
Сөлү качып кантти экен.

Таруу эктим жайыкка,
Таранчы учуп бардыбы.
Данын күбүп салдыбы,
Кызыл мыя шортоңдо,
Тамырын доңуз каздыбы.
Түбүн койбой алдыбы.
Мындан кийин түбөлүк,
Көктөбөс болуп калдыбы.
Дүмбүл болду коноктор,
Мегежиндер бардыбы.
Торошону кутуруп,
Марегин чайнап салдыбы.
Мончоктой буудай дандарын,
Шатырап жамгыр жаадыбы.
Бузулуп бул даныбы,
Мөндүр сабап бадырап,
Күбүлүп жерде калдыбы?!

ААЛАМ, ЖЕР ЖӨНҮНДӨ

Көтөргөн мени жер экен,
Төшү жайык кең экен.
Ичи жалын от экен,
Мындай батыр жок экен.
Шекилине карасам,
Жумалак бир топ экен.
Эки учун кар баскан,
Алты айга чейин таң аткан.
Таппайсың жерим чатылуу,
Кутпага күчү тартылуу.
Ысырайыл жылдызга,
Бир жак каруу артылуу.

Асманымдын чеги жок,
Барган адам деги жок.
Күн жылдыздын сулуусу,
Сулуу эмес улуусу.
Күн болбосо жарык жок,
Күндө жашоо туушу,
Жарыктыгы болбосо,
Бүткүл аалам түн ушу.
Керебе чачып койгондой,
Асманда жылдыз мончоктой.
Көктө турат каалгып,
Бир калыбында козголбой.
Аз эмес бул жөнүндө,
Атаман калган жомоктор.
Такаган түркүк болбосо,
Бирөө кармап койбосо,
Тоо көтөрмөк оңойбу.
Көтөргөн далай тоолорду,
Жашап турган жериңдей.
Баатырлар мындай болгонбу.
Бир кезекте бул аалам,

Чакыйган муңдай тоңорбу.
Же болбосо от болуп,
Жашылдыгы оңорбу.
Же болбосо согулуп,
Топондой болуп тозорбу.
Мына ушинтип дүйнөдөн,
Адамзатты жойорбу.
Акыры мен да карыдым,
Ойлоп далай ойлорду.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

«Акылдуу өлсө, сөзү калат артында, Жакшы атагы жашай берет калкында», – дегендей, адам башына жаманчылык келип, жакыны каза болгондо эл арасынан акылдуунун акылдуусун шайлап туруп, суук кабар угузуга жиберешчү. Суук кабарды ар ким өз жөндөмүнө жараша, кээси алым сабак катары, кээ бирөөсү комуздун күүсү менен, кээси ата-бабанын басып өткөн тарыхына, өмүр баянына байланыштырып, чечмелөөсүн ээси өзү баамдап билип алсын дешээр эле. Ошондо да даанышман ата-бабабыз андай суук кабарды уккандан кийин албууттанып, кыйкырып-өкүрүп ыйлабай, угузган адамдын өзүнө суроо берип, сабыр күтүп, тангалдырган экен.

Илгери өткөн замандарда Жээрен чечен деген акылдуу атабыз жашап өткөн. Ал кишинин акылдуу, нарктуу, баа жеткис сөздөрү ушу кезге чейин эл арасында айтылып калды. Күндөрдүн биринде Жээрен чечен атабыздын аялы көз жумат. Жээрен чечен ал кезде үйүндө эмес, айылдын сыртында жүргөн мезгили экен.

Эл топтолуп, «эми кандай кылабыз, ал киши ары акылдуу адам, кандай кылып угузабыз» деп кеп кылышып, акыры эл арасынан акылдуунун акылдуусу деп бир адамды тандашып, жанына эки-үч киши кошуп беришип, Жээрен чеченге жөнөтүшөт.

Алар Жээрен чеченге келип жолугушуп, ал-абалды сурашып, сүйлөшүп отурушат. Андан кийин суроо берип башташат:

– Жээрен ава, бу дүйнөдө адамдын баласын жаман-жакшы тооруп жүрөт дейт, Баласы же кызы өлгөн эмне болот?

– Баласы же кызы өлгөн – өзөгүн өрт алганга барабар, – деп жооп берет Жээрен чечен.

– Атасы өлгөн киши эмнеге барабар?
– Атасы өлгөн аска-тоосу кулаганга барабар, – дейт.
– Иниси өлгөн эмнеге барабар?
– Иниси өлгөн колундагы камчысын алдырганга барабар.

– Агасы өлгөн эмнеге барабар?
– Агасы өлгөн арыз-муңун айтаарга кишиси жокко барабар.

– Энеси өлгөн эмнеге барабар?
– Энеси өлгөн мелмилдеп жаткан көлү соолгонго барабар.

– Келини өлгөн эмнеге барабар?
– Келини өлгөн желеде байланган малын алдырганга барабар.

– Аялы өлгөн эмнеге барабар?
– Аялы өлгөн капкалуу шаары кулаганга барабар, – деп жооп берип, – ак, кокуй күн десе, аялым өлүп калган турбайбы, силер ушуну угузганы келген турбайсыңарбы! Эми төрт жаздык жазданып жатат турбайбызбы, – деген экен.

Анда угузганы баргандардын бирөө Жээрен чеченден төрт жаздыктын маанисин сурайт. Жээрен чечен кайра сөзүн улап: «Мурун аялым экөөбүз эки жаздык жазданып жатчу элек. Эми аялым өлгөндөн кийин мага менин жашыма карап күйөөсү өлгөн бир келин тиер. Ал нары жакты карап күйөөсүн ойлоп эки жаздык менен, мен бери карап аялымды ойлоп эки жаздык жатып, бардыгы төрт жаздык деген ушу» деп жооп бериптир.

Ата-бабаларыбыз башына түшкөн оор кайгыга мүңкүрөбөй, алдырбай, баарын көтөрүп, сөздү да чечмелеп, бардык кайгы-капаны бирдей алып жүргөн адамдардан болушкан экен.

Эми окурмандарыма ушул сыяктуу алым сабак, айттым кептерден улантайын.

– Дүйнөдө эмне таттуу?

Эмне катуу?

Эмне оор?

– Дүйнөдө балдан таттуу – алган жар. Таштан катуу – жокчулук. Чын убада – ашкан оорчулук.

* * *

– Ар кимдин өмүрлүк досу ким болот? Өмүрлүк өжөр душманы ким болот?

– Ар адамдын өмүрлүк досу – сабыр, душманы – ачуу.

* * *

– Ат кумары не болот? Эр кумары не болот?

– Ат кумарын сурасаң – Арпа менен туз болот. Эр кумарын сурасаң – Алман жайган, кыраан куш, Кара көз сулуу кыз болот.

* * *

– Барды мээнет чырмаса не болот? Ырысты мээнет чырмаса не болот?

– Барды мээнет чырмаса, Алды алдынан чачылат. Ырысты мээнет чырмаса, Бир-бирине асылат.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН БАЯНЫ

(жомок)

Кайсы бир мурунку мезгилде Жээренче чечен аттуу адам жашаган. Ал өз мезгилиндеги акылдуу, сөзгө чечен, көрөгөч адам экен. Анын Төлөмырза деген кем акыл уулу болгон. Ал жалганчы, жалкоо болуптур. Бир күнү Жээренче чечен бир жактан келсе, уулу элдин ортосуна туруп алып мактанып жатыптыр: – «Мен элик аттым эле, менин огум бутунун учу менен кулагынын учуна тийди», – деп. Аны угуп Жээренче: – «Ээ, уулум, сен элик буту менен кулагын кашылаганда аткан экенсиң да», – деп анын сөзүн тууралаптыр.

Баласынын акылсыздыгын көрүп Жээренче чечен уулуна акылдуу колукту издөөнү эп көрөт. Жээренче чечен

баласын ээрчитип жолдо келе жатып: — «Ат жалына казан ас», — деди. Төлөмырза түшө калып, аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: — «Ээ, балам, ат жалына казан ас, — деген канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот», — деди. Дагы бир топ узагандан кийин: — «Балам, узун жолду кыскарт», деди. Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: — «Жолду кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» деген өткөн-кеткенден кеп сал деген болот. Кеп адамга эрмек болот, жолдун кандай өткөнү билинбей калат. Узун жолду жүрүштүү ат менен кызык сөз кыскартат», — деди.

ЖЭЭРЕНЧЕНИН БАЛАСЫ

Жээренчинин баласы өтө жоош экен. Жаныбек хан Жээренчеге:

— Жакшыдан жаман туулабы? — деп айтат. Анда Жээренче:

— Жакшыдан жаман туулбайт, — дейт.

Мунусу кандай деп, оюна алып ойлонуп жүрүп, Жээренче чечен өлгөндөн кийин бир нече жылдар өткөндө Жаныбек хан калмактарга каршы жортуулга бара турган болуп, Жээренчинин баласына «Душманга каршы урушабыз, биз менен жүрсүн» деп, адам жиберип, кабар кылат.

Жээренчинин баласы жаш бышты атты минип, эл менен кошо жортуулга барат. Урушат. Душмандары — калмактар күчтүү болуп, Жаныбек хандын аскерлери тымтыракайы чыгып кача баштайт. Качып келе жатканда кандын аты жүрбөй калып, колго түшө турган болот.

Ошондо Жээренчинин баласы:

— Таксыр, жүрбөй калган атыңызды мага бериңиз, мен сизге атымды тартуу кылып, биротоло беремин. Мен колго түшсөм эч нерсе эмес, сиз колго түшсөнүз, «калмактын ханын чаап аламын деп барганда, эли качып кетип, ханы колго түшүп калды» деген элди булгаган түбөлүк

жаманатты сөз калар, – деп минген атын берип, жүрбөй калган хандын атын Жээренченин баласы минип, хан аман калыптыр.

– Жээренченин баласын жоош көрүп жүрүүчү элем, Жээренченин айтканы дурус экен, – деп кан Жээренченин сөзүнө айран калган экен.

БУУДАЙБЕК Сабыр уулу
Фольклор жыйноочу, жазуучу

АКЫЛКАРАЧАЧ

Илгерки заманда Каракан деген хан болуптур. Бир күнү Каракан өзүнүн кол астындагы элдерди чакырып алып:

– Менин сурай турган үч суроом бар. Ошол суроого жооп берген адамга ат башындай алтын беремин, – деп өзүнүн карамагындагы элдерге кабар кылат. Хандын мамлекетиндеги эл чогулгандан кийин:

– Биринчи, дүнүйөдө эмне таттуу? Экинчи, дүнүйөдө эмне катуу? Үчүнчү, дүнүйөдө эмне оор? – деп элге суроо берет.

Ошондо бир балыкчы чал:

– Мен табамын сурооңузду. Убадаңызды бузбасаңыз менин бир Карачач деген кызым бар, мен үчүн ошол айтып берсе болобу? – дейт.

Андан Каракан:

– Сиз үчүн кызыңыз айтып берсе болот, – дегенден кийин, экинчи күнү балыкчы чал кызын ээрчитип келет.

Кыз:

– Таксыр ханым, «кандын суроосуна жооп бер», – деп атам ээрчитип келди, сурооңузду айтыңыз, жооп берейин, – дейт. Хан баягы суроолорду берет. Карачач ойлоно калып чечмелеп кирет.

– Балдан ширин – жигиттин алган жары, таштан катуу – жокчулук, жокчулуктун зары. Чын убададан – оорду көрө албадым! Мен деңиздин жээгиндеги балыкчы чалдын кызымын. Картаң ата-энемдин менден башка баласы жок. Атамдын балыктан башка күндөлүк тапкан табышы жок. Мен атама жардам берип, деңиздин жээгинде атам менен жүрөмүн. Атам чал, энем кемпир, экөө мени «кызым, сенден башка көрөр күнүбүз, жыттар жытыбыз жок», деп дайыма мага жалынып, экөө ортосуна алып жатышат. Атам менен энеме менден жакыны жана аларга менден ысык нерсе жок экен го деп ойлочу элем. Эртең менен ойгонгондо карасам, мен четте жатып каламын, ошону көрүп бала канча жакшы, абдан ысык болсо дагы, эри менен аялдан жакын» боло албайт экен го деп ойлоймун.

Экинчи жокчулук таштан катуу экен деп айтканым, кайсы бир убактыңарда атам балыктын чабагын да ала албай, үйгө сабыры суз кайтат. Ошол убактыларда, үйгө атамдын курбу курдаштары келип калганда, тамак бере албай, «ай, жокчулук» деп, капаланып олтурган күндөрү болучу. Ошондуктан, жокчулук таштан катуу экен го деп ойлоймун.

Үчүнчү, убада оор дегеним, ушуну менин айткан сөзүмө сиз убада кылып, убаданы буза албай мага ат башындай алтынды бергени турасыз. Ошондуктан, баарынан убада оор экен деп ойлоймун.

Ошондо хан: «Суроомо туура жооп берди», – деп убадасы боюнча кызга ат башындай алтынды берген экен. Андан кийин хан кызга:

– Үч күндөн калтырбай атаңды мага жибергин. Сен убаданын жайын билет экенсиң, менин сөзүмдү орундатпай койбогун, – дейт.

Карачач кыз болсо хандан алган ат башындай алтынды үйүнө алып барып, атасы менен энесин кубандырды. Үч күндөн кийин ханга берген убадасы боюнча кыз ханга атасын жиберет да:

– Хан оңой суроо берсе жооп бериңиз, эгер кыйын суроо бере турган болсо, «үч күнгө чейин уруксат бер» деп кайта үйгө келерсиз, – дейт.

Баягы чал ханга баргандан кийин хан аны ордосуна чакырып алып:

– Ээ чал, кечээ кызыңа ат башындай алтын бердим, өзүңө дагы көп дүнүйө беремин. Жокчулук менен өмүр өткөргөн адам экенсиз, сени өмүрүнчө байлыкка тундурам. Менин мурун тогуз аялым бар эле, бир да балалуу болгон жокмун. Эми айтарым Карачач кызыңды мага бергин, мен эрке токол кылып алайын, – дейт. Анда чал:

– Сизге кызымды токолдукка сатып, көп мал алганымдан көрө өзүмдүн күндөлүк эмгек кылып, кармаган балыгым артык эмеспи, – дейт.

Бул сөзгө хандын ачуусу келип:

– Чалды дарга тарткыла, – деп желдеттерине буйрук берет. Ошондо чал абдан коркуп, хандан үч күнгө уруксат алып, үйүнө кайтмак болот. Кетээрде чалга хан: – Үч күнгө чейин сөзүмдү орундатпасаң, баары бир курулган дарга ушул калыбында турат. Тирүү кутуламын деп ойлобогун. Мен айткан сөздү аткарып, кызыңды бересиң, – дейт. Чал корккон бойдон сандалып баса албай үйүнө келет да тескери карап жаткан жеринде кыңылдап ыйлай берет.

Кыз атасына:

– Ээ ата, ыйлабаңыз, «миң күнкү өлүктөн, бир күнкү тирик артык» деген бар. Ата, кайта ханга барып, сөзүнө макул дей бериңиз. Көп берсе алтын албаңыз. Хан кызыңды бергин деп, сизге айткан чыгар. Анда сиз төмөнкүдөй малды берсеңиз, мен кызымды беремин деп гана жооп берип кайтыңыз. Ал калың: биринчи: кийиктин он улагын, жыйырма түлкү, отуз карышкыр, кырк арстан, элүү ат, алтымыш чидер, жетимиш аркан, сексен каны жок кургаган жүрөк берсин деңиз. Ушуну берсеңиз, мен кызымды беремин! «Эң алды менен муңу жок, картаң

молдого кызым экөөнөр никеңерди кыйдыргыла де», — деп айтаар сөзүн үйрөтүп, атасын жөнөтөт. Кызынын бул сөзүнө чал аң-таң калып, ханга барганда коркуп жатып араң айтат. Чалдын сөзүнө хан кубанып, сыйлыкка деп көп алтын берет. Калган малды дагы таап беремин деп, чалды үйүнө кайтарат. Хан өзүнө караштуу вазирлерин, карыяларын, билимдүү көсөмдөрүн жыйнап алып, алиги чалдын айткан сөздөрүн кандай кылабыз деп акылдашат. Отурган адамдардын ичинен бир чал туруп:

— Түлкү, карышкырды кармоо оңой, арстанды кармоо кыйын, — дейт. Андан кийин бир карыя тура калып:

— Муну айткан кыз Карачач арстанды кармоону дагы билет. Кызды алдырып сурайлы, — дейт. Хан макул болуп, Карачач кызга киши жиберип алдыртат. Карачач келгенден кийин, хан:

— Жырткыч айбандардын сага жана ата-энеңе эмне кереги бар? Андан көрө алтын алып, ата-энеңе берсең, жеп-ичип, жыргап жата бербейби, — дейт. Анда кыз Карачач унчукпай көпкө олтурду.

— Аталар, агалар, мен жырткыч айбандарды сураган эмес элем. Хан башыма боштондук берсе экен деп, боштондук сураган элем. Мен айткан калың мал эмес, силер өзүңөр ойлоп көрсөңүздөр, хан экөөбүздүн башыбызга келе турган табышмак. Калың малга он улак берсин дегеним, менин жашым ондо, улактай ойногон кыз кезим, жыйырма түлкү берсин дегеним, киши жыйырмага чыкканда түлкүдөй булактабайбы, отуз карышкыр дегеним, адам отузга чыкканда карышкырдай жүткүнбөйбү. Кырк арстан дегеним, кыркка чыккан адам арстандай күчүнө келбейби, элүү ат берсин дегеним, элүүдө адам ат болбойбу. Алтымыш чидер дегеним, алтымыштагы адамдын бутуна чидер түшүп, өзүнчө басып кете албайт дегеним. Жетимиш аркан берсин дегеним адам жетимишке чыкканда аркандалбайбы. Сексен каны жок жүрөк берсин дегеним, сексенге чыккан адам каны жок жүрөктөй кургабайбы. Муну жок картаң молдого никемди кыйдырсын

дегеним, картаң адамдын ичинен капа-кайгысы жок, бир да адам болбойт. Ошондуктан, менин никемди кыйдыра албай, мага уруксат бербейби, – деп менин ханга карата айткан табышмактуу суроом болучу. Ушул олтурган аксакалдар, хан баш болуп, менин суроомду текшерип көргүлөчү, айткан сөзүмдүн катасы болсо кайта алайын. Болбосо, ханга тийбеймин! Хан мени албайт деген сөзүм эмеспи. Бул сөзүмдү ойлоп чечип, мени кыйноодон бошотуп, уруксат берүүнүздөрдү сураймын, – деп кыз айткан экен.

Ошондо олтурган элдердин ичинен бир аксакал адам:

– Балам, кыз Карачач, бактың ачылсын, жолуң болсун, – деп хандан уруксатсыз эле, кызга бата бере кетет.

Хан аксакалдын сөзүн кубаттап, отурган бардык элдер чурулдап кошо бата кылат. Хан көпчүлүк элден чыга албай кызга уруксат берүүгө амалсыздан макул болот. Ошол кыз Акыл Карачач деп акылдуулугунан айтылып, эл оозунда сөз болуп калган дейт.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

(1785-1855)

Жер жүзүндө тарыхсыз, адабиятсыз эл болбойт. Жапайы элден саналган Америка, Африка, Австралиянын топ элдеринин оозеки жана жазуу боюнча болсо да, өздөрүнчө адабият жана тарыхтары болгон. Адабият, тарыхсыз эл-журт катарында саналбастан, адам айбанынан эсептелип, эл болуп жашай албайт. Демек, жүрө-жүрө жок болот. Тарыхтарга караганда биздин эрадан 210 жыл мурун кыргыз өзүнчө зор мамлекет болуп жүргөн экен.

Андан мурун кандай абалда, канчалык жыл жашап келгендигин жана мамлекетин качан курган тарыхын алигиче илим ээси чече элек. Кыргыздын тарыхта башталып, биринчи көрүнгөнү ушул. Биздин эрадан 210 жыл мурунтан бери кыргыз нечен мертеме бузулуп тарап, өз бийлик эркинен, мамлекетинен ажырап, кыргын-сүргүн, ачарчылык, үркүнгө капталып, быт-чыт болуп көбү жеринен ооп башка жерге барып, кубаттуу жоо-душмандын өкмөтүнө карап, ондогон-жүздөгөн жылдар анын кол алдында эзилип жүргөндүгү, канчалык уруш-талаш, кызыл-кыргын, сары-сүргүн болуп талкандашып, нечен миңдеген азматтардын кандары төгүлүп, далай катын-бала, кыз-келин жоонун колуна олжого кетип, бир заманда кайтадан жыйналып, нече мертеме өзүнчө мамлекет курганы билинди. Бирок алардын бүткүл тарыхын так көрсөтө албастан, балким, жүздөн бирин гана айтып кетет. Кыргыз эң эски элдин биринен болгонуна караганда заманына жараша анын өзүнүн маданияты, жазуусу, тарыхы жана адабияты ошол замандагы башка адабияттуу журттан анчалык кем болбой келе жаткандыгына азыркы кыргыздардагы илгертен айтылып келе жаткан «Манас»,

«Семетей», «Төштүк», «Кошой» жана «Көкөтөй» деген ырлары анык күбө.

Кыргыз түптүү эски эл болуп, эзелтен замандын агымына жараша далай азып-тозуп, туткун чыккандыгы кыргыз адетиндеги эзелтен айтылып келе жаткан миңдеген лакап сөз, макалдары, ордо, упай, тогуз кумалак, дүмпүлдөк оюндары; күлүк ат, тайган, бүркүт, туйгун, шумкар таптоо, эр сайыштыруу, жамбы аттыруу жана башка түрдүү эскиден келе жаткан кесиптери зор далил. Бул айтылган кесиптер башка улутта текши жок.

«Манас», «Көкөтөй», «Кошой», «Төштүк», «Семетей» жана башка ырлар, оюн кесибинин көбү дээрлик замандын агымына жараша далай азып-тозуп, туткун болуп, колго түшкөн пендедей башка эл, жоо-душмандын таасирине кириптер болуп, эгерде жазуулары болсо жоголуп, чырпыгынан ажырап, сөңгөгү калган дайрада аккан дүмүрдөй болуп соктуга-соктуга алса, балким, 5-10 процент калган десе, эч кимге калп болбойт. Кечээ залим Николайдын тушунда кыргыз кедейлери бүткүл эркиндик укугунан ажырап, жан сактоо, жер-суусу колунан кетип, бай-манап, залим жана болуштары тиги зулумдардын пайдалашы болуп, кедей арасынан чыккан аз билимдүү окумуштуулары биринчи, тасмия каражаты жоктуктан, экинчи, өкмөт эрик бербегендиктен, эзелтен келе жаткан ырлары, расим адет оюндарын жазып, элге таратмак түгүл айтууга уруксат болбогон. Кызыл жылдыз чырагы биздин мамлекетте туулуп, совет өкмөтү куралып, өктөбүр өзгөрүшүнүн касиети аркасында ар бир эзилген жоголуп бара жаткан улут Маркс, Ленин салган жол менен коммунисттер партиясынын жол башчылыгы аркасында кайтадан тирилип, ошолордун катарында эзилген, көмүлгөн аз улут кыргызга дагы кызыл жылдыз чырагы тийип, бүткүл жан сактоо жана башка тиричилиги жер жүзүндө анык, ырас, чың тартип болгон себептен социализм дооруна кире баштады жана өлүүгө такалып, солуп бара жаткан адабияттарын киргизди. Көмүлүп

бара жаткан «Манас», «Төштүк», «Кошой», «Көкөтөй» ж.б. ырлары жыйыла баштады. Макалдар, үлгүлүү билим сөздөрү, анын айтылган негизи, кембагалдан же феодалдан болсо да, алар ар бир даанышман, акылдуу кишилердин айткан сөзү, бирок алардын кайсы заманда жана ким айтканы көп замандын өтүшү жана жазуунун калбагандыгы үчүн билинбеди. Айтып кеткен ээси табылбады. «Көкөтөй», «Төштүк», «Манас», «Кошой» ырлары эң, байыркы эски замандардан бери айтылып келе жаткан деп карыялар айтса да, 1760-жыл чамасына жете кимдин айткандыгы жана аны кайсы кылымдан баштап айтып келе жаткандыгы бизге билинбестен, бирок анык дайын болгону 1760-жылдар чамасынан баштап, кыргыз арасында кимдин айтып жүргөндүгү маалым болду.

Бир улут жерин таштап башка жакка ооп кетсе, жаки жоокерчилик болуп, кырылыштын соңунда чоң өзгөрүш болсо, адабият жана башка эски расим көбүнчө унутулуп, өзгөрүп кетет. Ошонун бириндей кыргыз XVIII кылымдын ортосунда Анжиян, Алайдан кайта өз жери Аркага келип орногон. Бул качыш күн жүрүштө тентип жүрүш зардабына тиги адабияттарды мурунтан айтып келе жаткан кишилер болсо да, анын тарыхы, аты-жөнү билинбей калса керек.

Ошентип, мурунку билимдүү заманына жараша «зарлоо» сөздү насыят катарында айткан кишилерибиздин бири – түн жак кыргызда заманы көп алыстабаган үчүн XVIII кылымдын аягына жакын туулган Калыгулдун сөзү. Анын сөзү болсо өз оозунан айтылган заманда жазылып, кагаз үстүндө калбагандыктан анык жана тунугу аз болуп, Калыгулдун айтканы деп кийинки ырчылар сөздү өзүнөн көп кошкон. Жаки башка бирөөнүн сөзүн аралаштырган. Экинчиден, 1835-40-жылдар чамасында туулган бугу кыргызынан Арстанбек Буйлаш уулунун зары, анын заманы Калыгулдан кийин болгону үчүн башка ырга караганда арбын жана башка сөз катышпаган төрдүн суусундай тунук деп айтууга болот.

Бирок анын ичинде дагы бир далай сөз башка ырчылардан кошулган.

Калыгулдун айткан сөзүн жазбастан мурун анын өмүр баянынан бир аз маалымат берели. Оң аталган түн жак кыргыздын сарбагыш уругунан букаралашып кеткен манап насилинен Бердиштин уулу Байдан 1785-жылында (жылан жылы) Калыгул туулду. Атасы бай, орто чарба, чоң атасы Бердиш кедей болуп, наркы атасы Дөөлөт Сарсейит уулу, анын атасы Сүтөй, Сүтөй атасы Манап, анын атасы Дөөлөс, анан Кылжыр, анын атасы Тагай.

Казак кайың саап, жеринен оңбой калып, калмактан кыргыз качып (Гиссар, Кулябга жете барып), Анжиян, Алайга келгенде кошо кирип, анда бир далай жылы тентип жүрүп, өмүрүн кедейлик менен өткөргөн Калыгул орто чарбанын баласы болгондуктан, жаш чагынан кара чарбанын артында болуп, мезгили менен эгин багып турган. Ал заманда кыргыздын мал уурдашып, жылкы тийип, жоолашкан жоолору: калмак, казак, өзбек, уйгур болуп, өзбекке (жокондук) караса да, толук баш ийбеген. өз араларында ар уруктун беги, феодалы болгон.

Ал феодалдары бири-бирине баш ийбестен араларында уруш-талаш көп чыгып, букарага көп күч келип, кембагал-кедей, кара чарба, букара зулум манаптардын толук эркинде болгон. Мал башына ээ боло албай кул, күң катарында ушул кан, бек жана манаптардын айтканынан чыкпай, айдаганына көнгөн. Кара чарба букаралары көбүнчө мал кесиби менен оокат кылса да, жоокерчилик заманы болгону үчүн эгин айдоо кем болгон. Айдаса да, үрөндү аз тилеп, асылды көп бергендиктен, ичсе тамак жана кубаттуу ичкилик бозо болгондуктан таруу айдашкан.

Кыргыздын манаптары, байлары Фергана, Кашкар, Кулжадан пул алдырып кийинип, пайдаланып, кембагал, кедей жалчылары жалаң этегине жайы-кышы куур тон кийип, тиги кан соргучтардын кызматын кылып, эл чети, жоо бетинде жүрүп, душманын жоологон. Атактуу

чоң манаптары, бийлери, кээ бир убактарда жалчылардын эркегин кул, ургаачысын күң кылып, калыңга берген, калыңга алган жана байгеге сайган. Мына ошондой залымдик заманга Калыгул аралаша туулган. Жети жашка келгенде бүткүл арка кыргызынан дээрлик окуу билбестен намаз окуган асык кыргызынан Сопу ата деген болуп, ошондон эртеңки 4 ирекет намаз окушту Калыгул үйрөнгөн.

Казак кайың саап, мында жеринен оодарылбай калып, кыргыз Анжиян, Алайга кирген деген сөздү жогоруда айтып өттүк эле. Анжиян, Алайдан кайта азыркы турган жери Талас, Чүй, Ысык-Көл, Сыртка 1755-58-жылдар чамасында келип, бул жерден калмак кеткен соң орногон. Кыргыз келгенде Чүй өзөнү менен Ысык-Көлдүн түн жагында казактар турган. Жеринен ообогон үчүн кыргызга караганда баары да малдуу болгон. Ач-жылаңач Анжиян, Алай, нар жагы Гиссар, Кулябга жете тарап, оокат үчүн тентип кеткен кыргыз чогулушуп, жөө-жалаңдап арып-ачып, үстүндө үйү жок, жээрге көбүнүн тамагы жок, көбү – азып, күчтүүсү – начарын талап, уурдап келишип, жерине орношкондо дагы ачка болушуп, чыдай албастан казактын малын уурдап ала бергенде казактын тынчы кетип, кыргыздын жерин таштап, өз жерине көчүп түшкөн. Казактын пикири кыргызда мал калган жок деп, Ысык-Көл менен Чүй өзөнүн ээлементе болгон. Казактар Илеге түшпөсө да кыргыздар артынан барып уурдап турган. Кээ чакта 70-100 кишиден болуп, күзүндө аттанып кетип, кышында туюк бек жер, токой, камыш, чийге 3-4 аттан башкасын союп жеп, кыштап жатып, көктөм менен жүздөп-миңдеген жылкылар алып келип турган (маселен, солтодон дейди менен шапак уругу, күнтуу уругу, сарбагыштан итибас жана кой итибас уругу, жантай). Кыргыздын кордугу өтүп, тынчы кетип жүдөгөндүктөн, бир тараптан Ысык-Көл, Чүй, Таласты жердин артык жакшысы экен деп кызыгып, кыргызды сүрүп жиберип, жерин ээледек үчүн казактын баатыры

Санбарак (Көкжал барак, Жалдуу барак, Көкжарлы барак деп дагы айтылат) кыргыздан 1770-жылында кырылганы жогоруда маалим болду. Мындан соң казакка кыргыздар тынчтык бербей уурулугун койбостон, бир четинен чаап алып турганда казактын өтүнүчү боюнча Сары-Аркадан Абылай аттанып келип, 1776-жылында кыргызды талкалап караткандыгы өз иретинде көрсөтүлүп өттү эле.

Жаш баланы жаш чагынан жоо бетин көрсөтүп, машыктыруу кыргызда байыртадан адет болгон себептен, 7 жашар Калыгулду жакын тууганы Эсенкул Болот уулу ала барган. Казакты аябастан өлтүрүп жатканын көрүп, Калыгул мындай деген: «Байке, кишини киши аябастан, боору оорубастан, ошончолук дагы койдон бетер кырабы? Мындай болоорун билсем келбейт элем», – дегенде, Эсенкул: «Карыш жаагыңды бас, бала-баладай болучу, башыңды жуткур» – дегенде Калыгул унчукпай калган. Үйүнө келгенде: «Элдин кылган иши курусун», – деп кара чарбанын аркасында болуп, элге аралашпастан өскөн. Катын алып, үйлөнгөн соң таман акы, маңдай тери менен жан сактап жүргөн. Манаптардын кылыгы, иштеген зулумдугуна эң нааразы болгон.

Биринчиден, кокондуктан келген соодагердин булунун пайдасын талашып, экинчиден, казак тууралуу эки арасы бузулуп (анын себеби ушул жазылып жаткан тарыхта түбүнөн толук айтылат), 1815-17, көбүнчө 19-21-жылдар арасында солто менен сарбагыш кыргыздары урушуп, сарбагыш талкандалып жеңилип, быт-чыт болуп качкан. Ушул урушка кошо жүргүн деп сарбагыштар келсе: «Эки агайын урушу эмес, казак, кыргыздын урушуна балалыктан баргамын, бул урушуңарга барбаймын» – деп Калыгул үйүндө калган дейт.

Түн жак кыргызында биринчи атактуу кан соргуч залым, сарбагыш кыргызынан хан катарында болуп турган Ормон Ниязбек уулу болгон. Ормондун эл жегендигине, адилсиздик сурагына ыраазы болбостон, 1852-53-жылдарда Калыгул айылы менен бугу кыргызына көчүп

кеткен. Ормондун өлтүрүлүшүнө себеп болгон Чагалдактын өлүгүн бугудан Калыгул алып көмгөн.

1854-жылында (барс) бугулар Ормонду өлтүргөндө Калыгул бугунун ичинде болгон себептен, аны сарбагыштар болбостон көчүрүп кеткен. Бугу менен сарбагыштын урушун каалабастан, бугудан Солтонкул бир жолдошу менен, сарбагыштан Калыгул менен Шамен чыгып, төртөө эки жагын жараштырууга чындап аракет кылса да ыгы келбеген. Акыры согуш башталып кетип, саяк, бугу, сарбагыштан эң азында «сен тур, мен саямын» деген идердүү жигиттерден 1000ге жакын азамат өлгөн. Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан ашка-тойго барып ырдабаган. Сөзүн көп ачылып, айта бербеген. Көбүрөөк убакта унчукпай олтура берген. Сөзүн макалдаттып, акырын токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн. Айылдын дөңүндө, чогулушта, жаки үйгө киши көп келсе, үйүт кылып сөз айткан. Айтар сөзүн айтып-айтып туруп, кээ чакта өзүнчө күңгүрөнүп кетип, көпкө жете унчукпай калган. Сүйлөгөн чакта анда-санда: «Ээ... ушундай эмеспи?» – деп жаки оң, жаки сол ийинин карап сүйлөгөн.

Калыгул элди аралабаса дагы, бийлик кылбаса дагы, анын адилдигине көз жеткен соң кээ чакта арка кыргызы чиелешкен чоң доосу болсо Калыгулга тапшырышкан. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш паралабастан, дос, тамыр, өз, жатка карабастан түздүк менен чечкен.

Ормон бир кезде Соң-Көлдү жеке жайлап жүрөсүң деп саяк кыргызынан канчалык жылкы (бир кабарда 50 ат) айып алган. Бул ишти Калыгул жактырбастан Ормонго айтканы:

Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодуң.
Кой дегенге болбодуң,
Акыры сен оңбодуң.

«Өз элинден айып алба, алган малыңды кайта бер» — десе Ормон болбостон, айыбын алып жана саяктан Сагынбай манасчынын атасы Орозбак кернейчини көчүрүп кеткен. 1840-42-жылдар чамасында Ормондун бир тууганы Субандын Матай деген баласы көп киши менен аттанып келип, Тынай кыргызынан жылкы тийип бара жатканда тынайлар Боомдун ичи Үргөташтан кууп жетип, жылкыларын ажыратып, Матайды өлтүрүп кеткен. Бул себептен Эсенкул менен Тынайдын арасы бузулуп, жылкы тийишип, катуу бузула турган болгондо Калыгулду чакыртып, Ормон киши жибергенде келбеген. Экинчи чакырууда келген. Ормондун Калыгулга айтканы: «Эсенкул менен Тынай бир сарбагыш элек, тынайлар биздин бир баланы өлтүрүп коюптур. Эки элдин арасы алжайып, бузук күндөн-күнгө күчөп бара жатат. Эсенкул менен Тынай сенин тилиңден көп чыга албас. Эки элди жараштырып, журт кылып койгун», — деген...

Калыгул ал замандагы кыргыздын кан соргуч залым манаптары, феодал баатырлары, маселен, солтодон Жанкарач, бугудан Боронбай, саяктан Тайлак, Медет, Нурдөөлөт, Таластан Ажыбек, сарбагыштан Ормон, Жантай, Төрөгелди эл-журтту талап, кедейди кул-күң кылып жумшап, калыңга берип, калыңга алганынан көп нааразы болуп, кыргыз менен казакка караганда кокондук маданияттуу, билимдүү, баштуу журт эмеспи! Кыргызды тынчытып, жакшы тартипке салаар деп кокондуктан көп үмүт кылган.

Жогоруда жазылган Алтын бешик Айбөбөктөн бир аз кабар. Орустан жеңилип бытырап, өзбектер Волга менен Жайыктан келгенде Фергананы айтылуу залым Темирдин тукуму бийлеп турган. Ал чакта Темирдин балдарынын арасында көзгө көрүнүп, атак алганы Султанбабыр (өз аты Зариддин Мамет) таякеси Чыңгыс кан ичердин тукумунан болуп, өзү өтө акылдуу, адабиятчы, ботаник, зоолог, тарыхчы, дипломат жана баатыр болгон, дагы башка илимди да жакшы билген.

Султанбабыр 14-февралда 1483-жылында (коён жылы) Ыманганда Аксакен туулуп, 1530-жылы (барс жылы) өлгөн. Атасы өмүршайык Темирдин небересинин баласы ал өлгөндө баласы Бабыр 12 жашта болуп, ушул заман атка минип, туугандарынан кандык талашып, аларды нечен мертебе жеңип, жеңсе да жамандыкка кыйбай жүрүп, акыры туугандары душмандыгы артып кыстаганда, бир жагынан өзбектердин баштыгы Шибани күчөп бара жаткандан кооптонуп, 1505-жылы Ферганадан качып бара жатканда Кожент менен Ханнибадал арасында Сейит аппак деген катыны эркек бала тууп, аны алып жүрө албастан алтындалган асыл ороого ороп, алтындалган бешикке салып бөлөп, алтын кемерин үстүнө арта салып таштап кеткен. Эртесинде көчүп бара жаткан эл – кыргыз, кырк кыпчак жана миң уруктары таап алып, Алтын бешик Айбөбөк (Золотая колыбель, лунное дитя) ат коюп асырап алган.

Бир кабарда 1512-жылында Бабыр Ферганадан Кашкарга качып барганда баланы таштап кеткен (кебетеси Бабыр Кашкарга ошол жылда кирсе керек.) Султанбабыр кийин Индустанга император болгондо кыргыз, кырк кыпчак жана миңге баланы берсин, – деп киши жибергенде бербеген. А Алтын бешиктин бир аты Куттуу-Хан, Кудаяр Султан жана Теңир-Яр болгон. Алтын бешик хан болуп жүрүп, 1545-жылы (коён жылы) өлгөн. Ушул санактан башталып, Алтын бешиктин насили Фергананы орус колонизатору алгыча (1875-76-жылдар) анда хан болуп турган. Миң уругу асыраган себептен династиясы Миң аталып, атагы Алтын бешик Айбөбөк болгон.

Калыгул тынчтык каалап, мээрбанчылыкты ойлоп, тууралыкты санаса да, аныгы эң өтө артыкча кыргызчыл, улутчул болуп, орустун кыргыз жерине кош жаактап келе жаткандыгын жана аскер кубатынын бир баш экендигин билип, муну узун кулактан болсо да угуп, орусту жектеп, кыргыздын бийлиги манаптын колунан кетип, оруска өтөт экен деп ойлоп илимсиз, билимсиз түркөй

хан кыргыздын бай-жардыларын дайым оруска каршы үндөп турган кедей, жарды, бечара үчүн пайдалуу болуп туруу пайдасын ар дайым ойлогон. Кедей пайдасын ойломок түгүл, карыган чагында эл-журтту эзилүүчүлөрдүн, маселен, Ормон хандын жардамчысы болгон. Чынында бай-манап кулактардан саналып, кедей бечаралардын укугун көздөбөгөн.

Калыгул 1855-жылы (коён жылында) 70 жашында – Ысык-Көлдүн түн багыты Сазоновка кыштагынын (Байсоорун) күн батыш эки Аксуунун ортосунда өз ажалынан өлүп, ушул жерге коюлган. Анык кабарда Карой (Саройго коюлган).

ҮМӨТАЛИЕВ Шаршенбек
*Кыргыз Республикасынын
маданиятына эмгек сиңирген ишмер,
сынчы, адабиятчы, жазуучу, ф.и.к.*

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

19-кылымдын биринчи жарымында кыргыз элине бөтөнчө кеңири белгилүү болгон акын – Калыгул Бай уулу. Ал чыгармалары бүт болбосо да, кээ бир нускалары менен өз атында сакталган эң тунгуч акын эсептелет. Көркөм сөз искусствосунда ага чейин биздин кыргыз элинде болгон акын менен чечендердин же ырчылардын аттары менен алардын алгылыктуу чыгармалары жок, эгер бар болсо да өтө аз санда жана алардын да кээде бири-бирине оошо берет, а түгүл кайсы мезгилдерден туулуп, жашагандыктары жөнүндө жарытымдуу даректер да жок. Мисалы, Калыгулга чейинки көркөм сөздө өнөрпоз Асан кайгынын, Санчы сынчынын, Жээренче чечендин дагы башкалардын аттары менен чыгармалары реалдуулуктан көрө легендага жакыныраак.

Белгилүү фольклорист Ыбрай Абдыракманов атактуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун Калыгул жөнүндө төмөнкүлөрдү жазып калтырган: «Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалим ырлары сакталбаган биринчи кыргыз акынын уга албадык».

Калыгул (оң бетинде калы болгондуктан ушундай ат коюшкан) 1785-жылы (эскиче жылан жылында) түндүк кыргызынын сарбагыш уруусундагы букаралашып кеткен манап насилинен туулган. Атасы Бай деген киши орто чарба, чоң атасы Дөөлөт кедей болгон. Жалпы жонунан сарбагыш уруусундагы «Надырбек уулдары» дешкен.

Калыгул жети жашка келгенде бардык арка кыргызындай эле окуу билбестен, азык уруусундагы Сопу ата дегенден намаз окууну үйрөнгөн. Анын диний окуусу ушуну менен чектелген. Ушуга байланыштуу анын чыгармаларында диний көз караштар элементтер катарында гана кезигет. Диний кат-сабаты болбогон. Себеби ал туулган жана эр жеткен мезгилде кыргыз арасында диний көз караштар анчалык канат жая албаган, диний мектептер жок болгондуктан байланыштуу диний окуулар да өтө сейрек боло тургандыгын тарыхый маалыматтар далилдейт.

Анын жаш кези «жоокерчилик заман» деп аталган мезгилге туш келген. Калыгулдун ушул мезгилине байланыштуу ал жөнүндө 19-кылымдын аяк ченинде маалыматтар жыйнап, чыгармаларына өзүнчө иликтөө жүргүзгөн Белек Солтоноев мындайча жазган: «Баланы жаш чагынан жоо бетин көрсөтүп машыктыруу кыргызда илгертен берки адеп болуп калгандыктан, жети жашар Калыгулду жакын тууганы Эсенгул Болот уулу казактар менен болгон жортуулга ала барган. Эсенгулдардын казактарды аябай өлтүрүп жатканын көрүп, Калыгул мындай деген имиш: «Кичини киши аябастан, боору оорубастан, ошончолук дагы койдон бетер кырабы? Мын-

дай болоорун билгенде келбейт элем!» — дегенде Эсенгул: «Карыш, жаагыңды бас! Бала баладай болучу, башыңды жуткур!» дегенде Калыгул унчуга албай калган. Үйүнө келгенде: «Элдин кылган иши курусун» — деп кара чарбанын аркасында болуп, элге аралашпастан өскөн. Катын алып, үйлөнгөндөн кийин таман акы, маңдай тери менен жан сактап жүргөн. Манаптардын кылыгы, иштеген зумдугуна эң нааразы болгон.

1815-1821-жылдар арасында солто менен сарбагыш жеңилип быт-чыт болуп качкан. «Ушу урушка жүргүн» — деп сарбагыштар келсе, «Эки агайындин урушу эмес, казак-кыргыздын урушуна балалык менен барганмын, бул урушуңарга барбаймын» деп Калыгул үйүндө кала берген дейт.

Түн жак кыргызында атактуу кан соргуч залим сарбагыш кыргызынан хан катарында болуп турган Ормон Ниязбек уулу болгон. Ормондун эл жегендигине, адилетсиз суракка ыраазы болбостон 1825-1853-жылдары Калыгул айылы менен бугу (Көлгө) кыргызына көчүп кетет...(барс) жылында бугулар Ормонду өлтүргөндө Калыгул бугунун ичинде болгон себептүү аны сарбагыштар болбостон (кайта) көчүп кетет.

Калыгул ушул эки уруунун ортосундагы урушту токтотууга, эки жакты жараштырууга күч жумшаган. Уруштун чыгуусуна болгон шылтоолордун бири ордо оюну болгон. Сарбагыш менен бугу уруулары ордо ойной баштаганда Калыгул «Тилимди алсаңар ушул ордоңорду койгула, ордонун ичи кан сасып кетти, чатак чыгып кетпесин» деген имиш. Ошол тушта Калыгулдун түркөй адамдардын арасындагы даанышман катары көрүнүп, ар кандай чырлардын көбөйгөндүгүнө байланыштуу акыры согуш чыгаарын алдыртан сезген жана ордо оюну ошого шылтоо болбосун деп баамдагандыгында шек жок. Курчап турган уруу арасындагы кырдаалдарга өзү да аралашып, анын акыры кандай болоорун, анын уруш менен бүтөөрүн мурда эле болжоп жүргөн.

Калыгул өз турмушунда айлана-чөйрөгө адил даанышман, чечен катары таанымал болгондугун кыйла кыргыз өнөрпоздору айтышат. Мисалы, мындай маалыматтар бар: «Калыгул элди аралабаса дагы, бийлик кылбаса дагы, анын адилдигине көзү жеткен соң, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо, Калыгулга тапшырган. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш, парз албастан, дос-тамыр, өз-жатка карабастан адилеттүүлүк менен чечкен».

Замандын шартына карай кээде адилеттик кылып байыртан келе жаткан кадимки адат заңын колдонуп: «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген анын башкы принциптерин айрым учурда адилет кармагандыгы үчүн «калыс бий» аталып кеткен. «Кара кылды как жарган Калыгулдай калыс бол» деген лакап тараган. Эки үзөңгүнү тең тепкен калыстыгы үчүн эл аны өзүлөрү «бий» аташкан.

Эл арасында таасирдүү мындай бийди Ормон хан менен Төрөгелди сындуу манаптар да өз жактарына тартууга аракеттенишкен жана чынында эле эл-журт арасындагы ар түрдүү талаш-тартыш, чиелүү доолор менен чыр-чатактар манаптарсыз чечиле албай тургандыктан, Калыгул да кээде алардын таасиринде болгон, өзү да аларга өз кезегинде таасир берүүгө аракеттенген. «Төрөгелди Калыгулдун батасы болмоюнча жоого аттанган эмес» деген кабарлар да бар. Мындайча айтканда, Ормон баштаган төбөлдөрдүн кеңешчиси болгон. Бирок өзү да манап насалинен чыккандыгына жана анын жан-жөкөрлөрү да ошолордон экендигине байланыштуу, анын үстүнө кыргыздын кабыргалуу бийлери катарында манап атагын алган сон, негизинен, феодалдык көз караштардын алкагынан биротоло кол үзүп кете албай, а түгүл өзүнүн кээ бир чыгармаларында ошолордун, таламын көздөгөн жерлери да жок эмес. Ошону менен бирге, анын поэзиясынын айрым бир элдик катмарларын да биротоло

көңүлгө албай коюуга болбойт жана булардын бардыгы жөнүндө төмөндө атайын сөз болот.

Калыгулдун керт башына байланыштуу бир катар уламыштар бар. Алардын кээси чыныгы фактылардан тургандыгында шек жок. Мисалы, оң жаккы бетиндеги калына жана нукура сөзмөр, чечен поэтикалык талантына байланыштуу аны «кара кылды как жарган кара жаак Калыгул» атандырышкан. Кийин «Кара жаак» деген сөз нагыз чечендиктин бир синоними болуп кеткен. Демек, бу символ Калыгулдун ысмынан келип чыккан.

Кыргыздын көрүнүктүү карыя акын, ырчы, өнөрпоздорунун кээ бирөөлөрүнүн айтуусу боюнча (Тоголок Молдо, Сагымбай, Шапак Ырысмендеев, Ыбырай Абдыракманов, Абдыкалык Чоробаев жана башка) Калыгул – «олуя», «аяр», «көзү ачык» даанышман катары таанылган адам. Мисалы, көрүнүктүү манасчы Шапак Ырысмендеев «Калыгулдун масели» деген казалында:

«Нечен акыл ойлонуп,
Көкүрөккө алуучу.
Көргөн жандын баарысы
Ажайыпка калуучу.
Ошо тушта адамдын,
Олуясы дечү экен» – деп жазган.

Ушуга жакын ойду Ыбырай Абдыракманов да 1940-жылы жазып калтырган: «Калыгул – аттын кашкасындай таанымал акын. Кыргыздар Калыгулдун сөздөрүн олуялыкка такагандан башкага барбагандыктары маалым.

Калыгул чыгарган ырларын обонго салбай, жөн эле маселдентип айтып берген. А кезде ырларын обонго салып, комузга кошуп ырдагандарды «ырчы» дешкен. Ал эми Калыгул болсо, чечендик искусствонун өкүлү катарында өзүнүн терең образдуу, санат, накыл, макал-лакап иретиндеги сөздөрүнө философиялык маани киргизип, даанышмандык көрк бергендиктен аны «акын» аташ-

кан. Анын үстүнө анын манаптык даражасы да ырдап отурууга же комуз кармоого жол бербеген. Мындай даражадагы адамдардын ырдашы ал кездеги шарт боюнча «чоң» намыстын иши болгон, уят иш болгон», — деп жазат Ы.Абдырахманов.

Калыгулдун акынчылык бөтөнчөлүгүнө байланыштуу мындай маалыматтар да кызык: «Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан тойго ырдабаган. Сөзүн көп ачылып, айта бербеген. Көп убактарда унчукпай отура берген. Сөзүн макалдатып, акырын токтоолук менен акыл-насият катарында сүйлөгөн. Айылдын дөңүндө, чогулушта, жаки үйгө киши көп келсе, уют кылып сөз айткан. Айтар сөзүн айтып туруп, кээ убакта өзүнчө күңгүрөнүп туруп: (Ушундай эмеспи!)» деп, оң жаккы, сол жаккы ийинин карап коюп сүйлөгөн.

Шапак Ырысмендеев да ушуларды ырастаган:

Он, жагына күңгүрөнүп,
Ойлоп туруп көп айткан.
Айткан кеби, масели,
Адам жетпейт эсеби.
Кумдай сөзү түгөнбөйт,
Күнүндө түрлүү кеп айткан.
Чечендиги бар эле,
Ченден чыккан жан эле.
Көзү ачык жан эле,
Көзүн жуумп сүйлөгөн,
Көп адамды бийлеген.

Ошол эле автор Калыгулдун өзүнүн айтканын келтирет:

Олуядай киши эле,
Оң жагымда ишим бар,
Ошолорду айткын — деп,
Оюма салган кишим бар.

Калыгул аң-сезимдүү түрдө айтып жана колдонуп отурган бул сындуу «артисттик» ыкмалар анын масел-

деринин купуялуу сырын көзү туюк караңгы элдин арасында ого бетер көкөлөтүп, ого бетер экилентип отурган. Калыгулдун чечендик искусствосунун бир манерасы ушундай жана анын өз функциясы бар.

Өзүнүн философиялык ой-толгоолорунда чыгармачылык терең түйшүктөрдү тарткан акындын мына ушундай эффективдүү ыкмаларын жакшы түшүнө албаган түркөй адамдар «Калыгулдун эки ийининде айтып берүүчүлөрү бар» дегендей сөзгө жеңдиришип, өзүнүн сөздөрүнүн таралышына жана ага элдин көңүлүн буруу үчүн акындын өзү да ушундай ишенимдерди бекемдөөгө атайын аракет кылгандыгы жогоруда айтылды, акындын ар бир айткан сөзүнө муюшуп, ага ишенишип да, таратышып да жүргөндүгү чын. Бирок мындагы башкы нерсе жекече чыгармачылыктын тышкы эффективдүү жактарында болбостон, андагы ой жоруулардын тереңдигинде жана элдин кээ бир талаптарына жооп бергендиктеринде жатат. Ошону менен бирге, ал өзүнө чейинки поэзияда болбогон, поэзияда гана эмес, жалпы эле коомдук пикирде болбогон таптакыр жаңы философиялык маанидеги же тиричилик, заман, коом жөнүндөгү ой-толгоолорун өзүнчө жаңычыл формада маселдете айтуусунун өзү да анын «даанышман», «олуя» аталышына белгилүү даражада түздөн түз себепкер болгон деп айтууга болот.

Ушу кандай өзү – деп,
Ар бир түрлүү сөзү – деп.
Жин ургандай кеп айтат,
Көрбөгөндү көп айтат.
Окуп келген немедей,
Ою менен бек айтат.
Укпаган сөздү көп айтат,
Уламадай кеп айтат – деп танданышкан.

Анын чыгарган ырлары менен масел иретиндеги биздин күндөргө толугу менен жетпегендигин эски карылар менен өнөрпоздор бир ооздон күбөлөйт.

Мисалы: «Анын айткандарынан бизге азганасы жеткен. Көп сөздөрү жазуунун кыргыз элинде жоктугунан өзү менен кошо кеткен» — деп жазат Ы.Абдыракманов.

Белгилүү манасчы Шапак Ырысмендеев 1910-12-жылдарда эл арасында Калыгулдун ырларын жыйнай баштап, аны иреттеп, тапкандарын кийинчерээк «Калыгулдун масели» ат менен казал катары жазгандыгын көрөбүз. Ошол жыйнагында минтип жаздырган:

Ар кимден сурап курадым,
Кээсин таппай турамын.
Аяр адам өзү экен,
Кумдай ыры көп экен
Түгөнгүүсүз ыр болгон,
Аягы кызык сыр болгон.

Калыгулдун ырлары ар кандай адамдардан жазылып алынган жана алар тийиштүү архивдерде сакталып турат. Ал эми турмуш, жакшы жүрүш-туруш жана башка мазмундагы ырлары ушул күнгө чейин айрым бир жерлерде бөтөнчө улгайыңкы адамдардын оозунан жыйналып алынып жаткандыгы жана алар өзүнчө жашап жаткандыгы факт. Мунун өзү акындын таланттуулугун, анын айрым бир жакшы мазмундагы ырларынын керек экендигин далилдейт жана бул фактыдан кайчы өтүп кетүүнүн өзү тарыхый адилеттүүлүккө көз жумгандыктан башка эч нерсени көрсөтпөйт.

Калыгул өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн Көл жергесинде өткөргөн. Туруктуу жердеген жери Кара-Ой, Сары-Ой, көл күнгөйүндөгү жерлер болгон.

Калыгул Бай уулу 1855-жылы жай айында 70 жашында көл башындагы Аксууга жол тартып бара жатып, Чолпон-Атага кире бериш жердеги жолдун жээгин көрсөтүп, «мени сөөгүмдү ушул жерге койгула» деген керээзин айткан имиш. Ал ошонун эртеси күнү Байсоорунда жол үстүндө каза табат. Керээзи боюнча сөөгү коюлган күмбөз Кара-Ойдо. Бу күмбөз боюнча да бир ка-

тар легендалар бар. Мисалы, ушу азыркы күнгө чейин Каройлук карыялар мындай дешет: «Бу олуя аба каза тапканда ага күмбөз салыш үчүн көп киши келет. Эл күмбөздүн топурагын көл боюндагы беш-он чакырымдан алган экен. Ошондо кол кирпичти бири-бирине берип эл он чакырымча катар турушкан экен. Элдин сүйгөнү ушунчалык экен» ...

МАКСУТОВ Бактыбек
*«Айкөл Манас баяны» фондунун
төрагасы, жазуучу, драматург*

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Калыгул Бай уулу 1785-жылы азыркы Ысык-Көл районундагы Кара-Ой деген жерде сарыбагыш уруусунан чыккан, насили манап Дөөлөткул деген адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Калыгулдун оң жаагында калы болгондуктан ата-энеси ырымдап, Калыгул деп ат койсо керек. Кийин эл арасында айтылып жүргөн «Кара жаак ырчы, кара жаак акын» деп, Калыгулдай сөзмөр, мыкты, чыгаан акындарга карата айтылып калыптыр.

Илгертен эле кыргыздар бири-бири менен учурашканда, адегенде мал-жанын, ал-жайын андан соң ата-тегин сурашчу тура. Кылымдар бою келе жаткан бул салттын да жакшы жактары болсо керек. Сурай-сурай келсе бардык кыргыз бир тууган болуп чыгып, бири-бирине болгон бир туугандык сезим пайда болуп, бирин-бири сыйлоо, урматтоо өнүгөт тура. Ошондуктан эреже болуп калган эски салтты улап, Калыгул атабыздын ата-тегин айта кетсек, урматтуу окурмандарыбыз туура кабыл алат деген ойдобуз.

Калыгул даанышмандын түпкү ата-теги Тагай бийден таралып, кыргыз элинин куралышына, чыңдалышына азбы, көппү салым кошушкан адамдардан болушкан. Анын чоң атасы Сарыбагыш уруусунан чыккан атактуу

Үчүкө баатыр. Андан Мааматкул, Дөөлөткул деген эки уул. Дөөлөткулдун төрт уулу болгон экен: Карамурат, Надырбек, Бай, Аалы.

Байдан беш бала: Медет, Бердиш, Бердике, Калыгул, Жигитек.

Калыгул атабыздын Ногой, Шыгай, Күнтууган деген үч уулу болуптур. Күнтуугандан Кененсары, Акидей, Семетей. Кененсарыдан Усубалы.

Бай уулунун тукумдары негизинен Кочкор районундагы Теңдик деген айылда, Бишкек шаарында жашашат.

КАЛЫГУЛ ДААНЫШМАН

Калыгул Ормон хандын акылман-кеңешчиси болгон. Ормондун көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүүгө жасаган аракетин колдогон, өлкөнүн күч-кубатын, коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоого, медреселерди ачып, балдарды окутууга, уруулардын жана кошуна мамлекеттердин ортосундагы ынтымакты чыңдоого өз салымын кошкон.

1842-жылы түндүк кыргыздарынын башчылары чогулуп, азыркы Ортотокой суу сактагычы жайгашкан жерде өткөрүлгөн чоң курултайда Ормон Ниязбек уулун хан көтөрүшөт. Ошондо Калыгул бабабыз мындай деп бата берген экен:

«Журт башындагы ханыбыз,
Ак жолтой, акылдуу болсун.
Ар ишти адилеттүүлүк менен карап,
Элибизге ынтымак, ырыс консун.
Өзү кара кылды как жарган,
Ар дайым калыс болуп,
Журтубузга адилет хан болсун.
Ата-бабанын арбагы колдоп,
Көрө албастын тилеги соолсун.
Манас атанын арбагы колдоп,
Алды-арты кенен болсун,

Өмүрү узун болсун.

Кыргыздын кыйрысы толуп,

Ынтымактуу, ырыстуу эл болсун, — деп колун жайганда курултайга келген эл дуулдашып, кошо бата кылышкан экен («Акылман Калыгул». — Б.: «Шам басмасы», 2000. — 130 б.).

Ары жагы Орусия, түндүк жагынан Кенесары хан, түштүктөн Кокон хандыгы, чыгышынан кытай мамлекети кыргыздын керемет кооз жерине көз салып, ага кантип ээ болуп калардын жолун издешип, нечен мыкты деген билермандары баштарын оорутуп турган чалкеш заманда, жаңыдан хандык күтүп, кыргыздын ар кошкон уруулары эми гана «Бир жеңден кол чыгарып, бир жакадан баш чыгарып», биригүүгө баш койгон учурда, Калыгул акылман Ормон хандын оң колу, акыл кеңешчиси болуп, ага кеп кеңештерин айтып, бузукулардын тили менен өз ара ынтымагы кетип турган урууларды ынтымакка келтирүүдө чоң салым кошкон.

Албетте көп кылымдар бою уруулар биригишпей, өз алдынча кетип, айрым учурларда башка улуттардын, мамлекеттердин карамагына өтүп, тепсендисинде калып, өзүнчө хандык күтпөй, бытыранды болгон бүткүл кыргызды бир муштумга бириктирип, өзүнчө көз карандысыз эркин мамлекет түзгөн адам чыкпагандыктан, жаңы түптөлө турган мамлекетти башкаруу оңойго турбасы белгилүү.

Ошентип, жаңыдан түптөлүп келаткан жаш мамлекетте жаңыдан мыйзамдар кабыл алынат, өлкөнү коргоо боюнча айрым аракеттер көрүлүп, кошуна мамлекеттер менен алыш-бериш иштери жүргүзүлүү менен тынчтыкта жана ынтымакта жашоого аракеттер көрүлөт. Башка өлкөлөрдөн билимдүү адамдарды алып келип, балдарга билим бериле баштайт.

Натыйжада 1847-жылы Ормон хан жетектеген кыргыз жоокерлери Кенесарынын баскынчылык менен жергебизге кирип келген 20 миң колун талкалайт. Ке-

несары ханды, иниси Норузбай баш болгон султандарын колго түшүрүп, жок кылышат.

Андан көп өтпөй, күзгө жуук Мусулманкул аталык баштаган Кокондон келген беш миң аскерге каршылык көрсөтүп, кайта артка кайтууга мажбур кылат. Ошентип кыргыз жери эки жолу каптап кирген күчтүү жоодон сакталып калат.

... «Тоо токол болор,
Талаа токой болор.
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Этеги жок, жеңи жок чапан чыгаар,
Эң кийинки балаңар тапан чыгаар.
Кызыл кызыл кыялар,
Кыргыз талга уялар.
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубаалар.
Карыядан каада кетер,
Уулдан урмат кетер.
Кыздан кылык кетер.
Атанын тилин уул албас,
Аганын тилин ини албас.
Сааганың сары бээ болор,
Ичкениң сары суу болор.
Өңү сары, көзү көк,
Орус деген эл келер,

Арканга өлчөп жер бөлөр» — деп, Калыгул ата айткандай Орусия бийлигине өткөндөн кийин баягы заман өзгөрдү. Калыгул акылмандын алдын ала айткандары келе баштады.

Калыгул атайы бий болуп шайланбаса да, өзүнүн кара кылды как жарган калыстыгы менен эл-журттун сый-урматына татып, уруулардын, адамдардын ара-

сында аркандай чырлар, түйүндүү маселелер болсо ага кайрылып турушкан. Алардын кайрылуусун, мүдөөсүн алыс-жакын дебей, эки тарапты тең нааразы кылбай, калыстык менен чечип берчү экен.

Калыгул атабыз өзү туулуп, өскөн Ысык-Көлдү өтө урматтап, сыйлап, анын табият тартуулаган ченемсиз байлыгын, чексиз келечегин алдын ала билип, ошого байланыштуу төмөндөгү ыр саптарын өсүп келе жаткан муундарга арнаган тура.

«Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир кулак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик.
Суу сайын нарын табак эти бар,
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп катыра ысыгы жок.
Ат жеткен жерде,
Мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетерби?!
Адам мындан кетерби?

Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар! – деп, ушул бир нече сап ыр менен өзү туулуп, өскөн кереметтүү Ысык-Көлдүн өзгөчө касиетин, анын байлыгын сүрөттөп, анын келечегинин кеңдигин алдын ала баамдап, ушул көл жээгинде түбөлүк жашап, сактоо керектигин айткан экен.

Калыгул атабыздын бул кичинекей ырынын маани-маңызы бүгүнкү күндө мурдагыдан да артып, кыргыз бермети болгон касиеттүү Ысык-Көлдү сактоодо, анын табият берген баа жеткис байлыгын жалпы калайык калктын кызыкчылыгына жумшоодо ар бир кыргыз атуулуна зор жопкерчиликти, чоң милдетти жүктөп отурат.

КАЛЫГУЛ ОЛУЯ

Калыгул атанын сынчылыгы, келечектеги боло турган нерсени алдын ала билген олуялыгы жөнүндө санжырачылар төмөндөгү окуяны көбүрөөк айтышат.

Ормон хан, Төрөгелди, Калыгул аталар болуп жол жүрүп келатышып, аркы-беркини, өткөн-кеткенди сүйлөшүп, сөздөн-сөз чыгып отуруп, бир кезде Ормон хан Калыгулга кайрылат.

– Калаке, сизди олуя, сынчы дейбиз. Болоор ишти алдын ала айткан көсөм дейбиз. Келечекте биздин тукумдардан мыкты чыкчулар болоор бекен?, – деген экен.

Калыгул ата тигилердин келечектеги тукумдары жөнүндө өзүнүн билишинче айтып берет. Ошондо Ормон хан:

– А өзүңүздүн тукумуңуз кандай болоор экен?, – деп тир кызыга.

Менден экөө жанаша чыкпайт, бирөө үзүлбөйт, – деген экен олуя атабыз.

Ошентип жол жүрүп келатышып, азыркы Балыкчы шаары турган жерге келишкенде:

Бечара менен карыпка,
Береке берчү жер экен.
Кара ташы алтынга,
Айланып кетчү жер экен.
Андан-мындан чогулуп,
Көбөйүп кетчү эл экен.
Ар уруктан чогулуп,

Ынтымакта жашаар бекен? – деп, бул жерде келечекте эл чогулуп, шаар курулуп, берекелүү жер болоорун алдын ала сезип, ар жактан чогулган элдин ынтымактуу жашап кетүүсүнө сарысанаа чегип, түпөйүл болуп, ошол элдин өнүгүп-өсүп кетүүсүн чын дилинен каалаган экен. Чындыгында көп жылдан кийин ошол ээн жаткан, эч нерсе өспөгөн таштак жерге шаар салынып, Көлдөн, Нарындан, Чүйдөн жаңы үйлөнгөн жаш

үй-бүлөлөр, жалгыз-жарымдар, жарды-жармачтар көчүп келишип, отурукташып, үй-жай күтүп, ирденип, байлык күтүп, жашоо-турмуш өткөрүп жатканын өз көзүбүз менен көрүп жүрөбүз.

КАЛЫГУЛ – КЫРГЫЗ АКЫНДАРЫНЫН АТАСЫ

Калыгул Бай уулунун ырлары биринчи жолу 1922-жылы фольклорист Каюм Мифтаков тарабынан жазылып алынган экен. Кийинчерээк окуу китептерине чыга баштаган.

Бирок, Калыгул Бай уулуна 20-кылымдын экинчи жарымы ченде, ошол кездеги бийликтин күчү менен кара көө жабылып, реакциячыл акын деген атка конуп, узак жылдар бою анын ырлары айтылбай, басма сөзгө чыкпай, аны изилдеген окумуштуулар да күнөөгө тартылып келген. Натыйжада мезгил өткөн сайын эл оозунда сакталып келген Калыгулдун асыл ойлорго бөлөнгөн мыкты ырлары жоголуп, элдин эсинен кетип, анын ырларын билген санжырачылар карып-арып, айрымдарынын көзү өтүп кеткен. Анын ырларын чогултууга, колдо болгон ырларына убагында тийешелүү баа берүүгө мүмкүн болбогондуктан, кыргыз илими азбы-көппү мүчүлүштүккө учурап, бул маселени даап көтөрүп чыгууга мүмкүн болгон эмес.

Калыгул даанышман адам болгондуктан, башка акындардай болуп комузун колуна алып, аш-тойлорго барып, эл алдына чыгып ырдаган эмес, башка акындар менен айтышпаган. Ал тектүү жердин тукуму болгондуктан, ал кездеги Калыгулдай даражага жеткен адамдар комуз кармап, ыр ырдаган уят иш болуп эсептелинген. Ал эл-журттун алдында, эл башкарган билермандардын арасында өтө чоң абройлуу болгондуктан өзүнүн маңыздуу ырларын маселдетип, сөздөрүн жорго, накыл сөздөр менен куюлуштуруп, акыл-насаат катары сүйлөп берген. Зор чечен адам болгон. Санжырачылардын айтымына караганда Калыгул бабабыз сүйлөгөн сөзүн жыйынтык-

тагандан кийин «ушундай эмеспи!» – деп, эки ийинин алмак-салмак карап койчу эле дейт.

Анын сөзү угумдуу, таасирлүү болгон жана натыйжада калыбынан бузулбай, касиетинен жазбай бүгүнкү күнгө жетип олтурат.

Калыгулдун мурастары өтө аз. Анын үстүнө белгилүү себептер менен далайы унутулуп, жоголуп, андан сырткары өз учурунда кагазга түшүп калбаган соң, элдин эсинен чыгып кеткен да болуш керек. Айрым сөздөрү элдин терең катмарына сиңип, макал, лакап, накыл сөздөргө, элдин бай казынасына айланып кеткен.

Бирок аз болсо да маани-маңызы терең «Акыр заман» ырлары арадан нечен мезгил өтсө да, элдин жүрөгүндө сакталып, андан кийин чыккан акындарга да өзгөчө таасирин, таалимин тийгизип, алар да өздөрүнүн мүмкүнчүлүгүнө, дареметине, ой-чабытына, билим деңгээлине жараша анын оюн, идеаларын улантышкан. Ал баштаган теманы өркүндөтүп, өстүрүп келишкен. Анын ырларынын нугунда жакшынакай чыгармаларды жаратышкан.

«Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акынын уга албадык» – деп, Калыгулдун зор талантын баалап, урматтап, акыйкаттык менен айткан атактуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун калыстык сөзүн, жанында көп жылы жүргөн, анын өз оозунан дүйнөдө теңдешсиз «Манас» эпосун жазып алган манасчы, фольклорист Ыбырай Абдырахман уулу жазып, ТАИнин фондусуна тапшырыптыр.

Ошондой эле Калыгул Бай уулунун айрым ырларын фольклорист Каюм Мифтаков манасчы Сагымбай Орозбаковдан жазып алып, 1925-жылы чыккан «Чоңдор үчүн алиппээ» деген китепке киргизген экен.

Калыгулдун ырлары жыйнак болуп жарык көргөн. Анын чыгармачылыгы жөнүндө макалалар жазылып, өзүнчө китеп болуп чыккан.

Эми ал кишинин ырларына бир аз кайрылалы:

Арык койдун терисин,
Алты ашатсаң ий болбойт.
Атадан жаман туулганды,
Ак кийизге салдырып,
Көтөргөн менен бий болбойт.

* * *

Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок.
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.

* * *

Аргымак аттын жакшысы,
Азыраак оттоп, көп жуушайт.
Азамат эрдин жакшысы,
Азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.

* * *

Жакшы болгон баланын,
Атасы жаман болсо да,
Төрдө отуруп сый табар.
Жаман болгон баланын,
Атасы жакшы болсо да,
Төө үстүнөн ит кабар.

* * *

Ат качаган болгон соң,
Аштан-тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пайда.
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда.

* * *

Жакшы менен дос болсоң,
Өлгүчөктү кушташат.
Жаман менен дос болсоң,

«Баягымды бергин» деп,
Эки айдан кийин мушташат.

* * *

Уста менен дос болсоң,
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң,
Бир балээге каларсың.

* * *

Жакшы болсо катының,
Табыла берет акылың,
Куусаң да кетпейт жакының.
Жаман болсо катының,
Кете берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.

* * *

Эңкейгенге эңкейгин,
Башың жерге тийгенче,
Ал атаңдан калган кул эмес.
Какайганга какайгын,
Башың көккө жеткенче,
Ал пайгамбардын уулу эмес.

Жогоруда Калыгул атабыздын эл оозунда айтылып жүргөн айрым гана ырлары берилди. Окурман өзү таразалап көрүп, маани маңызын байкап, акындык дареметин баалап алаар деген ойдобуз.

КАЛЫГУЛ АТАНЫН ЭСТЕЛИГИ

Калыгул Бай уулу 1855-жылы Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү эки Ак-Суунун ортосунда каза болуп, сөөгү өзүнүн керээзи боюнча азыркы Чолпон-Ата шаарына жакын жердеги Кара-Ой деген жерге коюлган. Ушул убакка чейин анын арбагын сыйлап, ары-өткөн бери өткөн жолоочулар, эс алуучулар анын бейит-мазары турган жерге барып, куран окутуп кетип турушат дейт.

Ал киши каза болгондо кара кылды как жарган калыстыгын, адамдык бийик сапатын, кереметтүү нуска сөздөрүн, келечекти алдын ала көрө билген чанда гана адамдын пешенесине жазыла турган өзгөчө олуялык касиетин урматтап-сыйлап, кыргыздын ат жеткен жердин баарынан келген калайык калк көлдөн көрүстөнгө чейин каз-катар тура калышып, жаш жигиттер көлдүн түбүндөгү чопо-ылайды колдон колго узатышып, бир эле күндө бейит-мазарды курушкан экен.

Кийин даанышман олуянын урпактары, неберелери, укум-тукумдары ошол эски бейиттин жанына сур граниттен жаңы эстелик салдырышкан.

«Жакшы болсоң жердей бол,

Баарын чыдап көтөргөн.

Таза болсоң суудай бол,

Баарын жууп кетирген.

Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагың жок болсо,

Алдыңан таяр алтын так» – деген ж.б. нускалуу сөздөрү эстеликтеги граниттин беттерине чегилип жазылган.

Калыгул атабыз:

«Бул дүйнөдөн аккан суудай,

Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөт.

Жараткандан үчөө гана өлбөйт,

Калдайган кара жер өлбөйт,

Аскасы бийик зоо өлбөйт,

Агыны катуу суу өлбөйт, – деп өзгөчө таамай айткан экен.

Кийинки муундар:

«Калыгул олуядай сөз аталарынан калган касиеттүү сөз өлбөйт» – деп, даанышман сөздөрү менен кылымдардан кылымдарга жашагыдай өзүнө түбөлүктүү эстеликти орнотуп койгон Калыгул олуянын дарегине акыйкат, калыс пикирлерин айтып келе беришет.

КАРГА АКЕ БАЯНЫ

(1718-1828)

Байыркы доорлордо уруулар кагылышы күчөп, коргонуу зарылдыгы келип, өз алдынча ээликтер пайда болуп, алгачкы мамлекеттер өсүп чыгып, алар күч алышканда бири-бирин каратып алып күнкөр кылышкан.

Калмактар салттуу түрдө кыргызга каршы айтылган этнос. XIII кылымдын ортосунда Алтай, Каңгай тоолорунун аймагына ооп келишкен. Батыш түндүк Монголияны мекендеп «ойроттор» деп да аталышкан. XIV-XVIII кк. кыргыз элин кысканы тарыхта белгилүү [1].

Өткөн замандагы жоолашууларды кектебей унут кылуу мезгил мыйзамындай туюлат. Кечээ эле дүйнөнү багындырып бийлейм деген Германия менен башка өлкөлөрдөй эле экономикалык катнаш кылабыз. Өтүп кеткен жоолашууну козгоп, кек сактап ой жүгүртүү оң натыйжа бербесин турмуш көрсөтүп келет. «Манас» эпосун тарыхый булак катары пайдаланууда муну эске алуу маанилүү» деп көрсөтөт профессор Ө.Ж.Осмонов. Кыргыз тарыхындагы XIX к. ортосундагы өзгөрүүлөр журттун келечегине кыраакылык менен караган элдик инсандардын катышуусу менен болгон. Абалтан болуп келген коомдогу этностордун бөлүнүүсүн XX к. аягында кайталанганына күбө болдук. Бөлүнгөн этностор эгемендүү республика болуп жашоосун улап келет.

XXI кылымдагы цивилизациянын мезгилинде дүйнөнү тынчтык гана сактайт. Дүйнөнүн залкар жазуучусу Ч.Айтматов улуттук оозеки мурастын ээлеген ролун көрсөтүп, илимий иликтөөгө өтүү жагын белгилеген (Лайли Үкүбаева. Ч. Айтматов эстетикалык улуттук негиз. – Бишкек, 2004-ж.).

Иликтенип, изилденүүчү инсан Ысык-Көлдүн жети Акесинин аксакалы Карга аке. Теги: Орозбакты – Алсейит – Туума кашка – Каракозу – Желдең баатыр – Түлөкө – Мендегул.

Филология илимдерин доктору, профессор Акеш Имановдун берүүсүндө түрк тилдүүлөрдө өзбек тилинде «ака», кыргыз тилинде «аке», казак тилинде «еке» термини бар. «Аке» термини түштүктөн ооп келгенине тарых далил берет. XVII к. жарымында Жунгар хандыгы (ойрот-калмактар) түндүк кыргыздарды басып алып элин түштүккө сүргөндө түштүктө кылым ашыра жашаган ата-бабабыз өз тилине сиңирип келген термин.

1758-1760-жылдары Жунгар хандыгын Цинь империясы талкалагандан кийин түндүк кыргыздар өз аймактарына отурукташкан. Аке сөзү бүгүн түштүктө айтылчу төл сөз. Түндүктө да сакталып калган (Нарын областында, Ысык-Көл аймагында келиндер улууларды аке деп тергешет).

Акеш Имановдун айтканы боюнча, 1840-жылы Жыргалаң суусунун боюндагы чоң жыйында кадимки Тилекмат Мойт атаны, Сарт абаны Аке деп атайлы деп кайрылганда, калың эл түп көтөрө колдойт. Ошол мезгилдеги тил жаатына сереп салсак, журтка төбөсү көрүнгөн гана калыс элдик кишилерди «Аке» дейли деген идея зарыл болгондой.

Карга бийди буга чейин эле «Аке» деп айтылганын тактоочу тарых далили бар. Карга аке «түшпөс бий» атыгып, көзү өткөнчө жетимиш жылдай бий болгону санжырада баса айтылат, архив документинде бар («Кыргызстан-Россия XVIII- XIX вв.» – Б., 1998. – С. 103. – ГАОО. РФ. Ф. 3. ОП 1. – Д. 419. – Л. 93-103). Ал 1828-жылы дүйнө салган. Тирүүсүндө «Аке» болуп айтылбаса, 180 жылдан бери турган коргону, бейит-жайы «Карга акенин коргону» деп аталбайт эле да. «Карга акенин коргону» деп улуу муундагылар сыймыктанып айтышат.

А.Иманов: «Ысык-Көл өрөөнүнөн чыккан Акелердин улуусу Мендегул уулу Карга» деп көрсөтөт [2].

Карга акенин санжырасын чоң санжырачы Садык ата: «Калысты Каргадан тап» деп баштаар эле. Акенин замандаштары берген бул баа кылым аралап, биздин муунга жеткенине күбөмүн. Советтик идеология күчүндө турган 1952-жылы райондук «Лениндик постто» гезитине катуу сын жазышып, Карга акени айтууга тыюу салынганын билем.

Эгемендүүлүктүн шарданы менен Карга акенин 280 (278) жылдык мааракеси 1996-жылы 25-октябрда өткөн.

Мударис Кусейин Карасаев «Калыстыкты Каргадан тап» деген кепти өспүрүм кезинде карыялардан укканын айтып, Карга бийди акелердин Акеси деп жарыя кылганын сегиз миндей адам кунт коюп угушкан.

«Аке» наамы эл тагдырына күйүп-бышып, токсон толгонуп, келечектин камын көргөн элдик инсандарга эл урмат-сый кылып берген улуу даража. Алар адамдык жогорку сапаттардын ээси, калыс, адилет, чындыктан тайбаган кыраакы, өзгөчө элдин куту болушкан. Коомдо даанышмандыктын, акылмандыктын, билермандыктын кепили болуп, карапайым эл менен байланышып, жалпы журттун ынтымагын көздөгөн, тышкы эл менен алака түзүп, жашоого багыт беришип бийликке аралашып, бийик аброй күтүшкөн.

Карга акенин турмушка болгон көз карашынын олуттуу тереңдиги жана даанышмандыгы анын кемеңгерлик менен айткан нуска кебинен иликтелди. Артына сөз калтырбас Акенин Акелик касиети кайсы. Карга аке журт биримдигин баалап, коогаландуу жаңжал кор кылганын, калмактардын чапкынын эскерип: «Чыккан күндүн батаары бар. Калктын аргасы кетип тентип, кайда барбады, жоонун жоругун билбей кордугун көрдүк. Калмак кара көпөлөк, каптаса чаңды көтөрөт деген кеп бар. Жоо аябайт, жаш карыңа карабайт. Алыңа карап айбат кыласың, карууңа карап кайрат кыласың. Жоо күчтүү болсо качасың, кайгыга батасың» – өңдүү санжырада айтылган кепке муюйсун.

Карга аке «түшпөс бий» атыгып, 110 жашында дүйнө салаарда Ысык-Көлгө:

«Калмактын камчысы кайрылбасын,

Калкым көлдөн айрылбасын» – деген батасын берет. «Ынтымак гана ырыс токтотоор», деп керээзин айтканы санжырада баса берилет (санжырачы Курманалиев Карыпбай чоң атасынан уккан). Инсандын феноменин тарыхый жазмадан билебиз. «Карганын батасы» аттуу лакапташтырылган учкул кепти жатка айткан чөбөрөсү Шадыбек атадан Малаев Жумаалы (Карганын чөбөрөсү) 1946-жылы алгачкы мугалим Супатаев Апышка жаздырып сактап жүрүп, 1965-жылы баласы Турдубекке тапшырат.

«Атам колхоздо жылкычы экен. Кыргыз ССР Жогорку Советинен алган грамота менен оролгон жазманы он беш жашымда жоготпо деп тапшырган. Өчүп бара жатканда бир жолу аны жаңыртып жазгам. 1996-жылы Карга акенин мааракесинде окумуштуу Үсөнбек Асаналиевге бергенмин» – деп Турдубек айтчу эле.

Жазма жарыкка чыккан («Ысык-Көл кабарлары», 25.02.1997-ж.). Бул тарыхый жазмадан Акенин «түшпөс бий» атыккан мезгилиндеги коомго, элине кылган мамилесин билебиз. Үзүндү:

Адамдарга жакшылык кылуу парасаты бар.

Жардынын байы бол,
Жакырдын жайы бол.
Жетимге санаалаш бол,
Жесирге каралаш бол.
Ай кетилет,
Жетим жетилет.

Кыйын-кезеңдер болочогу менен берилет:

Жоо каптаса жоюлар,
Жоо да бир күн союлар.
Өрт каптаса өчүрүлөөр,
Өлүм каптаса өчүгөөр.

Кайраты кеткен кайыгаар,
Карт болгон оору айыгаар.
Жоңгорлуу жоодон сактасын,
Жоболоңдуу доодон сактасын.

Карга аке ынтымакты туу тутат:

Эл чырагы эне болот,
Уул жакшысы урмат болот,
Сый жакшысы сырдаш болот,
Сырдаш барып курдаш болот.
Айлаш катын муңдаш болот.
Керегең бек болсун,
Кебиң эп болсун.
Тууганыңа туура бол,

* * *

Тутугуңа буура бол.
Кайратты элден ал,
Калбатты жерден ал.
Тазалыкты суудан ал,
Ынтымакты туудан ал.

Жазманы чечмелесе бир сабы өзүнчө бир айтым кеп болот.

Акенин урпактары айткан санжырада өзгөчө намыс, кайрат, чечкиндүүлүк айтылат (Атамкулов Иманкожо, Курманалиев Карыпбай, Абдымамбетов Арсар, Жумабеков Ырысбек).

Кадимки Бирназар бий (Алдаштын уулу) алыстан келе жатып, Карга бийдикине конот. Аттарга көз болууну айтканда, андай бизде болбойт дептир. Эртең менен бийдин аты жок. Ууру өзүнүн баласы болуп чыкканда өкүртпөй, жаназа окутпай, жарма көргө көөмп салдырат [3].

Карга аке Каркырадан жайлоодон көчүп келе жатып, Жуукунун талаасынын дал ортосуна жактырган уулу Жаныбекке белги койдурган жер өзүнүн бейити болуп

коргон тургузулган экен. Акенин туугандары Карга уулу коюлган коргон бүгүн «Карга акенин коргону» аталып, 1200 түтүн Даркан айылынын элинин жыйырма гектар аянттагы бейит жайы.

Карга аке Боронбайдын устаты.

Суу сайын бийлери болгон көл бийлерин баш коштурган башчысы болбогон соң мыкты, көрөгөч, көсөмдү тандоону ошол мезгил талап кылган. Туратбек Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай» аттуу тарыхый романында Карга акенин бий, манаптарга, Боронбайга кайрылуусу төмөнкү сюжетте берилет:

«...Бытыраган бийлер болгонубуз чабалдыгыбыз. Бир кишиге баш ийели, жети өлчөйлү да бир кесели. Ар урукту баш коштуруп бир эл кылган, алысты көрө билген, жалгандан чынды бөлө билген, адилет, эки сүйлөбөгөн султан (казактардай) күтөлү. Байкап тандайлы, өкүнүп калбайлы. Башчы жаңылса баарынын жаңылганы. Өзүмчүл өрттөн жаман, журт бузулат, тазаны шайлайлы. Мен угуп билгенден биздин чөлкөмдө Боронбайдан мыктысы да, ыктуусу да жок. Султан ордосу Жуукуда болсун.

Боронбайга: «Жашың отуздан өттү. Жаман уул элүүсүндө жашмын дейт, жакшы уул жыйырмасында журтка башмын дейт. Жуукунун оң-солунда турабыз. Соодагерлер менен алакабыз бар. Кытай падышачылыгына нааразы экенсиң. Кудай Таала Кытайга кошпосун. Кокондук түштүктөн кирип, Чүйгө келди. Абылай хандын чапканы унут боло элек. Эмки ишти Бирназардын ашында бүтөбүз».

... Бирназардын ашына көлдөн урук калбай барды. Үч күн куран окулуп, аягы чоң жыйынга айланды. Боронбай көл бугусунун чоң манабы болуп шайланды. Карга аке батасын берип, боз жорго тартуулады» [4].

Борбордук Азиядагы жунгарлар Чыгыш Түркстандагы Орто Азия элдерине бүлгүн салып, кыргыз уруулары Каратегин, Гиссарга, Анжиян, Ферганага сүрүлгөн. Мындай

азаптуу мүшкүл казактарга да түшкөн. «Казак кайың саганда, кыргыз Гиссарга киргенде» – деген кеп ошондон калган. Казактар ал учурду «Актабан-шубырынды» дешкен. Ошол кыйын кезеңде кыргыздар менен казактардын жоосу калмактар болгон. Тарых маалыматы боюнча, кыргыз-калмак ортосундагы айыгышкан жаңжал кылымдап созулат. Чыңгыс хандын XIII кылымдагы жапырыгынан тартып XVIII к. 58-жылына дейре калмактардын улам бир уруусу (монгол, жунгар, ойрот) хандыкка келип, Галдан-Церен, Амур-Сан менен аяктаган. Айрыкча 1727-1745-жж. Галдан-Церен бийлик кылгандагы 1733-1735-жж. кыргыз-казакка жасаган чабуулу күбө [5].

Карга аке: «Коконго кошулсак кор болобуз, Кытайга кирсек кыйноого кабылабыз, оруска кошулсак оңолоорбуз» – деген бүтүмгө келгени санжырада таамай берилет (санжырачы Асаналиев Үсөнбек).

Тагдыр таразасы Россияга кошулууга оогон. А бирок оруска кошулуунун жолу оңойго турган эмес. Анын азаптуу машакаттарын тарыхтан билебиз. Татар Файзулла Ногаев орустардын маалыматын жеткирип, тилмечтик кылып бий манаптарга үгүт иштерин жүргүзүп көп аракет жасаган. Россиянын тыңчысы делип да айтылат.

Көл кыргыздарынын Россияга кошулуусунун дипломатиялык жолун Боронбай султан кылдаттык менен таап, кыраакылыкта чечкен жана Карга акенин осуятын аткарган. Кыргыз манаптарынын, бийлеринин бул миссияга кошулгандарына эки элдин тилин суудай билген татар Ф.Ногаевдин эмгеги бар.

Ысык-Көл бийлеринин аксакалы Карга аке Боронбайды башчы кылганын жогоруда аталган романда да көрсөтүлгөн. Боронбай чоң манаптыкка шайланганда отуз беш жаштын тегерегинде болгон. Карга акенин Орусияга элчи жиберели деген сунушуна 1814-жылы Бубеновдун кербени менен Качыбек жана Жакыпбектин Семипалатинскийге барганы айкалышылып, аны төмөнкү архив документи далилдейт [6].

Архив документиндеги каттан үзүндү:

«...Дикие киргизы различествуют от киргизов Большой, Средней и Малой орды. Они не имеет даже султанов, управляются и судятся своими биями. Их бии Шерайлы (Шералы) и Ниязбек склонены на нашей стороны. Для лучшего подтверждения прислали ко мне депутатами сыновей своих Шерайли Качыбека и Ниязбек Якуба (Жа-кыпбек) [7].

1824-жылы Орусияга баш калкалоону тездетүүнү жүз алты жаштагы Карга бий колго алганын архив докумен-ти тастыктайт (Кыргызстан-Россия, док. № 32 1-2-3). Көлдө жүз жашка чыккан бий санжырада жок. Көлдөгү бийлердин аксакалы Карга 1718-жылы туулганы тарыхый дарек менен такталган.

(№ 32-1). Белек уругунун бийлери [8]. Хаджибай Нуши, Мусы и Кайчибека (Качыбек) Шералиных («Кыргызстан-Россия XVIII-XIX вв». – Бишкек, 1998. – С. 101).

(№ 32-2). Арык тукуму уруусунун бийлери [9]. Ул-жебай Тулебердин, Ингляч Ямурчин, Янгула Хожасов, Кичкач Давлетов, Теке Кукжин, Сасык Ниязов, Кулбай Тлеубаев, Джума Кунтычев, Такылда Тухтагулов, Кутлу-хожда Кутлучев, Турк Келджин и Гарка Курумшин («Кыргызстан-Россия». – Бишкек, 1998. – С. 102).

(№ 32-3). Желдең уруусунун бийлери [10]. Япалак (Жапалак) Кутлии, Байтели Манчин, Карга Мендегулов, Шарук Туйбин, Куккуз Куйкин, Байгожо Жантелин, Калыжан Тимуров и Ураза Бектемиров болушуп кат жиберешкен («К.-Р.» – Б., 98. – С. 103). Каттар белек уруусунун бийи Шералы Шапак уулунун бир тууганы Абылгазыга (жолдоштору Токтогул, Үсөнбай), Арык тукуму уруусунан Олжобай бийдин баласы Акымбекке (жолдошу Мамет), Желдең уруусунун бийи Жапалак Кутлиндин уулу Алымбекке (Бекбоо) тапшырылган. Үч кат бирдей мааниде жазылган.

... Пребывающему в городе Омск высоко благородию Семену Богдановичу Броневскому в прошедших годах по

приглашению торговцев мы не могли послать к вам от себя депутатов, потому что не имели с вами ни какого сношения. По приглашению прибывших к нам султана Галяя Адылова, теленгута Уйсунбая Шукурова, купца Файзуллы Сейфулина, Петра Андреевича препроводили мы от себя депутатов. Уверены, что вы не оставите препродить их Высочайшему Двору для лицезрения Государя Императора. Наша просьба препроводить Каравани ваши Кашкарию и Аксуу. В нашей ордо есть шалуны киргизы. У нас нет султанов. Мы пользуясь вашим покровительством живет спокойно...

1824-жылы 6-декабрда орус тилине которулган бугу кыргыздарынын каттары кыргыз-орус мамилесиндеги кат жүзүндөгү экинчи байланыш (биринчиси – 1786-ж. Атаке баатырдын каты. – Док. № 11 К.-Р. – С. 55).

1827-1844-жылга чейин Кыргыз-Орус мамилелеринин документтүү материалы жокко эсе. Иликтеп-изилдөө кыргыз тарыхчыларынын иши, деп жазат академик В.М.Плоских.

Россиянын соода кербендеринин Кытайга туруктуу катташынан 1844-жылдан Боронбайдын Россияга байланышы чыңдала баштайт. Боронбай Меңмурат уулунун жетегиндеги катнаштарынын архив материалдарынын көчүрмөлөрү.

1844-жылы октябрда Россиянын калкалоочу аймагы катарына кирүү маселеси боюнча өзгөчө элчилер тобун Императорго жиберүүнү билдирген Боронбайдын катынын негизинде ошол жылдын ноябрь айында Россиянын тышкы иштер министри К.В.Неселрод Батыш Сибирь генерал-губернатору П.Д.Горчаковго Ысык-Көлдүк кыргыздарды Россиянын калкалоосуна алууну билдирген [11].

1845-жылдан баштап Омск шаар администрациясынын кызматкери Файзулла Ногаев көлгө каттай баштаган. Орустар жөнүндө Боронбай андан кеңири маалымат алуу менен көлдүк кыргыздардын Россияга кошулуу максатынын бекемдигин ал аркылуу баса билдирген.

1848-жылы 26-июнда Батыш Сибирь генерал-губернатору П.Д.Горчаковдун Россия Империясынын тышкы иштер министри К.В.Неселродго жиберген катында Ысык-Көл округун түзүүгө Боронбайдын өтүнгөнүн колдоо тууралуу пикирин билдирип, белек жибергени бар [12].

1849-жылы Кытай өкмөтү Ысык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздарга өзгөчө назар салып, Кулжадан Кашкарга күчтүү отряд жибергени, айрым манаптарга белектер (Боронбайга он жамбы, жогорку даражадагы шарик) жөнөтүлгөнү белгилүү. Бул маалыматтар айтып тургандай, Боронбай манап Ысык-Көл элин тышкы баскынчылардан сактап калууда ар кандай айла-амалдарды колдонуу менен тынымсыз аракет жүргүзүп, Россия империясына гана кошулуу керек, көлдүк кыргыздарды орустар гана коргоп калат, деген максатын ишке ашырууну көздөгөн.

1850-жылы 15-августа бугу уруусунун манабы Боронбай Меңмуратовдун Батыш Сибирь генерал-губернатору П.Д.Горчаковго жазган катында кыргыз депутаттарын кабыл алууну, ортомчул соодагер Файзулла Ногаевди сыйлоону өтүнгөн [13]. Ошол эле жылы 16-августа Боронбайдын казактын улуу жүзүнүн приставы Т.Д.Перемышльскиге билгизген катында, Ф.Ногаевге Илинин ары жагында кол салганда сактап калгандарына ыраазылык билдирип, бул окуяны «акылсыз» кыргыздардын кылганы деп эсептешин өтүнгөн [14].

1853-жылы сентябрда Батыш Сибирь генерал-губернатору Гасфордго Россиянын катарына кирүүгө ант берүүнү өтүнүп кат жазып, Шералы уулу Качыбекти баш кылып Боронбай элчилерди жиберет. Император Николай I 1854-жылы 12-январда бугу кыргыздарын Россиянын катарына кабыл алуу чечимин чыгарып, ант берүүгө [14] шарттын аткарылышын эскертет (Кыргызстан-Россия. док. № 72. – 4-сентябрь).

Катта депутаттарды Санкт-Петербургга жиберүүгө жердин алыстыгынан князь Горчаков токтоткону, Кокон

ханы Алымбекти коркутканы (биз менен бирге болбосоңор курал менен баш ийесиңер) бар (К.-Р. док. № 82.— 1854-жыл, 10-июль) [15].

Батыш Сибирь генерал-губернатору Г.Х.Гасфордго Россиянын калкалоосуна өтүүгө ант берүүгө депутаттар жөнөтүлгөнүн билдирген бугу манаптарынын грамотасы, Боронбай Меңмуратовдун, Сартбек Саскиндин, Мурата-лы бий Пирназаровдун, Тилекмат Жылкыайдаровдун мөөрлөрү, Балбай Ишходжиндин, Жообасар Тубиндин, Байгана баатыр Жаныбековдун жана башкалардын тамгалары басылган (К.-Р. док. № 84.— 1855-жыл, 17-январь.— Омск шаары) [16].

Качыбек Шералы уулунун көл кыргыздарынын Россия империясына өткөндөгү анты:

«Я, доверенный от манапов и прочих родоначальников старейшин рода бугу. Орды дикокаменных киргизов, не подведомственны ни какому правительству, обещаюсь и клянусь всем могущему Богу, что род бугу Великому Государю императору Николаю Павловичу...

В заключение клятву целую свяшенного Алкоранна. Амминь

Января 17 дня. 1855-года».

Ант татарча жазылган. Качыбек Шергазы уулу мөөрүн койгон, Мудаш Бердибеков, Жээнтай Султанаев экөө тамгаларын баскан. Ант берүүгө катышкандар [17].

Сибирь корпусунун штабынын начальниги, генерал-лейтенант Яковлев.

Обер-квартирмейстер, генерал-майор, барон Сильвергельм.

Батыш Сибирь башкы башкармалыгынын советниги, статтык советниктер.

Акмоло округунун султаны.

Баян-Ауль округунун султаны.

Баян-Ауль округунун бийи хорунжий Сенербай Мангельдин (мөөрүн баскан).

Көкчөтоо округунун ардактуу бийи Чубак Байсарин (мөөрүн баскан).

Каракоралин округунун ардактуу бийи Татимбет Казангапов (мөөрүн баскан).

Тархан Файзулла Ногаев (К.-Р. док. № 85. – 1855-ж. 17-январь).

Батыш Сибирь генерал-губернатору Г.Х.Гасфорддун бугу уруусунун манаптарына Россиянын карамагына өткөнүн куттуктаган Грамота:

«Татыктуу манап подполковник Боронбай Меңмуратовго, Сарпек Саскинге, Мураталы Пирназаровго, жана башка манаптарга, бугу уруусунун карыяларына...

...Манап капитан Качыбек Шералин генералдардын, чиновниктердин катышуусунда Куран кармап ант берди. Сиздерге бардык жакшылыктарды каалап» [18].

Кол койгон генерал Гасфорд,

Штабдын начальниги генерал-лейтенант Яковлев.

Ошентип, Боронбайдын көксөгөн максаты ишке ашты. Улуу жүздүн приставы Хоментовский жазында Ысык-Көлгө отряд жиберээрин, көлдүк кыргыздардын малына тийүүнү токтотууну Тезек төрөгө эскертилгенин билдирет. Сарыбагыштар Ормондун кунун кууп, дагы бир чабуул жасоого үлгүрүшөт.

1855-жылы декабрда Хоментовскийдин сарыбагыш манабы Үмөталы Ормоновго жазган катынан: «До сих пор много пролито крови. Еще раз с вашей стороны поступков против бугу, вынудить меня заступиться за них, и тогда сарыбагышы дорого поплатиться. Прекратите эту войну» [19].

Ысык-Көлдүк кыргыздардын Россияга кошулушу менен жалпы кыргыз эли үчүн жол ачылат. Чүй, Нарын, Талас кыргыздары Россиянын курамына 1865-жылга чейин кирет. Ал эми түштүк кыргыздар падышалык бийликке каршылык көрсөтүү менен 1876-жылы толугу менен Россия империясына каратылат. Бул чоң бурулуш ысык-көлдүк кыргыздарды Кытай империясы тарабынан

болуучу басып алуу коркунучунан, сарыбагыш уруусунун чабуулунан, казактардын кысымынан сактап калган. Ал эми Кокон хандыгынын таасири түп орду менен жок болот. Мыкты куралданган аскери бар күч-кубаттуу Россия империясы Орто Азияны кыргын менен басып кирип, каптап келатканда өз эрки менен анын карамагына өтүп, Боронбай кыргыз элин чоң алааматтан сактап калган. Россиянын калкалоосун көздөгөн Карга аке 110 жашында 1828-жылы дүйнөдөн өткөн. Касиеттүү даанышман инсандын улуу тилегин шакирти Боронбай Меңмурат уулу жүзөгө ашырган.

Атаке баатыр баштаган, Карга бий козгогон зор умтулууну турмушка ашырган Боронбай султан, Качыбек элчи кыргыз эли түбөлүк эскерип жүрүүчү тарыхый элдик инсандар. Карга аке кайтыш болгондо Боронбай кырк тогуз жашта болгон.

Качыбек он төрт жашында Жакыпбек экөө Омскиге барганда Карга токсон жаштан өткөн бий экен. Боронбай стратегиялык ыкманы билгенинен Россия падышачылыгы менен алака түзүүгө жетишип, бугу элинин кошулушу ишке ашкан. Карга акенин көздөгөнүн улантуучу Боронбайдын залкар эмгеги бийик баага татыйт. Устаты Карга аке экенине талаш жок. Ушул тарых айдыңында илимий макаланын темасы коюлду. Боронбайдын талыкпаган эмгеги Карга акеники болуп берилгени резонансты пайда кылбайбы?

Карга акенин осуятын Боронбай манап турмушка ашырды деп санжыранын, тарыхый романдын жана топтолгон архивдик материалдардын негизинде бүтүмгө барганымды терең ой калчап кабыл аларын тарых илими жаатындагылардан, окурмандардан өтүнөм. Анткени, бул улуу миссияны ишке ашыргандар Ысык-Көлдүн Акелеринин аксакалы Мендегул уулу Карга жана шакирти Боронбай Меңмурат уулу болгон.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ө. Ж. Осмонов. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек, 2007. – 143-147-149-беттер.
2. А. Иманов. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997. – 5-бет.
3. Карыппай Курманалиев, санжырачы. Күндөлүк дептер № 1.
4. К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси. – Бишкек, 2007. 34-бет. «Пресс кq» газетасы № 2-3-4. – 2009-жыл.
5. Ө. Ж. Осмонов. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек, 2007. – 14-бет.
6. Архив документи № 27. – 1814-жыл (Кыргызстан-Россия. – Бишкек, 1998).
7. Внешняя политика России XIX, и начало XX вв. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 1. – Т. 7. – М., Политиздат, 1970. – С. 584-585. – Кыргызстан-Россия. – Б., 1998. – С. 94-97.
8. К.-Р... – С. 101.
9. К.-Р... – С. 102.
10. К.-Р.... – С. 103-104.
11. Док. № 48 ЦГА Руз. Ф-105. Оп-1. Д-5. Копия. – К.-Р. – С. 122-123.
12. К.-Р. – С. 129. док. № 54. АВПРИ. Ф. СПб. Главный архив. 1-7. Оп-6. Д-1. Л 10-10. об. Подлинник.
13. АВПРИ. Ф. СПб. Гл. архив. 1-7. Оп-6. Д-1.. Л 32-34. Заверенная копия. Делопроизводственный перевод.
14. К.-Р.... – С. 138. АВПРИ. Тж. Л 29-29.
15. К.-Р.... С. 160. Переводил губернский секретарь Вардугин. С подлинным переводом верно. Начальник штаба генерал-лейтенант Явковлев. АВПРИ. Ф. Спб. Гл. арх. 1-7. оп. 6. Л 45-48.
16. К.-Р. док. № 82. АВПРИ. Тж. Л 57-58. Перевел переводчик Главного Управления Западной Сибири коллежский асессор Габбасов.
17. К.-Р. док. № 84. с. 177-178-179. АВПРИ. Тж. Л 67-68. Подлинник. Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. М. Издательство Соцэконом. лит. 1959. с. 409-410.
18. К.-Р. док. № 85. с. 179-180-181. АВПРИ. Тж. Л 64-66.
19. ЦГА РК. Ф.-3. оп. 1. Д-348. Л 73-74. Заверенная копия. К.-Р. Б. 1998. с. 189-190.

МОЙУТ АКЕ

(1747-1847)

Кыргыз эли Борбордук Азия чөлкөмүндө эң байыркы элдерден экендигин, кыргызга тектеш элдердин биринин дагы аты байыркы тарыхый жазма булактарда кездешпегендиги* тарыхта тастыкталган. Кыргыздар байыркы доордо эле мамлекет куруп, улуу мамлекеттер менен тең ата болуп, алар менен социалдык-экономикалык жана саясий жактан байланышып мамиле куруп келген.

Кылым карыткан кыргыз эли жарым көчмөн жана көчмөн турмушчулугунда табийгат менен өтө жакын мамиледе жашап, андан көп нерсени үйрөнүүгө далалат жасаган. Жашаган айлана-чөйрөсүнө, ичкен суусуна жана бирдей эле тиргилик кылып жүргөн жан-жаныбарларга, а түгүл жырткычтарга дагы аяр мамиле жасагандагы белгилүү.

Мына ушундай карт тажрыйбага ээ кыргыз элинин коомдук түзүлүшүндө дагы улуу-кичүүгө, аял-эркекке, кары-жашка, эл жакшысына, карапайым элге карата өзгөчө мамиле жасап келишкендиги эпос, дастан, санат, насаат, санжыралар аркылуу бизге жеткен.

Эми биз ошол кыргыздын улуулугу менен санжыргалуу тарыхын байыткан Аке жана Акелер жөнүндө кеп кылмакчыбыз. Аке терминин түрк тилдүү элдердин арасында кыргыздар, казахтар жана өзбектер колдонуп келишет. Бирок негедир аке терминин түштүктөн ооп келген деген окумуштуулар арасында жаңылыш пикир бар деп ойлоймун. Эгерде түштүктөн ооп келе турган болсо, биз анда өзбектердин «ака» деп кайрылганын көчүрүп алган болобузбу. Кыргыз эли байыркы эл экендигин жана башка элдер бизден алган сөз экендигин эске алсак деп

ойлоймун. Түштүк жергебизде азыркы күндө деле аке деп кайрылышат. Бирок ысымын кошуп айтышат: Мисалга алсак: Асан аке, Ислам аке, Иван аке, Петр аке ж.б.у.с.

XIX кылымдын 40-жылдарынан баштап ардакталып айтылып келе жаткан Аке наамынын орду такыр башка. Кыргыз элинде Журт атасы, Эл ээси, Акыл ээси, Мал ээси деген түшүнүк бар. Ал эми Аке наамы эл тарабынан берилип, калайык-калктын бардык мууну Аке деп кайрылуу даражасына ээ болушкан. Энесай кыргыздарында эң бийик даража катарында «киши пири – Эр Киши» деп дагы атап келишкендиги маалым.

Кыргыз элинде мындай бийик даражага көл өрөөнүнөн чыккан жети Аке татыктуу болушкан. Алардын эң улусу Карга аке болгон. Бирок Аке даражасы ал өлгөндөн кийин 12 жылдан кийин берилген. Жашы боюнча экинчи орунда турганы Мойут аке эле.

Сөз эмесе Мойут аке жөнүндө болмокчу. Мойут аке Алдаяр уулун Акеш Иманов «XVIII кылымдын жарымы – XX кылымдын башында Ысык-Көл өрөөнүндөгү акылмандар, ойчулдар» китебинде болжол менен 1745-1750-жылдары туулган жана Ысык-Көлдүн күнгөйүндө Талдуу-Сууда жашап өткөндүгүн белгилейт.

XVII кылымдын экинчи жарымында калмактардын чапкынынан кийин «казахтар кайың саап, кыргыздар Гиссар, Кулябка кирип», ал жерлерде 4-5 муунга чейин туруп калышкандыктан, кийин ата-конушуна келгенден кийин деле өлгөндөр сөөгүн ата-бабабыздын жанына Арсланбапка койгула деп керээз калтырып кетишчү тура. Алардын сөөгүн жеткиребиз деп калың эл эле өтө кыйналат. Кышында өлгөнүн карга тондуруп, жазында алып барып көмүшөт. Ал эми жайында өлгөндөрдүн этин шылып, сөөгүн чаначка салып, элди убарага салат. Элди мына ушундай кыйынчылыктан Мойут аке өлөөрүндө дагы куткарган экен. Ал керээзинде: – «Менин сөөгүмдү Манжылыга койгула. Жайымды казган жерден казына табылат», – деген экен. Айткандай жайы казылган жер-

ден туулга табылыптыр. Ошондон баштап жөнөкөй элдин, атактуусунун бардыгынын сөөктөрү көл өрөөнүндөгү ылайыктуу жерлерге коюла баштаган.

Мойут аке табийгатты терең түшүнгөн сезимтал-байкоч, сөздүн маани-маңызын баалаган нускоочу-даанышман, бардык нерсени аңдап туя билген баамчыл-олуя болгон. Ал жаш кезинен жылкыга жакын өсүп, саяпкерчиликти кесип тутуп, атагы көл өрөөнүндө эле эмес чектеш жашаган казах туугандарга чейин жеткен. Кыргыз-казах элдериндеги чоң аш-тойлордо чабыла турган аттарга көз салып туруп эле алардын кимиси биринчи келерин, кимисинин сууту жетпей калгандыгын алдын-ала туюп, кимиси кандай чуркап келерин 10 атка чейинкисин айтып койгон.

Саяпкерчилиги тууралуу. Айтылуу Каркыра жайлоосунда кыргыз-казах бир жайлашып, аш-тойлорун бирге өткөрүшкөн. Ошол учурда казахтын бир Шубар аттуу чоң байы той берип калып, ага кыргыздар дагы чакырылат. Аш-тойдун негизги көркү эле ат чабыш жана байгеси болот эмеспи. Байгеге төө баштаган миң жылкы сайылат. Ат чабышка Мойут аке Керкашкасын, Сарт аке чоң Торусун кошушат. Ат чабыштын башталышында Мойут аке өзүнүн чабандесин четке чакырып, казахтын Керкашкасын алдыга коё беришин, марага экинчи болуп келишин айтат. Чабандеси түшүнбөй айраң таң калат. Кыраакы саяпкер казахтын Керкашкасынын бир күндүк тери калгандыгын байкап коюптур. Ошентсе дагы сүрөөнчү болсо марага биринчи келерин туюп, өзүнүн эки жигитин жөнөтөт. Мойут аке болжолдогондой эле биринчи болуп казахтын Керкашкасы, экинчи болуп өзүнүн Керкашкасы, үчүнчү болуп Сарт акенин Чоң торусу чыгат.

Баш байге өзүбүзгө калды деп казах туугандар сүйүнүп жатканда, Мойут аке Шооруктун жаңы асый чыккан Керкашкасы меники деп жар салат. Чатак чырга айланып, казах, кыргыз болуп чабыша турган болгондо, элдин мыктылары Сарт аке, Найман карыя жана той ээ-

лери чогулуп элди токтотуп, сынак коюлат. Ал сынак боюнча Мойут аке көгөнгө байланган үч койдун козусун табышы керек болот. Ал мезгилде сүт азыктарын кышка даярдоо үчүн койлор дагы саалып, ошондуктан козулар, койлор бөлүнүп жайылган. Бул жөнөкөй адамга аткарылгыс шарт эле.

Мойут аке Шубар бийди тамашалап: – «Таап келген козуларды өзүм кармап, өңөрүп келмек белем», – деп эки-үч жигитти жанына ээрчитип кетип, беш кара козуну өңөртүп келип, эки кой эгиз, бир кой жалкы козулуу экендигин таап, жарданып карап турган элди таң калтырган экен.

Эми кеп негизги маселеге келип такалат. Шоорук багып, ээ болуп жүргөн Керкашка Мойут акенин байтал бээсинин кулуну экендигин, аны уурдатып жибергендигин айтат. Биринчи туулган кулун болобу, башка болобу алдуу-күчтүү, кубаттуу, карылуу болуп төрөлөт. Мал-жаныбарлардын бардыгы атага караганда энеге окшошураак келип, энени көп тартат (кыргыз элинде «жээн тайын тартат», «тукумду бир эне оңдойт же бузат», «катын албай кайын ал» деген макалдар тукумду оңдоого аракет жасоосунан улам болсо керек). Асили энеде алты чалым болот. Төрөлгөн жан мыкты дегенде эненин төрт-беш чалымын, такыр болбоду дегенде эки-үч чалымын тартат. Мына ошол чалымдар аркылуу Керкашканы тааныганын жана козуларды таап келгендигин баян кылат. Акырында, «мен үчүн байге алып байуу эмес, мөрөй алуу дөөлөт. Мага акыйкат чындыкты далилдөө дөөлөт», деп негизги максатын айтат.

Сөз кезеги Керкашканын ээси Шоорукка келип такалганда, аксакалдардын, эл жакшылардын кысымы менен Шоорук Керкашка байталды тууруна жакын уурдатып алгандыгын моюндайт.

Ошентип, баш байгеге дагы ээ болгон Мойут аке чубатуудан өткөрүп жатып, бир гана жылкыны тандатып алып, калганын Шоорук баш болгон казахтардын баары-

на соогат берип, эки кашкасын жетелетип алып жерине келип, калган мөрөйдү элине бөлүп берип, жоомартыгын көрсөткөн экен.

Мүнүшкөрлүгү тууралуу. Мойут аке кийин жашы илгерилегенден тартып саяпкерчиликти таштап, мүнүшкөрлүккө өтүп кетет. Ал куштардын баарын эле салган өңдөнөт. Бирок бүркүт салуу куш, ителги салганга караганда жогору туруп, коомдук абалы дагы өйдө болуу менен бирге эле кирешеси дагы чоң болгон. Куштар, негизинен, алгыр жана кыраан болуп экиге бөлүнөт. Ал эми бүркүттүн кыраандары өз урунда үч топко бөлүнөт: баатыр чегир, бай чегир жана куу чегир. Булардын ичинен куу чегири кыраан чыгат.

Баатыр чегирдин жүндөрү тыкыс келет да, сыртынан караганда жылмакай, жылтырак, сулууча көрүнөт. Кондуруп чыкканда канат-куйругу күнгө айнектей чагылышып, алда кайдан көрүнөт. Туурда тынч алып олтурбайт. Көп талпынат. Томогосун тартканда көзүнө эмне көрүнсө: мейли каман, мейли аюу же жолборс болсун, алы жетпесе да, жетсе да жулуна берет.

Бай чегирдин жүнү узун, үрпөк баш келет. Туурда да, колдо да тынч олтурат. Жоош болот. Бай чегирди мүнүшкөрлөр кирешелүү бүркүт деп эсептешет. Анткени салынбай үйдө турса да, үйдүн ээсине киреше өзү эле кире берет имиш.

«Бүркүттүн «куу чегири» кара жолтой болот. Аны салган мүнүшкөр тукумсуз өтөт. Жанындагы коңшу-коңдоруна да кесири тиет. «Куу чегири» бар үйгө конбой-түшпөй, жакындабай жүрүш керек» деген чындыкка сыйбаган ырым-жырымдар ошол доордо күч алып турган. Ал түгүл «куу чегир» салган бүркүтчүнүн бүркүтүн өлтүрүп, үйүн өрттөп, өзүн уруп-согуп кордоп, башка жакка кууп жиберген күндөр да болгон» – деп С.Рыскулбеков «Кара шумкар» аттуу чыгармасында баяндайт. Мойут аке мына ушул үч чегирди тең салган мүнүшкөр болгондугу айтылып жүрөт.

Мойут аке салган бүркүттөрүнүн атактуусу жана көп салганы «Төө комдот» болгон. Бүркүттү бозум кезинде кармап алган казахтарга, «асылды кур алакан алганга болбойт» деп, туур жабарына бир ат берип, колуна кондуруп кетет.

Бүркүт кыраан чыгып, түлкү, карышкыр, кулжа, теке, эчки, аркарынан баштап баарын алып, аны ээрчип барган бир айылдын эр бүлөсү бүтүн калбай олжолуу кайтып, төө комдоп барса төөчөнү, өгүз токуп барса толо жүк болуп жүрүп, эл эле «төө коомдот» атыктырып жиберген экен.

Төө комдот акжолтой бүркүт болуп, ырыскылуу байгерчиликте жашашына себепкер болгондугун белгилеген. Акыры бүркүт картайып салганга жарабай калганда, агыта турган болот. Мойут аке жайкы конушуна барганда, атайын саздуу жерге чатыр тигип, ага аркандап коёт. Он беш күндө бирден семиз тай союп, анын казы, карта, майлуу эттеринен берип багып семиртет. Ага болгон мүнүшкөрлүк көп жылдык тажрыйбасын, ыкмаларын колдонот. Көрсө, саздуу, нымдуу жерде тырмак бат өсө турганын мүнүшкөр билген экен. Ага чейин Төө комдоттун канат-куйругу, балапан жүндөрүнө чейин түлөп түшүп, кайрадан чыгып, баштапкы абалына келгендей болот. Кол бүркүтүн жапайы бүркүткө айландыруу дагы көп эмгек, билгичтикти талап кылат. Анда-санда жем таштап жүрүп, кийин эл жапырт көчүп кеткенден Каркыраны жалгыз ээлеп, Төө комдот калып калат.

Арадан эки-үч жыл өткөндөн кийин Мойут аке баштаган жоон топ Каркыра жайлоосунда кымыз ичип отуруп, асманда айланган үч бүркүттүн ортосундагысын «менин Төө комдотум» деп коёт. Карап турган эл ишенишпей күбүр-шыбыр боло түшөт. Ишенишпей шек санашып тургандыгын баамдаган Мойут аке: — Силер ишенбей турасыңар, балдар. Тетиги үйдүн кырчоосунда байлануу турган ээр токумдуу атты алып келгиле. Бир жаман ичмекти тоголоктоп ороп, чырга жасагыла. Аны узун танап

жипке байлап бергиле. Мен «Төө комдотту» чакырайын. Ошол үч бүркүттүн бирөө чырганы көздөй сала берип, үч жолу жакындап, үч жолу кайтып кетсе ошол менин «Төө комдотум» болсунбу? – Болсун, болсун, – эл дуулдап чуу көтөрүп жиберешти. Үч бүркүт дагы эле асманда, бир ордунда айланып жүрүшөт.

Мойут атка минип, оролгон ичмекти сүйрөткөн бойдон ач кыйкырыгын чаңыра чыгарып, капталды салып жөнөдү. Аңгыча болбой ошол үч бүркүттөн ортоңку чоңураагы бөлүнүп, күркүрөгөн бойдон чырганы көздөй тип-тик качырып сала берди. Мойут кыйкырган сайын чыргага үч жолу жакындап келип, үч жолу кайра атып чыгып кетти. Акыркысында өтө жакын келди да, анан эки канатын далбактатып учуп, ошо бойдон кайрылган жок. Дөңдө олтургандар бири-бирин жалдырап карашып, өзүлөрүнчө күбүрөштү: «Бул кишиге айла жок экен го».

Мына ошентип учуп жүргөн бүркүттү тааныган токсондон ашып калган адамга Алла таалам эмне деген керемет өнөрдү тартуулаган.

Мойут аке берилген өнөрдү элге тартуулап, эл менен болуп, элдин жүгүн көтөрүп жүргөндүгү үчүн аны кыргыз эли бүгүнкү күндө дагы унутпай эскерип келебиз. Сөз кадырын түшүнө билип, кеп жей билген кыргыздар турганда, өзүнүн жашоосун татыктуу улай берет деп ишенем.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: илимий-популярдуу басылма. – Каракол, 2011. – 160 б.
2. Иманов А. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997.
3. Рыскулов С. Кара шумкар. – Б., 1991.
4. Улуу кыргыз көчү. – Б., 2006.

КӨКҮРӨГҮ АЛТЫН, АКЫЛ ЭЭСИ – САРТ АКЕ

(1780-1868)

Кытайлык кыргыздардан чыккан Улуу Чаттык чоң жомокчу Эшматка Үсөйүн ажы: «Жүсүбакун жомокчу Кош-Дөбө деген жерде уктап жатса, түшүнө Манас кирип, манасчы болгон экен» десе, Эшмат: – «Кишинин түшүнө көп нерсе кирет. Баары ошондой болобу? Сен айткан Жүсүбакун апай, сарыбагыш Сагынбай Орозбак, мен Эшмат – үчөөбүз жомок үйрөнөбүз деп, Жапыйдын улуу Тыныбектин балтасын чаап, жылкысын багып, калтасын кагып, төрт жыл жүрдүк. Сырт эли, черик эли Сагымбай менен Жүсүбакунду жомок айттырып жүрүп, жомокчу атандарды. Биздин чоң багыш андай менен кери жок, менин атым чыкпай калды» деп өкүнгөн экен. Анынсыңарындай баатырды баатыр кылган эрдиктерин, чеченди чечен кылган акыл кереметтерин сактап, урпактан урпактарга жеткирген, ошолорго түрткү берген дагы Эл.

Касиеттүү Ысык-Көлдөн чыккан жети акенин уюган улуу сөздөрүн, керемет кептерин угуп-үйрөнүшкөн өз канат-бутагы жамы кыргыз элине тартуулап келишкен. Же болбосо жомокчу Эшмат ата айткандай кыргыз элинде кандай гана даанышман, акылгөй ата-бабаларыбыз өтпөгөн. Аларды жалпы журт көтөрбөгөндүктөн, аздектебегендиктен аттары анча белгилүү болбой калган. Менден Кыргызстандын башка дубандарынан чогулган жаштар көп сурашат: «Эмне үчүн биздин өрөөндөн акелер чыккан эмес» деп. Элибизде «Колдо бар алтындын баркы жок» деп таамай айтылган улуу макалдагыдай, учурунда, андан кийин дагы баалаганга жарабай келе жатпайбызбы.

Же болбосо көлдөн чыккан жети акенин ичинен Карга аке, Мойут аке жана Кыдыр акелер гана бугу уруусунан чыккандар. Ал эми Сарт аке дөөлөс, Садыр аке саяк, Тилекмат аке черик, Карач аке бугунун Белек уруусуна кирип калган же өзү айткандай «... Каңгайдан келген мен билип» дегендей башка уруулардан болушкан. Башкача айтканда, өзүбүздүн эле урууну көтөрөбүз деген ой болгон эмес.

Эмки сөз жети акенин жашы боюнча үчүнчү аксакалы Сарт аке жөнүндө болмокчу. Сарт аке болжолу 1780-жылы Нарын дарыясынын боюндагы Теке Секирик деген жерде же азыркы Нарын шаарынын аэропорту турган жерде туулган. Атасы өз оокатына тың, кашкарлык соодагерлер менен мамиле кылган адам болгон экен. Айрым маалыматтар боюнча Сарт акени ата-энеси карыганда тапкан баласы болгон. Атын кашкарлык соодагер Алимахун Сартбай деп койгон (сарт – деп кыргыздар соодагерлерди же отурукташкан элдерди аташкан – К.О.). Демек, биринчиден ырым катары, экинчиден кыргыз элинин ат коюу салтына ылайыкташтырылып коюлса керек. Сартбай он бир жашка чейин Нарын дарыясынын жанында чоңоюп, кийинчээрек көлгө ооп келишет. Он жети жашынан баштап, Бирназар бийге жигит, жасоол болуп жүрүп, андан көп таалим алгандыктан аны өтө кадырлап устатым деп кайрылчу экен.

Сарт аке Мойут акеден көп жаш кичүү болгонуна карабай аны менен сырдаш болсо, Тилекмат акеге устат, Боронбай манапка кеңешчи болуп, көл өрөөнүндө жашаган саяк, бугу, коңурат, дөөлөс, саруу, мундуз жана башка урууларды ынтымакташтырып, элдин бейкуттугуна кам көргөн даанышман болгон. Чечендигинен сырткары сынчылыкты, табыпчылыкты эш туткан.

«Аргымак аттын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. Азамат эрдин жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт» дегендей Сарт аке бейчеки көп сүйлөбөгөн, адамдын көңүлүн калтырбаган, шарты келген, сөз же-

ген жерлерде гана чечилип сүйлөп, кулак кумарын кандырган. Сарт аке «философтордой – курч акылга, юристтердей – күчтүү эс-тутумга, акындардай – куюлуштуруп сүйлөгөнгө, артисттердей – кубулжутуп айтканга» ээ болгон феномен.

Бүгүнкү күндө Сарт акеге окшогон улуу адамдардын айткан ойлору бизге жетпей сөз кадырын сыйлабаган мезгилде жашап жаткандайбыз. Тетирисинче, батыштын же башка бир элдин ойчулун, жазуучусун «кумир» тутуп, аларга арналган эскерүү кечелерин өткөрүп, тамшанып жүрөбүз.

Эмесе, Сарт акенин асылдуу бермет сөздөрүнө кезек берип көрбөйлүбү. Элибизде «катташпаса тууган жат болот» дегендей, кыргыз эли байыртадан бери эле тууган-туушкандар, дос-тамырлар балдарыбыз бөлөк бөтөн өсүп калбасын дешип, шерине уюштурушуп, ынтымакты ширетип турушкан. Ушундай шеринелердин биринде Мойут аке улуу сөздөн баштап, улуу-кичүүгө: – «Ой, бу жалганда эмне өлөт, эмне өлбөйт? Эмнеге айла бар, эмнеге айла жок?» деп суроо узатат. Арасындагы тыңыраактары: Тоо өлбөйт, таш өлбөйт, суу өлбөйт – дешип, так жооп беришкенде, Сарт аке: – Баракелде баатырлар, ошонун баары убактылуу болсо да өлөт. Тоонун башын ак бубактап туман басып, кар басса, тоо өлбөгөндө ким өлөт? Ташыңды бычыратып кум кылса, таш өлбөгөндө ким өлөт? Суу башына муз тоңуп, албууттугун токтотсо, суу өлбөгөндө ким өлөт? Өлбөй турган эмне? Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшынын сөзү менен аты өлбөйт, – дейт. Андан соң Мойут акенин кийинки суроосун тактаганча? Бирөөсү: – Бир өлгөнгө айла жок, бир жаманга айла жок, – деп калат. Сарт аке бул жооптун так эместигин айтып: – Өлгөндүн айласы табылат: аруу жууп, ак кепиндеп көмүп койсо айласы табылганы. Эми жамандын айласы... Кирдүү аяктан аш ичирбей, жоргону мингизип, торкону кийгизип, үлпүлдөтүп бакса да, саламды алик албаган, жадагалса, эшигинин алдына келген адамдын атын алалбаган кош аяктар болот. Бул өтө эле жаман.

«Ийриси жок түз жаман» мындай жаманга айла жок, — деп жооп бергенде, отурган элдер да, Мойут аке да ыраазы болушкан экен.

Ошол эле отурушта Мойут акенин төмөндөгүдөй суролоруна жооп кылыптыр:

— Кандай адам бай болот? — Үйүнө кут түшкөн, пейили кенен, колу ачык, тукуму өскөн адам бай болот.

— Эркек деген ким, аял деген ким? — Эркек — үрөн, аял — жер. Үрөн жайсыз өспөйт.

— Бул дүйнөдө ким карып? — Ынтымагы жок эл карып.

— Бейиш эмне, тозок эмне? — Шариат жолу менен жүрсөң, эмгек менен, таман акы маңдай териң менен адам катары жашасаң — бейиш, шариат жолунан адашсаң, адамча жашай албасаң — тозок.

— Кубаныч эмне, кайгы эмне? — Кубанычтын да, кайгынын да булагы көп. Чоң кубаныч балалуу болуу, чоң кайгы анын учуп кетиши.

— Душман менен туугандын айырмасы кандай? — Күбүр сөз душман, так айтылган ачык сөз — тууган.

— Бул жалганда эмне семиз? — Суудан семиз эч нерсе жок. Ал эми калган жандыктын бардыгынын семизи да, арыгы да убактылуу. Ал бардык жандыкка өмүр тартуулап, эне болуп турат.

— Бул дүйнөдө не кордук, не олжо? — Отун олжо, суу кордук. Суу жок болсо өсүмдүк гана эмес, жан-жаныбар да өспөйт. Отун болбосо, адамдын жашоосу өтпөйт.

— Өлүү менен тирүүлүктүн айырмасы кандай? — Тирүү жүрүп, өлүк болгон адам, өлүү болуп тирүү жүргөн адам бар. Жакшы атка конуу өмүрдөн кымбат. Жаман атка конуу өлүмдөн жаман. Жаман атка конуу оңой, жакшы атка конуу кыйын. Жакшы деген атты жоготуп коюу оңой, аны асырап жүрүү кыйын.

— Бийлик эмне? — Бийлик — бул күйүп турган шам. Бир учурда күйөт, учуру келгенде өчөт. Бийлик колдо турганда тууганың да, душманың да айланаңа топтолот.

Бийлик колдон кеткенде, алардын бирин көрүүгө зар болосуң. Бийликтеги адам түбөлүгүн ойлосо, кол алдындагылардын шагын сындырбай, боюна тартып жүргөнү абзел.

– Чечен деген эмне? – Кеп учугун турмуш, жашоотиричилик, адам табияты менен айкалыштырып ары таасирдүү, ары өткүр, ары таамай сөз менен иритип айтпай, жибитип айтуу – чечендик. Чечен адам акыл булагын, сөз булагын табияттан да, элден да, жакшыдан да, жамандан да, кыскасы, бардык нерседен алат. Чечен айлакер, сөз устаты. Чечендик менен туюктан жол табылат. Чечендик – бийик даражалуу өнөр.

Сарт акеден акылы тунук адамдар көп нерсени сурап, билип алганга аракет кылышкан экен. Анткени акылман адамдан учурунда акыл көрөңгөсүн алалбай, алсак сактай албай калып, канча өкүттө калып жүрөбүз. Мына ошол жаздымды кетирбеш үчүнбү же асылдар асылды көрө билишеби, Сарт аке дагы Тилекмат акени аябай сыйлаган экен. Мына ошол акыл-көрөңгөлүү акелердин суроо-маегине көңүл бөлсөк. Көрсө, кылымдар бою өмүр сүрчү суроону дагы берчү адамдар берет турбайбы.

– Сарт аке, сиз улгайган сайын Тилекмат аке оозуңздан түшпөйт. Ушул сырыңызды айтаар бекенсиз? – Айтам. Анын жашыра турган сыры жок. Жүрөгүндөн түнөк тапкан асылды кантип ооздон түшүрөсүң? Тилекмат Жылкыайдар бала-чакасынын, ынак көргөн менин да энчим эмес. Ал бүт элдин табылгасы, энчиси. Ал – артыкча жаралган адам: сөз менен акыл айкашпаса, чечен болбойт. Тилекмат ушул касиеттердин баарына төп келген адам. Ошондуктан мен аны ооздон түшүрө албайм, – деген экен. Мына ошол айтылуу Тилекмат аке: – Адам денесиндеги мүчөлөрдүн толук болгону эле жакшы экен. Анын бирөө эле кемесе, жогун тартат экен адам. Деги адам мүчөсүнүн ээси, колдоочусу, жөнсалды айта салганда, атасы барбы? – деп суроо салып калганда, Сарт аке:

– Бар деп айтылат. Мен билгенимди айтып көрөйүн: баш атасы – мээ, бардык жанды жетелеп жүргөн ошол; чач атасы – жабуу; жүз атасы – бешене; каш-кабак атасы – көрк; көз атасы – элес, бардык нерсени көз аркылуу элестетемиз; кулак атасы – добуш; мурун атасы – жыт; бет атасы – чырай; тиш атасы – аш, «тишиң барда таш чайна, тишиң жокто аш кайда» деген макал бар эмеспи; өпкө атасы – дем, дем тартып туруу деген өмүр эмеспи; таңдай, көмөкөй атасы – даам; бел атасы – жөлөк; тил атасы – сөз; жүрөк атасы – тиричилик; кол атасы – эмгек; бут атасы – кыймыл; ичеги-карын, бөйрөк жана боор атасы – жашоо...

– Эми аке, адамга тиешелүү түшүнүктөрдүн ичинен ата, эне, келин, уул, кыз, ини, теңтуш дегендердин жакшы-жаманын чечмелеп берсеңиз, – деп өтүнөт Тилекмат аке.

– Ата жакшысы – акылдын көзү: ал бардык жол-жобону айтып берип, көздү ачат; атасы жакшысы – уюган ырыскы, эч убакта үй бүлөсүн кор кылбайт, эч нерседен кемитпейт. Жакшы атанын кадыры тоодой, анын кадыры менен бала-чакасы да сый-урмат көрөт, жакшы атанын ою кенен да, терең да болот. Алысты билип, балдарынын келечегине кам көрөт, эл таанытат, жер таанытат. Жакшыга жанаштырып, жамандан адаштырат...

– Ата жаманы – жакыр: үй бүлөсүнө бакты-таалай тартуулай албайт. Казаны ашка толбойт, анын жан жолдошу уйку болуп, жокчулуктун кошчусу болот. Жокчулуктун айынан ууру-кескинин жандоочусу болот. Акыры эл караган бети жер карайт. Жаман ата бар күчүн катынынан чыгарат, өзүндө болбогон оңдуу нерсени катынынан талап кылып, болбогон жерден жаңжал чыгарат. Жаңжал болгон үйгө ырыскы түнөбөйт, бала-чакасынын үрөйү учуп, кыргыйдан корккон таранчынын кейпин кийет, жаман атанын колунан оңдуу иш келбейт, жасаган ишин үй бүлөсүнө колко кылат. Жамандыктын айынан үй бүлөсүнөн ажырайт, катынга чандырат.

– Эне жакшысы – кут: анын үйүндө ырыскынын көөрү төгүлүп турат. Жакшы аялдын эри кетпейт деп айтылат. Жакшы аял эрин, бала-чакасын гана эмес, тууган-уругун чогуу асырайт, ошондон улам анын үйү келим-кетимдин мекени болот.

– Эне жаманынан ашкан мээнет жок: жердигинен жаман катын эзелинде оңолбойт. Жасаганы какмар, казан-аягы көөгө, коломтосу күлгө толот, туз татымын биле албайт, жасаган тамагы шор болот. Көрктөнтүп үйдү тиге албай, жаткан жайы, төшөк-орунчусу каңырсып, жипкирип турат. Бул кылыгы аз келгенсип, жаман катындын артык өнөрү чыр болот, айла жок, аттиң ай деп арман кыласың, кылык-жоругун кимге айтасың, бармагыңды тиштеп, сакалыңды сылап, үшкүрүккө күчүңдү чыгарасың. Тууган-туушкандан кем болосуң, тапканың талаада калып, көрүнгөнгө жем болосуң, акыры түбү кайырчыга тең болосуң.

– Ини жакшысы – ишенич: атың токулуу, малың багылуу, кылган ишинде, сүйлөгөн сөзүндө пайдадан башка зыян болбойт. Жакшы ини аганын, улуунун баркын билет...

– Ини жаманы – муш: аны менен жаакташпа, аны кепке тартсаң, топто абийириңди кетирет. Арам тамакка семирет, жети атага чейин наалат кетирет...

– Келин жакшысы – кенч: ал – алган жарынын, бала-бакырасынын теңдешсиз кенчи, үй бүлөнү көркүнө келтирип турган асыл зат – жароокер... жакшы келин ар убакта жаманчылыкта да, жакшылыкта да тоодой арка, ал көңүл өстүрүүнүн, көңүл, дил, тил табуунун кенчи. Жакшы келинди эч ким кемсинтүүгө акысы жок. Аны корсунткан адам күнөөкөр, кем акыл. Келин жакшысы мээнеткеч, түйшүкчүл, ошондуктан турмуштун кыйынчылыгына моюн сунбайт. Мындай кенчи урматтоо гана керек.

– Келин жаманы – кесел: этегин эптеп бүрө албайт. Ушактын кулу болуп, эл ичинде тынч жүрө албайт, этегин үзө басып, шорду аягына күч келтирип, аяк бошотор

айылчы болот. Казан-аягы жуулбайт, мындайдан ондуу перзент туулбайт. Үй ичи кир болот, жүргөн жери чыр болот. Акыры баарынан мүлдө ажырап, кордукка мата-лат, салпаяк аталат, азапка такалат. Келинчек жаман болсо, келген-кеткендердин алдында үн ката албай, жер карайсың, колдо жок нерсени самайсың. Мына, мындан ашкан кесел болобу. Шордун шору деген – ушул.

– Кыз жакшысы – кымбат: кыз жакшысы да кут болот, башына дөөлөт, бак конот. Кыз жакшысы эки элди бириктирет... жакшы кыздын акылы тунук болот, айткан сөзү улук болот. Жакшы кыз шам-чырак, өмүргө өмүр уланган тунук булак. Жакшы кыз кырк үйгө көрк берген гүл.

– Кыз жаманы – кыроо: – түнкү түшкөн кыроодой болуп өз теңине кетер, барган жеринин да түбүнө жетер. Анткени ал кийимин эптеп кие албайт, жигит тандап тие албайт. Ыржыйып жүрүп, тыржыйган бирөөгө тушугат. Барган жеринде кор болот, буту-колу чор болот, жүзү каакы болот. Күйөөсү менен туура сөз таба албай, соорусунан таяк, көзүнөн жаш арылбайт... мындай катындын барынан жогоу жакшы. Жаман катын алганча эртерээк өлгөн жакшы.

– Уул жакшысы – урмат: уулуң жакшы болсо, атагың чыгат, кемтигиң толот, башыңа бак конот. Жакшы уул – табындагы шумкар, илеби күчтүү жалын, эл башкарып, элин багып, адал кызматы менен элге жагат. Арам ишке баспайт, жеп-ичкенден сактайт, ар-намыстуу келет....

– Уул жаманы – уйгак: этек-жеңге жабышып жүрө берет. Жаман уул ата-эненин маңдайына бүткөн тирүүлөй тозок. Өз үйүнө өзү батпайт, же элге жакпайт. Куу тумшук аталып, көрүнгөнгө жем болот. Бирөөнүн шыбагасына көз артат, ыгы келсе колуна тийгенди коюнга катат. Кой дегенге болбойт... андан өлүп кутулбасаң, тирүүндө кутулбайсың.

– Жакшы теңтуш – Теңирим берген курбу: жакшы күн сыяктуу, ал дайыма нур тартуулап, күлкү менен

шаңга бөлөп, оор жүктөн арылтып, көкүрөктөгү муңду тазалайт. Жакшы теңтуш менен жолугууну самап турасың. Үй бүлөнө айтпаган сырыңды ага айтып чер жазасың. Элде: «Ата же эне өлсө элден табылат. Бала өлсө белден табылат, аял өлсө жолдон табылат, асили, бир тууган менен теңтуш кайдан табылат» – деген накыл кеп бар эмеспи. Жакшы теңтуштан ажыраганың – жетим калганың, анткени жакшы теңтуш да эгизиң. Кудайым жакшы теңтуштан ажыратпасын.

– Жаман теңтуш – бел болбойт, кылык-жоругу жакшы теңтушка тең болбойт, тамаша айтсаң, корс этип, эл көзүнчө кордойт. Жашоодо үч нерсе жайды билбейт: кара нөшөр жаан билбейт жайды, жердеги жаман уул-кыз билбейт жайды, жаман теңтуш билбейт жайды. Булар жай билбегендердин көбүрөөк оозго алынгандары. Жаман теңтуш ою тайкы, жылаңач, ошол себептүү андан жакшылык күтүүгө болбойт. Жаман теңтуштун куралы тилинде, андан уу тамбаса, бал тамбайт. Аны менен чогуу болгон күндөрдү текке кеткен күндөр деп эсептей бер...

Мына урматтуу окурман, улуу адамдардын айткан сөздөрү, жашаган өмүрү дагы биз үчүн өрнөк. Сарт акенин акылыбызга акыл кошуучу дагы көптөгөн асылдуу бермет сөздөрүн издеп, аларга баа берип, генийлерди өз арабыздан издейли.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – 2011. – 160 б.
2. Иманов А. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997.
3. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002. – 420 б.
4. Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006. – 328 б.

ТИЛЕКМАТТЫН БАЯНЫ

(1799-1863)

Бисмилла деп жазамын сөздүн башын,
Жараткан жардам кылар сөздүн артын,
Тыңшаганга жагымдуу угузарсың,
Кулактын курчун алган сөздүн баркын.

Өзү черик уруусунан, Ысык-Көлдү жердеген Бирназар байдын жетегинде жетишкен Жылкыайдар Тилекмат Чыныбайдын кыскача тарыхын жазмакмын. Айрым Жылкыайдардан баштап жазышыма себеп болгон нерсе: 1970-жылы октябрь айларынын башында Советтик Кыргызстандын Ысык-Көлдөгү Пржевальский шаарынан берген тыңшагыч кабарчыдан мындай бир кабар уктым. Уккан кабарда «Жылкыайдарды Бирназар бай тарбиялаган. Андан Тилек. Тилек бугунун бирден бир өкүлү Сарбагыш Ормон кандын куну тууралуу сарбагыштын өкүлдөрү бугунун үстүнөн арыз айтып казактын төрөсү Тезек төрөгө келиптир, аны угуп, бугудан Тилек барып Төрөтай деген кыздын атын айтып, сарбагыштын өкүлдөрүн кубалап ийген экен. Сарбагыштар өзүнүн аттарын араң уурдап минип качып кетиптир. Тилек бугунун бирден бир өкүлү», – деди. Бирок белектен болушу мүмкүн деди.

Менин оюмча Жылкыайдардын тарбия алгандыгын туура айтты. Тилекти белек болушу мүмкүн деген сөзүнөн улам, Жылкыайдар кандай болуп Бирназар байдын жетегинде чоң болду, Жылкыайдар черик болуп турса, баласы Тилекмат кандай болуп белек болушу мүмкүн деген суроо туулду.

Ошол тууралуу Жылкыайдар, Тилекматтардын келип чыгышын жазуу үчүн кытай уруусунан санжырачы Төрөкан Акунбек уулу (Атанбек, Туку), черик уруусунан Мамбет, моңолдор уруусунан Молтой жана агам Балбайдын айтып берүүсү, жазып калтырган санжырасынан Үмүттүн эки уулунан баштап бир атадан ашырбай айтып келип, Жылкыайдар, Тилекматтардын чериктигин аныктамакмын. Менин бул жазганым уруу талашып, наам алыш үчүн эмес, чындыкты кубатташ.

Эми өз сөзүмдөн баштайын. Мурун кыргыздардын ичинде Үмүт деген бир киши болгон экен. Анын Акылжан деген аялы болот. Үмүт бай болгон. Жашы 50дөн ашат, аялы төрөбөйт. Аялы 45 жашында кош бойлуу болуп калат. Курсагы жетилип, билим ээлеринин айтуусу боюнча 9 ай, 9 күн, 9 саат бүтүп, бала төрөлүш алдында Үмүт бай: «Мен элүүдөн ашканча өз денемен баланын үнүн укпадым. Мен талаада турайын, бала түшкөндө кабар кылгыла» деп короодон чыгып жарда отурат. Ошол мезгилде кулжа айы (4-ай) деп жазылган. Күн алаканчыктап жаап ачылып турган экен. Бир жигит барат.

– Бай, алганың жоо бөрүсү жортуулчу төрөдү, – дейт. Ал дегени эркек бала дегени экен. Бай ат коюңуз дейт. Үмүт бай не дээрин билбей, көзүнө жер карала болуп көрүнсө, баланын атын Карала болсун дейт. Бай айтып жатканда башка айылдан кардык таштап, бир киши келип, Үмүт байга берип кайтат. Сүйүнчү үстүндө кардык белгисин байкабаган Үмүт бай санаасы тынганда колуна алган нерсени караса кардык белгиси бар экен. Менин Каралам жерге түшө албай жатса эл кардык таштаптыр деп, элдин кардыгын, баланын бешик тоюн берет. Баланын аты Карала Кардык болуп калат.

Бир жылдан кийин аялы бойкат болуп, эркек төрөйт. Үмүт бай элдин көзү, тили тиет деп, баланын атын Чордобай коюп, кыз бала деп, кызча кийинтип багат. Бул бала Каракыз Чордобай аталат. Андан кийин аялы Акылжан өлүп калат. Балдары кийинки аялдын колунда чоңоет.

Карала Кардык 8 жаш, Каракыз Чордобай жетиге чыкканда «Энеси өгөй болуп калды, мен карыдым, балдардын энчисин бөлүп коеюн» деп Үмүт бай малын бөлүш үчүн Сары агындын Экичат деген жеринде (теке айы 6-айда) тумшуктун учундагы Акташтын түбүнө кийиз салдырып, эки баласы, катыны төртөө олтурат. Айтуу боюнча отуз жети жалчы-жумушкери бар экен. Чоң, кичи эркек, ургаачысын айрыбай санап, эки жылгага бөлүп турган кезде, кыргыздын аргын уруусунан Танабай деген ала бука минип, буканын куйругун куюшканга байлап келип калат (ошол кезде сепсергилеп жаан жаап тургандыгы үчүн бок кылат деп), ал салам айтып: «Ой, Үмүт бай бул эмнең, жаанда талаага чыгып, малыңды эки бөлүп атасың?» дейт. Анда Үмүт бай: «Балдарга энчи бөлүп жатам, мен карыдым» дейт. Танабай: «Үмүт бай бул кылганың болбостур, балдарың Оң, Сол деп эки бөлүнөт экен» дейт. Танабайдын айтуусу боюнча чоң баласы Карала Кардык Үмүт байдын сол тизесин басып олтурган экен, Сол аталып калды. Карала Кардыктан 8 уул, 8 ата сол дейбиз. Каракыз Чордобай Үмүт байдын оң тизесин басып отурган экен, анын балдары оң аталып калды. 8 ата солду санабасак да кыргыз баласы билет.

Азыраак сөз кошо кетейин. Бул Оң, Сол тууралуу азырга чейин айтылган сөзгө окшош болбоду. Осмоналы молдо жана башкалар бул эки бала эгиз болуп, энесинин айтуусу боюнча мурун түшкөнү сол бөйрөгүмдө, кийин түшкөнү оң бөйрөгүмдө эле деген деп айтышып, ошол боюнча Оң, Сол деп бөлүшөт. Имам Үсөйүн ажы жана башкалар Долон бий Долондун белинде өлгөндө жанындагы эки баласы эки тарапка бөлүндү, ошону менен Оң, Сол деген сөз келип чыкты дейт. Ушундай көз караштар көп. Кайсынысы акылга сыят, чындыкка ээ, — муну изилдөөчүлөр байкаса болот. Мен болсом Төрөкан, Молдой, Балбайлардын сөзүн кубаттап, Танабайдын айтуусун колдойм. Энеси оң бөйрөгү, сол бөйрөгүндөгү баланы кандай билет? Атасы өлүп жатса, эки баласы кандай эле белден эки бөлүнүп кетет?

Башында бир атадан айтып, Жылкыайдарга келемин деп айткамын. Каракыз Чордобайдын үч бала болуп, чоңу кыз – Наал эже, экинчиси эркек – Адигине. Үчүнчүсү эркек – Тагай. Адигинеден он эки уул. Эң чоң баласы Жоро, эң кичиси Боочон. Боочондун балдары өмүр бою журт сурады. Мисалы, Алимбек датка, казанчысы Дор. Отунчу Моңол менен казанчысы Дордон туулган бала моңолдор уруусу. Тагайдын чоң аялынан Богорстон, Койлон, Кылжыр. Богорстондон солто уруусу. Кылжырдан Сарбагыш, Дөөлөс, Бугу, Орозбакты, Тынымсейит. Тагайдын экинчи аялын Казань шаарындагы мусулмандын каны Тагайга сыйлыкка бөлүп берген, аты Сакадай. Андан Саяк жалгыз. Үчүнчү аялы жана кан берген аты чегиртке болуп, мындан Черик жалгыз. Мен буларды билишимче толук айтпай, Жылкыайдар үчүн кетип баратам. Чериктен Карача жалгыз. Тагайдын алтын туусу черикте калды. Ошол туу себеби менен Карача кан аталды. Карачадан эки уул – Молдо, Молдокул. Молдокулдан 12 уул. Молдодон Кудайменде, Кудайберди, Тайчык деп үч уул. Кудайменденин чоң катынынан Тору, кичи катынынан Байчубак, Акчубак эки уул. Байчубактан Ашым жалгыз. Ашымдын чоң аялынан бала жок. Кичи аялы Кубакайдан Кунтууду, Сатыгул, Кумач, Куттукадам – төрт уул. Куттукадамдан Боогачы жалгыз. Боогачынын чоң аялы Чапылачындан Онтөкөр, Карагул, Майлыбаш – үч уул. Кичи аялы Ырысбийкеден Элмурат, Дилмурат деген эки уул. Дилмурат менен Ырысбийкеден калмактар Анжыянды, Нарын, Атбашыларды чапканда колго түшүп, дайынсыз жоголду. Элмураттан Нарыке, Кейке, Борсок, Сарыкөбөн – төрт уул. Боорсоктон Сары деген бир киши бий болгон. Сары бийдин тушунда, кай жерде болбосун атка ээ болгон киши өлсө, Тагайдын сөөгү Анжыянда болгондуктан ошол жерге алып барып коет экен. Ошондой мезгилде бугу Бирназар бай Анжыянга барып, Сары бий менен таанышып, Сары бийдин жалгыз кызы Турнага куда болот. Сары бий токол алат. Андан бир эркек

туулат. Сары бийдин чоң аялы Обуген күндөштүк кылып, бала бир жарым жашка чыкканча ат койдурбайт. Ирегенин капшытынан жогору өткөрбөйт. Бирназар бай келин алганы Сары бийдин үйүнө барат. Бирназар бай ала турган келин Сары бийдин кызы Турнаны эл Актамак деп аташкан. Турна дегенче Актамак десек баары билет. Той бүтүп, кызды аткарышка келгенде кыздын энеси Обуген: — «Топчу жеткирип келсин, кыз жеткирген кыздын жанында бир, эки жыл тура турган эп. Мен барып туруп калсам, бийдин жашы бир топко барып калды. Келди, кетти, алгы-берги бар жана өзүнө ким карайт», — дейт. Муну уккан Топчу Актамакка барат: — «Айланайын эжемдин сырын билесиң. Тиги бешиктеги чунактын алы эмне болот. Эмгиче ат коюлбады. Улагадан өөдө болбоду», — дейт. «(Актамак) кайгырбай камыңды кыла бер», — дейт. Кызды аткарышканда Актамак кичи энесине: — «Бала өңөрчү бөкчөң кана, байлабайсыңарбы», — дегенде, Обуген: — «Аны эмне кыласың», — дейт. «Мен силер менен жакында көрүшөмбү, жокпу, ким билет. Мен жат элде кантип жалгыз жүрөм. Жылкыайдарды алайын, Жылкыайдарды алып чыгып өңөрткүлө», — дейт. Актамактын айтуусу менен аты Жылкыайдар болот. Баланы Топчуга (токолдун аты) өңөртөт. Кыз узайт. Бир канча күн жүрүп, Ысык-Көл жакка ашканда Кудургунун суусуна көз байланып бараткан ымыртка келет. Жол басып суусаган ат башын сууга салса, Топчунун колунан тизгин менен кошо Жылкыайдар бешиги менен сууга түшөт. Корумга кирип кетип жоголот. Суудан чыгып эле талаада жатып калат. Куураган Топчу таң аткыча ыйлап, какшап чыгат. Бирназар бай таң атаары менен элди ойготуп: — «Баланын сөөгүн таап көмсөк болот эле, Сары бий укса көөнүнө алат», — деп өзү элден мурун суу бойлоп басат. Келе жатса суунун үстүндө бир чатырдай ак нерсе көрүнөт. «Бул эмне? Аккуу болсо бул корумга конбойт эле», — деп жакындап келет. Караса бешиктин үстүнө жайылган ак көбүк экен. Корумдун арасында бир аз токтоо аккан

көлмөдө, бир колу суурулуп кеткен бала көбүктү чапкылап ойноп жатыптыр. Бай өз колу менен бешикти алып, «бул соо бала болбойт» деп, ошондон баштап көз кырын салат. Ал чакта келин төрөгөнчө төркүлөбөйт экен. Топчу бир жарым жыл турат. Жылкыайдар үчкө чыгат. Актамактын энеси Обуген киши жумшап: — «Топчу келсин, мен кыйналып кеттим», — дейт. Ал Бирназар байдыкына келип абалды айтат. Бирназар бай: — «Баргын, Турна эң болбосо үч жылга толсо, барып, куда-кудагый менен учурашып келер», — дейт. Сары бийден келген жигит (кабарчы жигит) карап олтурса Бирназар байдын чыгданы кош оозу менен жибектен түрүн көркөм чыгарып чырмалган экен. «Мына бул чыгданды пери кылды бекен, пенде мындай кылышы кыйын», — деп көтөрмөлөп айтат. Бийдин аялы: — «Кудам көзүңө жакшы көрүнсө алыңыз. Муну пери эмес, биз эле кылганбыз», — дейт.

Топчу жана сарсанаа болот: — «Эми бул Жылкыайдар тентек болду. Куда аны өз эркине жөн койду. Барганда эжем эмне кылар экен», — деп. Бул абалды Турнага айтат. Турна унчукпайт. Токол айласы кетип, атын токуп жатканда, анын баланы өңөргөнү байланган бөкчөнү көрүп, Актамак эже: — «Жылкыайдарды таштап кет, мен эрмек кылайын, жалгыз калбайын», — дейт. Токол сүйүнөт. Баланы Актамак жетелеп алат. Байдын аялы чыгданды алып жигитке берет. Булар кеткен соң Сары бийдин аялы баласын бир чыгданга сатып кетиптир дейт. Муну угуп Бирназар бай айткандардын адебин берет. Жылкыайдар бешке чыккан жылы шум кабар келет. Ош, Анжыянга кесел тарап, кары-картаң, жаш балдар көп чыгым болду, Сары бий чоң аялы менен өлдү деп. Бул боз кыроо кези экен. Жай барабыз деп жүрсө кыш Актамак өлөт. Бирназар байдын Актамактан тапкан баласы да өлөт.

Жылкыайдар он үчкө чыккан жылы күз боз кыроо мезгилде Жылкыайдар жылкыга кетет. Бирназар бай атын минип барса, күнгөй бети карарган бир дөбөчөнүн кара жагында Жылкыайдардын аты оттоп жатат. Бай

дөбөнүн башына чыкса Жылкыайдар чалкасынан жатып уктап калыптыр. Эки колун эки жакка керип жана кучактаган шекилинде, эки ирет жазып, колун бириктирип, үчүнчүсүндө эки колу жетишкенде оодарылып жатып ойгонуп кетет да, көзүн ачып атасын көрүп салам айтат. Бирназар бай саламын алик алып: — «Балам түш көрдүңбү?», — деп сурайт. Баласы, «түш көрдүм» дейт. Бирназар бай: — «Жылкы эртең оторго көчпөсүн, бүрсүгүнү көчсүн, беш жыл, үч жылдын ортосунда туубай калган, ыраңы сүттөй боз, болбогондо аксаргылдан тандап семизинен эки бээ кармап тезирээк айылга алып бар», — деп, бай бастырып кетет. Айткандай окшош боз бээден экини алып Жылкыайдар жетип барды. Бай айылды чакырып бата тилеп эки бээни сойдуруп ач ичеги ашырбай бышыртып, эшикке кийиз салдырып, элге эт тартат, эл жеп болгон соң, олтура тургула деп бир тай, тоолук чапанды карысына салып: — «Түш жоруйсуңар, ким жоруйт?», — деп сурайт. Арасынан бир кишини көрсөтүштү. Бирназар бай көрсөткөн кишиге чапанды берип, түш акыңы бердим: — «Түштү өзүм жоруймун, унчукпагыла», — дейт. Эл өзү түш көрүптүр деп калышты. Бирназар бай Жылкыайдарды чакырып: — «Бул жерге олтуруп көргөн түшүңдү айт, жалган нерсени кошпо, түштүн башы тоодой, мойну кылдай, ооп кетет», — деди. Бирназар бай элге карап: — «Мен Жылкыайдардын уктап жатып кылган аракетин көрдүм, бирок түшүн укпадым, барыбыз тең угалы», — деди. Жылкыайдар: — «Көлдүн боюна чынар чыгыптыр, башындагы жалбырагы бүт көлдүн төрт тарабын тең басыптыр, жоондугун өлчөп көрөйүн деп биринчи кучактасам колум араң илинди. Экинчи кучактасам тең жарымына жетти. Үчүнчүсүндө колум жетти. Ойгонуп кетип сизди көрдүм», — деди. Уккан эл: — «Бий өзү жорубаса ким жоруйт, кыйын түш экен», — деп айтышты. Бирназар бай: — «Балам көлдүн боюндагы чынар көлдүн өзү. Жалбырагы көлгө караштуу эл. Сен өзүң көл элинин бир бөлүгүн бийлейт экенсиң. Экинчи

колуң жарым жетиптир, көлдүн элин балаң тең бийлешет экен. Үчүнчүсүндө колуң оролуптур, баландын баласы ак калпак кыргызды бийлейт экен», — деди.

Жылкыайдар 17ге чыккан жылы 1-айда Бирназар бай өлүптүр: сөөгүн Анжианга алып жөнөптүр. Жети киши Аксай менен айланып, Аксайдын сол түштүк башындагы Көкаргын деген жерге келгенде, түн кириптир. Ким калат? Сөөктү ит, кушка жедирбей ким сактайт? Көпчүлүгү айылга барып жатып кетели дешет. Жылкыайдар «мен сактайын» дейт. «Туз актады» дешип айылга кетишет. Эл жатары менен борошолоп кар жаайт. Баякы айылга баргандар, «бүгүн Жылкыайдар тоңуп өлдү. Өлүгүн кантебиз» дешип, өлдүгө чыгарышат. Эртеси жакындап келишсе, Жылкыайдар чалкасынан жатып уктап калыптыр. Көкүрөгүнүн ылдыйын жапкан көкүрөгүнөн көк буу чыгып турат. Бирназар бай түш жоруганда уккандардан бирөө бар экен. Ал: — «Балдар бул соо киши эмес экен, бүгүндөн баштап Жылкыайдардын башкаруусунда бололу», — дейт. Ошондон тартып Жылкыайдар бир бөлүк элди бийлей баштайт. Жылкыайдардан Тилекмат жалгыз болуп, Боронбай менен масилеттеш болуп өттү. Казакка барды. Солто Түлөкө канга барды. Бугу жок жерде Сарбагыш Шамен менен сүйлөшүп, Ормондун кунун бүтүрүп сарбагыш, бугу эл арасы ачылды. Тилекматтан 17 уул. Улуусу Чыныбай, Теркебай, эң кичиси Алышбай. Солтонкул байдын кызы Наалкандын күйөөсү, кийин болуш болду.

1847-жылы Ормон кандын чоң аялы Кара катындын иниси Алыбек Саяк ичинде Ырысменде элине батпай, 30 үйлүү киши менен Ормонго көчүп келди. Ысык-Көлдө Нышабай, Токой уулу Балбай, Боронбайдын чоң баласы Кылыч менен тамыр тааныш дос болуп жүрдү. Күндөрдүн биринде өз каадасы боюнча Ормон хан эртең менен айылдын четинде дөбөдө олтурса Алыбек жанына келип олтурду. Ормон: — «Бир баладан кумалакты алдырып кел, эл турганча, жылкы байлаганча ойнойлу», — деди.

Алыбек бир бала жумшап кумалакты (тогуз коргоолду) алдырып келди. Ойноп отурса Ормондун букасы менен Алыбектин букасы сүзүшүп калды. Бир мезгилде Ормондун букасын Алыбектин букасы качырып чыкты. Ормон: — «Ботом Алыбек сенин букаң менин букамды качырды ээ», — деди. Алыбек унчукпады. Ормон хан улам-улам беш жолу катар айтты. Алыбек ага тырчып: — «Сен өзүң эле Ормонсуң, букаң да Ормон беле», — деди. Ормон же ойнобойм дебей, же көчпөй, илең-салаң болуп калды. Алыбек кетип калалбай турса, Алыбектин эжеси Кара катын басып келип (Ормондун үч катыны болуп, ар күнү мөөнөт менен үйлөрүндө болот экен): — «Ээ ханым нашта-лабайсызбы? Күн көп убак болду», — дейт. Ормон ордунап туруп басты. Эжеси Алыбекти жүрү деди. Үйгө жеткенде Кара катын эшик ачты. Ормон кир деди. Алыбек үйгө кирди. Олтуруп болгон соң кымыз алып келинди. Ормон ээрдин малбай туруп алдына койду. Алыбек жутуп жиберди. Ормон үйүндө болгондо ар күнү эт жейт экен. Эртең менен казанда эт бышып калыптыр. Казанчы этти чыгарып, колго суу берип, этти алдына койду эле, Ормон кол салбай туруп алды дейт. Кара катын бир иш болгонун билип: — «Эмне болдуңар?», — дейт.

Алыбек: — «Талкактан таарынышып калдыкпы?» — деп күлдү. Ормон сумсайып унчукпады. Кара катын: — «Ээ ханым, сени менен эл дегеле талкакташалбайт. Жаздыктап жаткан мен турсам, кайниң талкакташбай ким талкакташат», — деди эле, Ормон: — «Ченеп далпылда», — деди. Муну уккан Алыбек тура жөнөдү: — «Эт жесем кысыр калган бээм деле бар», — деп чыгып кетти. Ал үйүнө барып, аялы Букейге: — «Баягы үч жылдан бери туубай калган аксаргыл бээни алып келтирчи», — деди. Букей малайын жумшады. Малай кеткенде Букей: — «Мен бээ келгенче эжем менен жездемди чакырып келейин», — деди эле, Алыбек: — «Жездендин жылкысы желесинде турат чакырба», — деди. — «Эмне болду?», — деп Букей чоочуп кетти.

Алыбек болгон ишти Букейге айтты. — «Эми жакшы болду, жездемдин алдына түшөлү», — деди. Алыбек: — «Катын деген казан-аякты билет, эркектин иши менен чатагы болбойт. Жездең келип бата кылса жебеймин, итке салып берем», — деди. Букей унчукпай тим болду. Бул сөздү угуп турган бир жасакерчи калтырбай Ормонго жеткирди. Ормон унчукпады, күлүмсүрөп койду. Алыбек алдыртан киши жиберип, бугу ичинен Балбай, Ныша, Кылычтар менен сүйлөшүп, «мен барсам батырасыңарбы» дейт. Алар «келсең тосуп алабыз» дешет. Эл ылдый күздүккө көчөрдө Алыбек Ысык-Көлдү карай көчөт. Ормон бир кишини тээтиги кулга айтып: — «Менин кара келтемди, дары жеп, түбү чирип кеңип кетти, алып кел», — деди дейт. Ал киши барып, Алыбекке Ормондун айткан кебин айтат. Ормон хандын үч аялы бар, бири Алыбектин эжеси Кара катын, экинчиси черик кызы Куубул, Үмөталы, Чаргындын энеси. Үчүнчү аялы казак Уулбала — Сээлкан, Жаңылкандын энеси. Уулбаланы качырып алганда, Алыбек алып келген. Алыбек Ормондун кишисине: — «Мен кара келтени берейин. Ормонун «төмөн жагы оңуп кетти» деп Уулбаланы мага берет бекен?» — дейт. Ал киши төкпөй-чачпай айтып барат. Ормон: — «Ал чуу куйрук кул калжырабасын, мен бугунун чоңдоруна кат жазып, киши жиберип көчүртүп алам», — дейт. Ормон Боронбай баш болгон бугунун мыктыларына киши жиберет. Алар ана-мына деп көчүрүп бербейт. Ормон бир жерден чатак тапмак болсо кучалакей деп ат коюп, бир канча койду айдатып барып киши коно элек кыштоосуна таштайт экен. Ал койду киши жиберип каратып жүрүп, саны кемесе ошондон чатак таап, док таштамай адат таап алыптыр. Аны бардык эл билишчү экен. Ормондун күчала кою келиптир деп Балбай угуп, 30дан ашуун киши ээрчитип барып койдун көбүн союп жеп кетиптир. Ормон угуп, бир канча киши менен Боронбайдын айылына, кызы Куланга учурашканча барып док таштаптыр. Боронбай ак сөөктүк кылып тартуу тартмак

болуп, Балбай жаштык кылыштыр деп жай айтат. Айыпка алган малдарын Субандын уулу Адыл жолдош-жоросу менен алып жөнөйт. Ормон айылда калат. Адыл жөн кетпей мал багып жүргөн бугудан алты үйлүү кишини чаап кетет. Бул кабар элге жетет. Бугу дүркүрөп: — «Айып десе айып, кыйып десе кыйып деп оозунан чыкканды берип турсак, бул эмне кылганы, Адыл айыл чапмак беле, бул Ормондун иши, бул чалбаш кулду кандай кылсак», — дешип кеңеш кылат. Боронбай: — «Үйгө келсе ит кабат кылбагыла, Балбай аттанып айылдан чыксын, чалбаштын эби табылат», — дейт. Айылдан узап кеткенде Боронбайга билгизбей, Балбай баштап артынан жөнөшөт. Келаткан элди көрүп: — «Ылдамдата бастырып кетели, бугунун пейли жаман», — деп жолдошторуна айтса, Ормон: — «Катын бугу бизге тиеби, тийбейби?» — дейт. Ашууга жакындап барганда «Чалбаш бураны кармагыла» деген чуркурак чыгат. Сарбагыш башы ооган жакка качат. Ормондун аты бир аңдан аттап өткөндө төөнүн чудасынан алты кат эшип-сызып, таккан жапжаңы олоңу ортосунан чарт үзүлүп кетет. Шыпырылган ээрди минип, аңга түшүп калат. Аңгыча бир бала аттан түшө калып, Ормонду жөлөп, ээрди алып аңдан чыгарат: — «Балам эптеп мени атка мингиз, сени Үмөталы, Чаргындан кем көрбөйүн», — дейт. Балага ат карматпайт. Аңгыча кууган бугулар келип калат. Алдында күйөө баласы Боронбайдын уулу Өмүрзак келет. Артынан Нышанын уулу Мырза найза менен тап берет. Өмүрзак тура калат. Мырза токтой калат. Бугулар: — «Муну Кылычка айталы, эмне дейт экен?», — дешет. «Балбай өлтүрөлү», — дейт дешип, Боронбайдын чоң уулу Кылычка айтат. Кылыч өлтүрүүгө кошулат. Балбайга келе жатып, Кылыч менен Өмүрзак экөө тең дароо макул болот. Ныша элди четтей басып, бардык билгини сага калтырдык баатыр дейт. Муну уккан Балбай: — «Жөө чалды эмне карап олтурасыңар», — деп көйнөкчөн олтурган Ормонду кабыргага найза менен сайып жиберет. «Ык» дегенде оозунан кан кетет. Атка

артып, эптеп алпарып, кызы Куландын үйүнө түшүрүп коет. Кулан төргө төшөк салып жаткызып, жаранын оозунан канды соруп түкүрөт. Ормон: — «Балам, карачы жакын жерде киши-кара барбы?», — дейт. Кулан карап: — «Кишилер чоң үй жакта жүрөт, бул жакта жок», — дейт. — «Балам сен канды соруп, оозуңду булгаба. Мен жылдыз такта болгондо өлөм, менин сөөгүмдү катып кое албайт. Боронбайдын кара лөгүнө жүктөтүп, кара жамбысын ком жыгачка илип, сенин башыңды ачып, сарбагыш Уйлубай Калыгулду алып келип, менин сөөгүмдү тапшырат. Сенин беш балаң бар экен, кайтып келип ал. Алтын бешик Боталы менен тууган ичинде дос элем. Боталыга айт. Алыбек кулду кармап келип мага курмандык кылсын. Төрөкелдиге айт. Алыбекти алып келгенден кийин катын бугуну эки кол кылып чапсын, үч кол кылбасын, өзү адисеге учурайт. «Эки эп, үчтүн бири артык кеп» деген макал бар», — дейт. Ошол түнү жылдыз чыга Ормон өлөт. Бугулар кеңешип, Уйлубай Калыгулду чакырып, Ормондун сөөгүн тапшырат. «Куландын башын ачалы. Атаңдын сөөгү менен бар» дейли дешет. Сөөктү кара лөккө жүктөп, Шамшуур кара жамбыны ком жыгачка илели. Кара дейилданы жабалы дейт. Бир баланы: — «Уйлубай Карагулду чакырып кел, Ормонду өлдү деп айтпа, чакыртты де». Бала: — «Мен тааныбаймын», — дейт. «Палан жерди билесиңби?», — деп сурайт. «Билем, жакын», — дейт. — «Ошол жерди билсең эки үйлүү киши бар, ак сары башыл үй сайдын ташындай жатат. Бир чоң ак үй бар, үйдүн капшытында байлануу тору ат бар, бутуна чидер салынган. Ошол Калыгулдун үйү», — деп билгендер айтып берет. Бала барса айдын жарыгында 300дөн артык үй жатат, бир чоң ак үй турат. Мамыга бутуна чидер салып байланган тору ат бар, бала аттын жанына барганда ат окуранды эле үйдөн: — «Сен ким?» деген үн чыкты. Бала шашып: — «Мен», — деди. — «Атыңды атка жолотпой ары кое кел» деди. Башында чырагы бар экен. Жарытса майы тоңуп калыптыр, күйбөйт. «Отту тамыз»,

– деди. Бала отундан отко салып күйгүзгөндөн кийин:
– «Кимсиң, кайдан келдиң? – дейт. – «Боронбайдын айылынан келдим. Сизди чакырып кел», – деди. – «Ким?»
– «Аксакалдар». – «Ормон тирүүбү, өлдүбү?». – «Тирүү эле», – дейт. «Чыныңды айт, катын бугу ханды өлтүрүп, айласын таппай чакырткандыр». – «Жок тирүү, бар», – деп бала карганат. Катыны өйдө болуп бастырма айранын ачып, Калыгулга куят. Балага куюп жатса Калыгул: – «Болду, катын бугу менин айранымды иче албайт», – деп бердирбей коет. Суусаган бала эрдин тамшанып жаланат. Муну уккан эл мындай бир кепти чыгарышат: – «Сарбагыштай эбин таап, айран аяба. Бугудай тамшанып, бербеген ашка эрдинди жалаба», – деп.

Калыгул аттанып, күн көтөрүлгөндө барса, тополоң болуп жатканда бошонгон чылбыр, тизгинин сүйрөгөн аттар жүрөт. Аны көрүп: – «Ормон өлүптүр», – деп билет. Калыгулдун алдынан тоскону киши басат. Калыгул айттырбай ыйяап өкүрөт. Өкүргөндө жөн өкүрбөй мындай дейт:

«Межилгенге чалдырап, каман Ормон не болдуң?
Учу аякты чыгарып турса, аян Ормон не болдуң?»

Калыгулдун өкүрүгүн басышып, болгон ишти айтышат. Калыгул: – «Ормон каранын ханы, катын бугу көмө албайсың, эркек сарбагыш өзүбүз коебуз», – дейт.

Ормондун сөөгүн жүктөп, Боронбайдын кара лөгүнө кара дейилданы жаап, кара жамбыны комдун жыгачына илип, Куландын атын токуп, өзүнө билдирбей башын ачып, жазган катты кийиндирген катындар белдемчинин жан калтасына салып коет. Кара лөктү буйласынан тартканда аркасынан жөлөй берген дейт. Ормон ошондой чоң киши имиш.

Буйланы алып Куланга бергенде, буйла кармаган кишини: – «Колго чаап өлтүрүштү билесиң. Жеткиришти билбейсиңби? Жетеле», – дейт. Бир баланы жетелетип кошуп берет. Калыгул, Кулан, бала – үч киши эртеси шашкеде айылга келет. Калыгул алдына киши жиберип,

Ормондун сөөгүн Үмөталы, Чаргындын энеси Кубулдун үйүнө түшүрөт. Төрөкелди төмөнкү Бишпекке кетип, жок экен.

Үмөталы Атбашы, чериктерге таякелерине кетиптир, аларга киши жиберет. Калыгул ошол күнү аттанып кетип, үйүнө келип, эки күн туруп Боронбайга барат. Саламдашкандан кийин: — «Боке, сага келдим, сөөгүм сарбагыш болгон менен, эгим бугу болупмун. Сарбагыш жөн жатпайт. Менин малымдын арбыны жылаңач уй. Мага көлдүн жээгинен жер бериңиз, мен көл боюна барайын», — дейт. — «Качан көчөсүң?», — дейт Боронбай. Калыгул: — «Беш күндөн кийин көчөм, көчүндү жөнөткөндө келип кетерсиң», — дейт. — «Албетте, келем», — дейт. Калыгул Боронбайга барыштан мурун, бардык малын жыйнап өзүнө караштуу 17 үйлүү кишини камындырып коюп келиптир, ошол түнү көчүп, бел ашып Сарбагышка кетет. Сарбагыштын айылына айылын кошуп, эки бээ жетелетип, бата кыла элек Сарбагышка жана башкалардан жыйнап, жүздөй киши менен Ормондун айылына барат. Өкүрүп түшөт. Анда Куландын агасы Чаргындын кызы Айсалкын деген болуп, аны эл ырчы кыз дейт экен. Ал мындай деп кошот:

Кан атамдын балдары,
Калганда калың сарбагыш.
Калы акем келет баргыла,
Калыкемди салгыла.
Кан атамдын ордуна,
Кан көтөрүп алгыла.
Акылы тунук көл дайра,
Кеңешине кангыла.
Төрө акем мында келгиче
Арап кылбай тургула, — деп.

Бул кошокту Куландын айтуусу менен кошкон экен. Куландын максаты: кыркына үлгүрүп, Төрөкелди келип, Боталы келсе Ормондун керээзин аларга айтмакчы экен

дейт. Ормондун кыркына Төрөкелди келет. Төрөкелди келгенде Кулан мындай деп кошот:

Аксурдун жалын тараба,
Айланайын Төрө аке.
Акжамбы көөнүн караба,
Көкжалдын жалын тараба,
Көк жолборсуң Төрө аке.
Көк жамбы көөнүн караба,
Кылмышкер бугу аянбайт,
Кыз тартуулап бара албайт.
Кызылын кыздын карасаң,
Канды кызга сатты деп,
Калган эл сени табалайт.
Чыгымдан бугу аянбайт,
Чыгымга чыдап бара албайт.
Чын дүйнө көзүн карасаң,
Куу чычыркай сарбагыш,
Канды пулга сатты деп,
Чымчышкан душман табалайт,
Эми калган сарбагыш,
Баары бизди пааналайт, — дейт.

Куландын кошогун уккан Төрөкелди чөк түшүп, санын мыкчып: — «Айланайын кулунум, малдын көөнүн карап, кантип жанга жан албай, Боронбай, Балбай, Нышаа, Мырзанын башын албай кантип турайын. Мал, пул алганча күндүн ыштанын башыма чалам», — дейт. Аны уккан Кулан, Төрөкелди, Үмөталы, Боталыны талаага чакырып, Ормон кандын керээзин айтат. Анда Боталы: — «Мен кандай болбосун Алыбекти кармап келейин», — деп убада кылат. Калыгул менен Шаменди чакырып кеңеш кылат. Анда Шамен айтат: — «Боталы Алыбекти алып келгиче, биз бугу Солтонкул байдан элчи келиптир, аларга үч түрлүү шарт коюп, кеңешкиле деп, өзүбүз жакалап туралы», — дейт. «Кандай шарт», — деп Төрөкелди сураса, Шамен:

– Боронбай, Балбай, Ныша, Тилекмат төртөөнү кармап бер. Сулуудан сулуу тандап, жүз кыз бер, эки жыл катын кылып, болгудайын катын кылып, отун болгонун өзүңүзгө жандырып беребиз дейбиз; Ысык-Көлдү бизге бошотуп бер дейбиз.

Тилекмат черик ага катыша албайт. Тилекмат катышып калса, Какшаалда Алыбектен коркот. Ысык-Көлдөн көчө албайт. Анан бизге беттешүүгө турат. Биз акыл менен иш кылсак болот. Качан бугуга чабуулга тиерде Кулан Боронбайдын айылында атасынын кунун алабыз деп, сарбагыш баласын чабат дедирбей Боронбайдын айылына тийбесек. Мында эки иш бар – бир Алыбектин уулунун уулуна Ормон хан өз колу менен ырчы кыз Айсалкынды берди. Бугуну себеп кылып Тилекматтын айылына тийсек, черик Алыбек менен жаман болобуз», – дейт. Олтургандар угуп турат. «Шамендин айтканы дурус», – деп Төрөкелди кубаттайт. Кулан аттанмакчы болот. Баякы төө жетелеп келген баланы сарбагыштар өлтүрөбүз дейт. Кулан, «хандын куну кул менен бүтөбү», – деп өлтүртпөйт. Кулан келатат деп угуп, бугулар уй кескилеп, садага чаап тосуп алышат.

Эми бугуларга келсек, Ормонду бугу өлтүргөндө Тилекмат жок эле. Анда Анжианга кеткен экен. Келатып жолдо Боронбайдыкына түшөт. Болгон ишти Боронбай кеп салат. Анда Тилекмат: – «Хандын сөөгүн алып кеткен Калыгул келдиби», – дейт. Келип: – «Сарбагыштын пейли жаман, мен көл боюна көчөйүн, жер бер», – дейт, «каалаган жериңе кон», – дедим дегенде Тилекмат: – «Бугу катын десе арданасың, жүрүмү бар катынчалык акылың жок. Калыгул, бугу көчүрбөйт деп сени алдап элине кетиптир. Калыгулду кармап турсаңар, Шамендин тили байланат эле. Анткени Шамендин атасы Куттуксейит менен Калыгул жатындаш тууган эмеспи? Эми Солтонкул байдын элчиси келгенде көрөөрсүң, тирүү кишинин оюна келбегенди угарсың», – дейт. Аңгыча Солтонкул байдын күйөө баласы, Тилекматтын кичүү уулу Алымбай келет. «Кайдан» дешти. – «Кайнатам бай

элчиге барып кел дегенинен барайын деп барсам, Чыныбай акем киши жибериптир барбасын деп. Мен барбай калдым. Баргандар кайтып келди. Сарбагыш байдын чебин бузбайлы, биздин чепти бай баш болуп, бугу бузбасын деп үч түрлүү шарт коюптур: 1) Боронбай, Балбай, Тилекмат, Нышаа төртөөнү кармап бергиле, жанга-жан алсак болду; 2) Сулуудан сулуу тандап жүз кыз бергиле, тону дейилде, мингени топ бузган жорго болсун. Кыздарды эки жыл сынап катындап, катын болгондорун катын кылабыз. Отун болгудайын тонун сыйрып алып жөө жиберебиз; 3) Ысык-Көлдү бошотуп бергиле, кайда кетсеңер кеткиле дептир».

Боронбай: — «Ээ, Тилек, бул кандай кеп», — деди эле, Тилекмат: — «Эң эле сонун кеп. Боронбай, Балбай, Нышаа силердин башыңарды алмайынча токтобойбуз дегени. Мени алпарып берсеңер да албайт, сен да кармап албайсың. Казак Качыке чолокко он бугу алыңар келбей, Алыбек келип намысыңарды алып берди эле. Мага сен эмес сарбагыштар да тийбейт. Алыбек менен Ормон сөөк», — дейт. Ошентип: — «Жүр балам», — деп Алымбайды ээрчитип Тилекмат аттанып кетет. Аттанып жатып: — «Жүз кыз деген сулуу кыздарын эл береби. Жүз кыз деп элге асылсаң, сарбагыш айткан үчөөндү элиң кармап берет. Калыгулду качырбасаң, мен кошулсам, Мырзаны берип додон кутулат элең», — атын бастырып кете кетиптир.

Убада боюнча Боталы Алыбектин артынан түшөт. Алыбекти көрүп, күздөөгө барат. Боталы эки жолдошу менен үстүңкү тоодон карап олтурат. Ырысменденин эли Алыбектин алдынан өтүп конбойт экен. Бир малчы: — «Батыш тараптагы карагайлуу жылгада бир бугу оттоп турат, мен бирди көрдүм. Андан башкасын көрбөдүм», — дейт. Алыбек түшүргөн эмерекке көчүгүн коюп олтуруптур. Мылтыгын алып атын карай басып баратып, кайтып келип бүктөлүү жаткан туурдукту буту менен тээп жазып, аялы Букейди чакырып: — «Келе мага кемзел, ыштан, байпак алып берчи», — дейт. — «Ээ ботом, сен

жасанып алып айылга барасыңбы?» – дейт. Алыбек: – «Кечээ жөө чал (Ормон) өлгөндө, байпагы өрө кийиз экен деп кеп кылышты эле. Келе кийимдеримди алып бер». Аялы Букей кейип-кепчип атып: – «Үй тиге албай атсам, кийикке баратып кийим деп кычайт», – деп ак шайыдан кемзел, шым, тунук жасап, кончунун карыш жерин кара макмал менен кыйган ак байпак алып берет.

Алыбек кийип алып, чоң кер атын минип акмалап барса бир соечор бугу оттоп атат, аңдып барып кара келте менен атып алат. Алыбек атын бир жыгачка байлап, мылтыкты тигиндей бир жерге коюп, өзү бугуну сое баштайт. Боталы жолдошторун чакырып алып: – «Бириң айла кылып атка жет, бириң мылтыкка жет. Мылтыкты албасак мерген кул баарыбызды атып таштайт. Атка жетпесек, кер ат күлүк, качып кетет. Мен Алыбекке барайын. Экөөңөр илгери кийин болбой, бириңди бириң байкап тең аракет кылгыла», – деп тапшырып, өзү Алыбекке карай аңдып басат. Алыбектин жүрөгү туябы, же адатыбы бат-бат башын көтөрүп, ар тарабын карайт. Аңдыгандар эки көзү Алыбекте, көңүлдөрү ат, мылтыкта болуп, акыры мылтык менен атка жетет. Алыбек бир атка бир мылтыкка карап облуп атканда: – «Алыбек, мен ким?», – деп Боталы туурасынан чыгат. Алыбек шалдайып туруп калат. Эки колун байлап, кер атка эмес, бөлөк атка миндирип, сарпоочтоп таңып алып жүрүп кетет. – «Бугунун бели сынды, сынбаса да сыздады. Кер ат алдында, кара келте жонунда болсо буга киши беттей алабы?, – дейт Боталы. Жолдо баратканда Алыбек Боталыга какшап барат: – «Мени сарбагыш өлтүрөт, алды менен Төрөкелдиге бир учураштыр», – дейт.

Боталы алып барып, бутуна кишен салып, оозун таңып коюп, Төрөкелдиге барат: – «Төкө, хандын осуятын мага тапшырганым орундап, Алыбекти, кара келте, кер ат менен үчөөнү алып келдим. Алыбек сиз менен көрүштүр деп кан какшайт, көрүшсүзбү, же жокпу, өзүңүз билиңиз», – дейт. Төрөкелди далайга чейин ойлонуп олтуруп: – «Көрүшпөйүн, мен көрүшсөм анда Алыбек

өлбөй калат». Ормон хандын казак аялы Ормондун сөөгүн Кубулдун үйүнөн чыгарды.

«Үмөталы, Чаргын кандай бала, менин балдарым менен сайышкан жүрөт деп уктум. Алыбекти Уулбалага тапшырып бер, анын да дарты чыксын», — дейт Төрөкелди. Боталы эртең менен Алыбекти Уулбалага тапшырат. Уулбала: — «Сарбагыш менин көңүл киримди кетирдиңер», — деп элге жар салып, «эркек-аял калбай келсин», — деп айттырат. Эки жүздөн ашуун киши келет. Уулбала үч топ кызыл, жашыл, кара макмалды алып чыгып үйдүн жанына коет да, элди көчө кылып коюп, Алыбекти мойнунан байлап, атка чиркеп элди аралата таскактатып шыйракка чаап айдайт. Алыбектин сарбагышка берген бир кызы бар экен. Буркурап, какшап бир аяк суусун берип, «көрүшүп алайын» десе уккан киши болбоду. Өйдө эки барып, ылдый эки келип, кайра өйдө тартканда, Алыбек күйүгүп жыгылат. Уулбала макмалдан аршындап (кулачтап): — «Ким Алыбектин этинен канча кесип келсе, ошончо аршын макмал алат», — деп жар салат. Айтууда эркек кишиден эки киши кесип келип, макмал алган имиш. Калгандарын аялдардан үч сыйралап алып, айрым катындарга жетпей калган экен. Алыбектин ыйлап жүргөн кызы бир кесип келип, Уулбалага берип: — «Байкуш кунуң чыктыбы», — деп айтып, өзүнө бычак салып өлүп калат. Алыбектин сөөгүн эжеси Кара катын сурап алып, кепиндеп көмдүрөт. Сарбагыш Алыбекке көргө баткыдай жер бербей коет. Сарбагыштын өз аты Дөөлөс болгондуктан, кийин элдер мындай кеп тапкан экен: — «Дөөлөс төрүн бербейт, төрүн берсе да көрүн бербейт». Анткени Алыбек тирүүсүндө Ормон баштап Дөөлөстүн төрүндө болгон, өлгөндө Сарбагыш камынып кол жыйнап, жаз жаркырап эл жайлоого көчүп жатканда Ормондон калган салт боюнча көчкөнчө колду алдына салып, көчтү аркасынан коюп барган экен.

Бугу да жыйналып, Кызылкыя деген жерге чогулуп, 1400чө киши Нышаага туу көтөртүп турат. Жекеге чыгышка туура келгенде Төрөкелди: — «Ким барса да Ны-

шанын уулу Мырзанын башын алып келсин. Канка мурун найза көтөрүптүр», — дейт. Субандын уулу Адыл: — «Мен барайын, алдыма келсе башын алып келем, келбесе кантем?» — дегенде, Төрөкелди: — «Аны мен келтиремин», — дейт. Адыл менен Мырза дос экен.

«Биз бардык билгини Адылга бердик. Силер Мырзага бересиңер, кан төгүшүп, какшабай, эл болсок деп киши жиберем, айласы кеткен бугу алдаганды билбейт. Бул жерде билермандары жок. Боронбай, Балбай, Тилекмат жок», — деп бир киши жиберет. Барган кишиден бугулар угуп: — «Мырза оозуңа эмне келсе аянбай айтып, кан төкпөй иш бүтүр, кыз десе кыз берели, кызды качан болсо да душманга жаратат. Бирок сен кыйналар жер бар. Ысык-Көлдү бер десе анда кеңешейин деп кайтып кел», — дешет. Бугудан Мырза эки киши менен келет. Адыл эки киши менен сарбагыштан барат. Жакын барганда Адыл кол шилтеп коет, кишилери туруп калат. Мырза да кол шилтеп коет, кишилери туруп калат. Бет келген жерде Адыл кол сунуп көрүшкөнчө, «аксак сарыңды өзүңө тапшырдым, алыңыз» дегенче, кылычты жалаң белине кыстарып келген экен. Шарт дегенче Мырзанын башын кыя чаап, найза менен сайып алып келип, Төрөкелдинин алдына таштайт.

Нышаанын кызы сарбагышта экен. Ал аялга бир сарбагыш кол сунуп сөз таштаса, колун кагып, сөзүн албай коет. Ал сарыбагыш ушуну өч көрүп, Мырзанын башын алпарып, аялдын алдына таштап: — «Мынабу кимдин башы, тааныйсыңбы?», — дегенде, аял мындай жооп берет: — «Ал Чабалай Мырзанын башы. Чабалай Мырза эмес, эчен Чабалай бууранын башы катындар сара кылчу кабакта жатат», — деп Ормонго кыйытыптыр. Катынды антип-минтебиз дешип, Төрөкелдиге барса ал: — «Мырзанын башын эмне үчүн эжесине алып барып, ал кепти угуп жүрөсүң», — дейт. Анда жана бир сарыбагыш дайынын айтат. Анда Төрөкелди: — «Ат минип керилген азамат десем, кеп билбеген акмак экен. Чаап ташта», — дептир. Бир желдет чаап таштаптыр. Нышаанын кызы:

– «Кайнага, сиздин калыстыгыңызга эми ишендим. Өлгөндөр тууралуу сарбагышта кегим жок», – деген тура.

Төрөкелди Адылга бир жамбылык дейилда жаба салат. Адыл кайта келсе баякы төртөө бирин-бири тиктеп туруптур. Эки бугуну өлтүрүп таштайт. Бугудан киши чыкпайт. Адыл «Ниязбек» деп ураан салып бугуга тиет. Анда Балбай жок, көкүрөк кесел болуп төшөктө экен. Элдери Каркыра, Текес жакка көчүрүп, малын алыстагып жиберген экен. Адыл «Ниязбек» деп ураан салып ат койгондо, Төрөкелди сурнай менен: – «Сарыбагыш эсиң менен бол, качкан жоону катын талап алды деп кылым элге кеп болбойлу. Боронбайдын айылына тийбегиле, Кулан бар, Тилекматтын тобуна тийбе, ажыдаар Ажыбек бар», – дейт. Аңгыча Адыл бугуну качырып кирип барып, Нышаанын башын ыргыта чаап, аны да алып келет. Төрөкелди: – «Балам, сен Адыл, Семетейдин Күлчоросунан кем эмес экенсиң», – дептир. Ошондон кийин «Адыл, кел Күлүстөн» дешчү болуптур.

Ал сапар бугуну сарбагыш колго учураганын койбой чаап алыптыр. Кийин сарыбагыш, бугу беттешип барыптыр, Балбай сырмак ичип жүрүп да келген экен. Бугудан Боронбайдын уулу Кылыч чыгып, сарбагыштан үч кишини жеке өзү өлтүрөт. Адыл көкүрөк кесел болуп калгандыктан аны жүр дебей кетишет. Адыл аркадан келсе жекеде Кылыч бар, үч киши өлүптүр. – «Ким чыгат, көз ачып жумганча үч киши өлдү», – дешет. Үмөталы: – «Мен чыгайын, мени көрсө тиги кул качып кетет. Менин ак жал атыма эптеп жакын жеткиргиле», – дейт. Сарыбагыш ары-бери чайкалган болуп Үмөталыны жакын жеткирет. Үмөталы далдада атын минип, тонун кийип чыга калса Кылыч качат. Үмөталы кууп жетип, этектен түрө кармап, оодара тартып, башын кесип алат. Бугудан киши чыкпайт. Бугу качат. Сарыбагыш жана чаап алат.

Үчүнчү жылы жана барамын деп Төрөкелди күүлөнөт. Анда Калыгул: – «Төкө, кой барбайлы. Бугу эми өзү элчи салат. Башы кыз, аягы куш дегендей элдешип калалы. Ормон хан керезинде эки кол кылсын. Андан соң тыйылсын

деген турбайбы?», – дейт. Ага Төрөкелди болбойт. Колу менен барат. Анда Балбай сырмагаын байланып алып, баласын ээрчитип бирге барат. Жекеге сарбагыштан Адыл, бугудан Дербиш деген чыгат. Иниси агасынын артынан ээрчип, жекелеп чыгат. Дербишти камындырбай, найзасын кагып жиберип, Адыл бөйрөктөн өлтүрө саят. Иниси чыдай албай барып, ал да өлөт. Жекеге киши чыкпайт. Жаны ачыган бугудан бирөө: – «Балбай, сен түпкө жеттиң, Ормонду өлтүрүп, калганды эсеп кылбаганда Нышанбай, Мырза, Кылыч, бүгүн жеке баатыр Дербиш өлбөйт эле», – дейт. Балбай: – «Мен кесел болуп калганым болбосо, Адылды куу моюн дешчү экен, куу моюн экөөбүз бир-бирибизди кайтарып элдин четинде жүрчү элек. Сак болсом бир беттешип, армандан чыкпайт белем. Байкашка эми 22ге чыкты. Байкашка чыксын», – деп уулун айтат. Байкашкага Балбайдын аты Тайкашканы мингизет. Адылга чыгарат. Адыл машыккан киши үчүн бастырып тура калып барат. Байкашка жыштык кылып Тайкашка менен эңиш тартып катуу келет. Адыл жазгыра берип, Байкашка өтө бергенде кыйгачынан бөйрөккө коюп жиберет. Байкашка чылбыр коюп барып жыгылат. Тайкашка карматпай бугуга кире качат.

Балбай атын минип, эл качканда Кароол Дөбө дегенге чыгып караса, Койсарынын буткулунда көп киши жүрөт. Сарбагыш экен деп барса, Ысык-Көлдүк саяк экен. Андып туруп мындан мурун эки сапар бугу качканда олжо алып, сарбагыш менен жери аралаш болгон үчүн саяк олжону көп алчу экен. Балбай мурун саяк тууралуу азыраак катын кабар угуптур. Бүгүн өз көзү менен көрүп: – «Ой, саяк, сарбагыштын Ормонун өлтүрүп коюп, өлүшүп атабыз. Силердин Тайлагыңар катын үчүн Алыке сокурга байлатып кызын берип араң кутулуп, Тынымсейиттен кордук көрдүм деп арданып өлдү. Ушул ишиңерге караганда канаттуу сагызганга убал жок дечү эле, адамдарда саяк сага убал жок экен», – деп, 213 саяктын бирин койбой кырып таштаган деп айтышат аксакалдар.

Сарбагыш бугунун артынан түшүп кууп келатса тара-
рас кара ат минген, такыя кийген, үкү сайынган бир
кыз элдин ичинде пайда болуптур. Кызды кармап ала-
быз деп элдин баары кыз менен алек болот. Кыз элди
адаштырып Төрөкелдиге барат. Төрөкелди кызды көрүп
чындап аркасынан түшөт. Төрөкелдинин Аксур деген
аты колун жер казыкка салып жыгылып, колу сынат.
Төрөкелдинин ичке шыйрактан буту сынат. Караса бир
сарыбагыш жок. Балбай саякты кырып келе жатып, кап-
ташып калат. Колу сынган атка буту сынган Төрөкелдини
миндирип, Балбай «алып кеткиле» деп бугуну карай
тартат. «Төрөкелди колго түштү деп жар салгыла», —
дейт. Бул кабарды уккан сарбагыштар Төрөкелди колго
түшүптүр десе, бири өлүптүр деп качат. Анда-мында
жүрүп, муну Адыл менен Үмөталы угуп, бугунун тобунан
араң чыгып, Артылма деген жерге келсе сарбагыш боо
түшүп жатат. Ким өлтүргөнүн билишпейт. Адыл менен
Үмөталы көрбөйт. Балбай мурун көрүп, баламдын кунун
алып бүттүм деп желип кете берет. Саяктын саны анык
213 киши. Сарбагыштын айтуусунда бири онко туруптур
дейт. Көргөндөрдүн айтуусунда 300дөн кем эмес. Кан-
дай болбосун Байкашка өлгөн күнү Балбайдын өлтүргөн
кишиси 300дөн ашыптыр. Балбайды сыңар мүйүз бука
дешчү экен. Сыңар мүйүз менен челген окшойт. Сыңар
мүйүздөн кудай сактасын деген сөз калыптыр. Кара ат
минген кызды Төрөкелди жыгылгандан кийин тирүү
пенде көрбөптүр. Санжырачылар мүйүздүү байбиченин
арбагы колдоп, бугунун тукуму калды деп айтышат.
Уккандын баары кара атчан кыз мүйүздүү байбиченин
арбагы эмес өзү деп айтышат.

Айтууларга караганда Төрөкелдинин буту токооруп
калганда Төрөкелди бар үйгө Балбай келип: — «Баатыр
бут кантип калды», — дейт. Төрөкелди: — «Жакшы, жак-
шы», — дейт. Балбай: — «Мындай кылыңызчы көрөйүн»,
— деп бутун бармагынан тартып келип, шыйрагын ба-
сып коет. Эми эле кемирчек байлап аткан бут кырсык дей
түшөт. Төрөкелди: — «Бакем ырас кылбадыңбы, эбине

кире түштү», — дейт. Балбай: — «Тамагын жакшылап бергиле», — деп бастырып кетет. Таяк менен эшик үйгө кирип-чыгып калганда, күздүн күнү эл көчөт. Көгөндөн тең салып эки капты теңдеп, Төрөкелдини мингизип, көк буканын мурдун түрүп, уйга кошуп айдайт. Кирген бука уйга секирип жөн баспайт. Төрөкелди «өш, өш!» десе да бука турбайт. Төрөкелди жыгылып буту сынат. Буканы кармап, Төрөкелдини аябай багып, буту басканда колу бүтүп аксап, сылтып калган аксур атына мингизип, өз тонун кийгизип, жүрөгү өлдү, эми керге келбейт деп кетирип жиберет. Ошо менен Төрөкелди керексиз болот.

Сарбагыш Шамен казак Тезек төрөгө кетиптир деп бугулар угуп, Боронбай, Балбай, Өзүбек, Тагай, Тилекматты чакырып кеңеш салат. — «Биз кун берчү киши, сарбагыш кун алчу киши. Сиз калыс киши. Сенин чериктигиң жок. Сиз бугу менен киндик кесип, кир жууушкан адамсыз. Биз кандай кылабыз», — дейт. Анда Боронбай: — «Тилек болсо калыс киши, кун албаган, кун бербеген Тилекмат эмне дейт экен». Анда Тилекмат: — «Мында наркы кандай болбосун сарбагыш менен жараша турган билгиңерди берсеңер мен барып келейин», — дейт. Олтургандардын бары: — «Тилекмат сиз калыс киши, билгини бердик», — дешет. — «Мен бүрсүгүнү аттанам. Учуп өтөм», — дейт. Эл тарайт деген күнү Тилекмат Асан деген жигитти ээрчитип Боронбайдын үйүнө келет. Боронбай: — «Тилекмат мен уктум. Сарбагыш Шамен төө, ат, жамбы, чапан, куш катарлуу 9дан 9 алып кетти. Биз эмне алып барабыз», — дейт. «Мен өзүм барам. Мен келгиче Төрөтайды эрге бербей тургула», — дейт. Төрөтай жөнүндө эки түрлүү көз караш бар. Бир түркүм кишилер — Төрөтай Боронбайдын агасы Мураталы бийдин кызы десе, кээ бир кишилер Мураталы бийдин кызы эмес, Мураталы аттуу башка бирөөнүн кызы дейт. Анын сөөк келбети, өң бермети, бардык көрүнүшү келишкен сулуу кыз имиш.

Тилекмат жол жүрүп казактын элине барат. Агын сайда аз суусу бар, ар тарабы жайык бир жерге барат. Агындын тескей тарабы кеңири жайык жерде 70-80 дей

үй турат. Ал үйлөрдөн окчун, жанаша эки чоң үй турат. Агындын күнгөй тарабы кылыч ийри келген чийи, майда барат жыгачтуу жер экен. Кайкалаган төө жатат. Төө бар жакта 4 үй турат. Айылдан адашбай Тезек төрөнү табайын деп 4 үйгө келсе, бир үйдөн тумандап түтүн чыгат. Эшик алдына келип, адам барбы деп сураса, кызылдан чыраштап тиккен топучан 40 жаш курамында бир киши чыгат. Салам айтат, саламга алик айтып, кимдин айылы деп сурайт. — «Анабу көрүнгөн Тезек төрөнүн айылы. Биз Тезек төрөнүн төөчүлөрүбүз», — дейт.

Тезек төрө бул айылга келеби деп сурайт. Ар жума күнү келип, төөнүн санын сурап, кээде төөлөрдү аралап көрүп кетет. — «Бүгүн жума — төрөм келет», — дейт. — Түшүнүздөр, төрөдө кебинер болсо жакшы сүйлөшөсүздөр. Аноу үйдө кыргыздардан келген элчи жооп күтүп жатат, келгенине 7-8 күн болду», — дейт. Тилекмат түшүп үйгө кирсе аялы чоң кара куймак куюптур. Тилекмат кыялында даамдын үстүнөн чыкканда да «төрө келет деп даярдык көрсө керек», — деп ойлойт. Аңгыча аялы буркурап ачыган төө кымыздан (чубат) куйуп, куймак алып келди. Булар тамактанып турганда аттын дабышы чыгат.

Үйдө киши барбы дейт. Үй ээси чыгып салам айтып түшүң дейт. Аттан түшпөй туруп: — «Малың аманбы», — деп сурайт. — «Аманчылык, мал сак», — дейт. — «Мынабу аттар казактын малы эмес, ким келди», — дейт. — «Алардын акыбалын биле албадым, сизди сурады», — дейт. — «Биз бастыралы, келерки жумада төөнү чогултуп тургула. Сен айтып берчи канча төө бар?» — деп сурайт. — «Отуз сокур төө», — дейт. Жүздү бир сокур деп эсеп кылат экен, 3000 төө болот да. Кетип калбасын деп Тилекмат эшикке чыгып, кол берип көрүшөт. Төрө камчы албай, бир башына сары жез кийгизип булдургу таккан табылгы чыбык колунда экен.

— «Төрөм көл кыргызынан келген элчи элем. Биздин элде төрөгө ылайык бир кыз туулган. Төрөтай деген ат коюлган. Ошону сизге арнап айтып келдик», — дейт. Мындай бир карап кыздын атын уккан төрө 24-25 жаш-

тар чамасында имиш. — «Жүрүңүздөр», — деп калат. Аттанып бирге барат. Окчун эки үйгө барышат. Жигиттер чыгып ат алат. Төрө Тилекматты кириң дейт. — «Сиз кириңиз журт атасы. Биздин жашыбыз чоң болгону менен букарабыз. Биз кирсек болбойт». Төрө кирет. Артынан Тилекмат кирет. Үйгө кирсе Шамен, ар жакта сегиз жолдошу өзү менен тогуз болуп олтурат. Тилекмат, ашкана тартпаган үй болгондуктан эпчи жактагы төргө олтурат.

Тезек төрө айтууларды төрт буту сары жез, эки жаны кызыл мис, ортосу зым тартылган тактасына барат. Жигиттер чай алып келет. Төрө жалгыз. Шамен жолдоштору менен, Тилекмат жолдоштору менен, үйдүн ичинде үч бөлөк чай ичет. Дасторкон жыйналганда Шамен: — «Төрөм, биздин Ормон канды өлтүрүп, жооп кылбай жаткандар ушулар», — дейт. Анда Тилекмат Шаменге андан артык кеп кылдырбай: — «Төрөм, сизди көзүм менен көрүп келдим. 3000 төөнүз бар экен. Сарбагыш сиздин салар кушуңуз. Минер атыңыз. Жетектеген төөнүз жоктой саны 81, 9дан 9 деп мазак кылабы? Мен сизге азыркынын балбаны Төрөтай деген 18 жаштагы кыз айтып келдим. Өлтүргөнгө кун бериш туура келсе, Ормонду өлтүргөнүбүз чын. Биз кун берели. Сиздин аталарыңыз Кененсары, Норузбайды өлтүргөндөр ушулар. Булар да кун берсин», — дейт.

Тезек аталарын сарбагыш өлтүргөнүн билет. Билсе да: — «Осалар, осома?», — дейт. Тилекмат: — «Солор», — дейт. Тезек төрө Шаменге карап: — «Биз кийинчерээк бир нерсе дейли, кете тургула», — дейт да, бир жигитти чакырып, атынан айтпай: — «Мынабу кыргыздардын эч нерсесине тийбей элине жеткиргиле, элчиге катылсак эл ичинде жаман атты болобуз». Сарбагыш кетет. Тилекматты үй которуп киргизет.

Тилекмат эки орун болуп, мен кетейин дегенде, Тезек төрө: — «Сиздердин жанагы кызыңар чын кепби, же калпбы?» — деп сурайт. Анда Тилекмат: — «Чын кеп», — дегенде, Тезек Төрө — «Биз качан барабыз, калыңы не болот?» — дейт.

Тилекмат: — «Качан барышты өзүңүз болжол кылыңыз, ханга кыз бергенде калыңды айтпайт. Каадаңыз миң жылкы болот», — дейт экен. Төрө 25 күндү болжол кылат. Тилекмат кайра келет. Келди деп угуп, Боронбай баштап бир канча эл билермандары Тилекматтын үйүнө келет. Тилекмат барганынан келгенине чейин кеп салат. Анда Боронбай санын мыкчый кармап: — «Эми эмне кылабыз Төрөтайды эрге бербедикпи?», — дейт. Тилекмат: — «Катын бугу көз алдыңды көрөсүң, аркаңды абайлабайсың десе арыңа келесиң, мен кетер күнү башкалар эмес Боронбай баатыр өзүң сурадың: — «Биз эмне алып барабыз», — деп. Мен кыска гана: — «Төрөтайды эрге бербей тургула дебедим беле?», — дейт. Боронбай дагы санын мыкчып: — «Казакка эмне дейбиз, эсимди кудай уруп, унутупмун», — дейт. Бирин-бири карап олтурушат.

Тилекмат Төрөтайдын эрин чакыртып: — «Сен Төрөтайды алып кумарың канып, куршугуң чыккандыр. Эми элге бир кыйынчылык келип атат. Бугудан тандап бир кызды көрсөт. Боронбай калыңсыз үйүнө киргизип берет. Сен Төрөтайды кое бер. Бирок мен алып кое бердим деген сөз оозундан чыкпасын», — дейт. Боронбай: — «Ой, балам, Төрөтай тууралуу сенден жакшы-жаман бир кеп чыкса өзүңдү дарга асып, калгандарыңды элге талатып ийем. Тилекмат бир кыз ал деди. Кимди аласың, ачык айт. Эртең үйүнө киргизип берем», — дейт. Жигит бир кызды айтат. Эртеси кызды жигитке алып берет. Катын болгон Төрөтайды кызга теңетип алып жигит ыраазы болот.

Төрөтайды алдырып келет. Катындын укмуштуулары чогулуп келип, «алтын ийне ыратпайт» деп, жалаң тал жибек жип менен эки-үч жеринен төөнөп коет. Билинбей калат. Бул жөнүндө Төрөтайдын көчүгүн жамаган жеңеси Төрөтай менен айтыша кетип айтып салат. Жалпы элге көп жылдан кийин таралат.

Кыштын көбү өтүп, чын курандын аяктарында жана кабар угулат. Шамен: — «Тең тууганбыз, сен калыс болуп Ормондун кунун алып бер деп солто Түлөкө ханга

кетиптир», — деп жана Боронбай баштап жыйналып: — «Биз дагы Түлөкө ханга киши жиберели», — дешет. «Ким барат?», — дейт. — «Казакка барарда Тилекмат мындан кийин Ормон тууралуу кеп болсо бийликти берсеңер мен барайын деп казакка барып калды. Тилекмат өзү эмне дейт», — деп токтоп калат. Тилекмат: — «Оозумдан чыккан сөзгө өзүм ээ, мен барайын, буйруган кеп болсо ошол жерде калармын», — деп эчтеме албай аттанып кетет.

Тилекмат Түлөкөнүн үйүнө барса көчүк басып чай иче электе, Шамен бир солто менен ичигин сайып кумалак ойногон экен. Солто абышка Шамендин ичигин утуп алып, бир жигитке: — «Муну үйгө алып бар», — дейт. Жигит: — «Коноктукун алып алсак болобу?», — дейт. Абышка: — «Мен утуп алдым, мейли кетсе кетсин», — дейт. Жигит алганы басат. Тилекмат тура калып, ичиги алып, Шаменге жаба салып: — «Жүр, Шамен кетели, солтону калыс тууган, бугу менен сарбагышты жууруп журт эзилтип эл кылат деп келсек, чапаныбызды сыйрып алып, тоногон төөдөй кылып, тартайып айдап иймек турбайбы?», — деп, Шамен турганча Тилекмат эшикке чыгат, аттанып кетишет. Шамен үч киши, Тилекмат эки киши, бир үйгө конок болуп, эртеси ажырашып кетерде, Шамен: — «Сен болбосоң солто ичигимди алып бербей коймок экен. Шамен ичигин парага бериптир деген кеп чыкмак турбайбы», — деп, жанындагыларга, «ат чалдыргыла, тигиндей коюп», дегенден кийин, Шамен Тилекмат экөө төш тайып олтурат. Анда Тилекмат Шамен баатырга: — «Сарбагышка ээ боло аласыңбы?», — дейт. «Сарбагыш деген мен», — деп Шамен төшүн кагат. Анда Тилекмат: — «Кандай кылсак болот, мен бугу эмес, менин атам Жылкыайдардын тушунан бери бугунун элинде чоң болдум. Бир туугандай бирге өскөн болдук. Сөөгүм черик. Ырчы кыз чериктин үйүндө Үмөталы Чаргындын энеси Кубулдун көзү турат. Сарбагыш сени менен черик кайчы сөөкпүз. Сырыңды айт, Шамен баатыр». Анда Шамен: — «Мен казакка бардым, анда сен барып, Тилек баатыр

Ормонго кун бериш эмес, казактын эки төрөсүнүн өлүмүн мойнума арттың, элчиге өлүм жок деп казактар кийин көрүшөрбүз деп жандырды. Сен бугунун катынын кыз деп казакка берип, казак менен жакындашып кеттиңер. Солтого келсем жана келип ичигимди алдырбай өз колун менен жетелеп чыктың. Солтого кеп өткөрдүң. Түлөкө бир жакка кетип жок экен, эки-үч күндө келет деди. Күтүп жатып эриккенде кумалак ойноп, акыбал мындай болду. Ишен, Тилекмат баатыр, сарбагыш деген мен. Мен билгини сага бердим», — дейт Шамен.

Анда Тилекмат: — «Бергениң ырас болсо бугудан Ормондун кунун ашырып болдуңар. Катардагы кишиден Боронбайдын уулу Кылыч, Нышаа, Мырзаны баш кылып, Байкашканы жаш дебей өлтүрүп, эки катар чаап алдыңар. «Үч, үчтөн кийин күч» деп, набсини ачып кое берип, Төрөкелдини керектен чыгардыңар. Шамен, мен бир черик калыс кеп кылам. Билгини мага берсең Ормондун эми калган куну миң тай, миң тайга бергис бир тай дейт. Палан айдын палан күнү Чиркей Кенжебайдын Кененсарынын ашында миң жылкыга чыккан Сары кер атты жетелеп 400 бугу менен келип бата кылам, кырк бээ чай ичирем, болдубу?», — дейт. Шамен: — «Болду Тилекмат, болду», — дейт. Болжогон күнү Балбай келбейт. Боронбай баштап Сары кер атты кунга деп, кырк бээни аза бата чай деп, 40 бугу келип кырк бээсин коногуна бугу өзү жеп, Чиркей Кенжебайдын Сары кер атын таштап кетет экен. Ошо күндөн тартып эки эл өлгөн-житкенине бата кылышып, куда-сөөк, дос-тамыр болуп кадырлашып кала берет деп айтышат.

Мунун мындайлыгын Балбай бугу Сасык дегенден 16-жылы чоң качкында көлдүк кытай Төлөбердибай Какшаалга кыштап калып, кайта кетээринде Ысык-Көлгө көчүрүп барып, 17-жылдан 22-жылга чейин көлдө туруп калат. «Сасыкты өз көзүм менен көргөнүм, бирге жүргөнүм» деп айтат. Төрөкан 5 жыл туруп угуп келген бул толук кабар Тилекматтын чоң уулу атактуу Чыны-

бай баатыр, Серкебай, Оболдомоч, кичүүсү Алышбай болуш — буларды жазбадым. Жылкыайдар Бирназар байдын жетегинде чоң болду. «Тилекмат бугунун өкүлү, бирок, белектен болушу мүмкүн» деген кебин тыңшагыч кабарчыдан өз кулагым менен угуп, Жылкыайдар Тилекматтын чериктигин жана анын кылган иштеринен азыраак жаздым. Муну укмуштап издеп, көркөмдөп жүрбөдүм. Бугу уруусунан Сасыктын айтуусу, кытай уруусунан Төрөкандын айтуусунан алдым. Сасык 16-жылы келип, бул жакта калган экен. 1970-жылы дүйнөдөн 94 жашында Үч-Турпандын Жамансуу деген жеринде кайткан. Төрөкан 1980-жылы 85 жашта Какшаалдын Меркеч деген кыштагында дүйнөдөн кайтат.

Кыргыздын оң, солго бөлүнүшүн, кытай Төрөкан, моңолдор Молтой, агам Балбайдын айтуусу боюнча жаздым. Бардык элге дайындуу ар бир уруунун санжырачылары өз урууларын мактайт. Агам Балбай, Моңолдор Молтой, кытай Төрөкан, бугудан Сасык, сарбагыш Мамыркан молдо — булар черик эмес. Башка уруулар черик санжырачыларынан алган болсо да аз алган. Черик тууралуу булар калыс деп башка санжырачылардан толук алган.

ЭСКЕРТҮҮ

Чыныбай, Серкебай, Алышбай, булар Тилекматтын балдары. Жоломан, Паракан булар Чыныбайдын балдары.

Тууганга кара санаган туура жалчыбайт. Серкебай Чыныбайга кара санап, Балтабай менен бирлешип, кийин Чыныбай өлгөндө Балтабай Серкебайга карабай таштап койгон. Көк инектин сазында Серкебай уй кайтарып жүрүп, аны бука сүйрөп өлтүрдү. Жазып калсак жашырып-жапбай, чериктин абийири ачылат дебей ачык жазабыз.

Казак Кененсары төрөнүн ашын берип миң жылкы сайганда Наймаке саяпкердин айтуусу менен Чыныбай ээ болуп чаап, чиркей Кенжебайдын Сарыкерин чыгарып,

байгесин казактын өзүнө айдатып келип алды. Четке түшүрүп таштаганда 570 кыргыз барган экен, киши башына 50 кишиден, 1500 сом жыйнап, казакка эженин көзү турса: — «Казак түбү тууганбыз, азыркысы сөөктүк кылбай, жат кишиче ашка чакырдың. 500 сом чай, 50 сом аза-бата, 500 сом конокко жардам», — дегенде Чыныбайдын кебине уялып, элдин ортосунан орун берип кондурду. Наймаке Сарыкердин бир күндүк эти турат дегенде Чыныбай: — «Биз алыстан келдик. Атыбыз арып калды. Бир күн туруп бергиле. Болбосо ашка келип конок болдук. Ат чаппай кетели, экинчиден биздин балабыз жол билбейт. Атты кара жолго салалы. Тууну Корумдуу сайдын ар жагына саялы. Сайдан ашкан атты кишинин баары көрөт», — десе, казак эп көрүп, айтканындай кылды. Корумдун сайына казактын Каракери чыгып келип, сайга келгенде такасы жок экен, кара жолго салып, катуу жерде таманы ооруган ат өксүп калды. Сарыкер чыгып кетти. Казактын элине барып, ой ойлоп атканда жаңы келинден жел чыгып кетип, келин өлүп калгысы келип ууну алганда, Чыныбай келинден сурап алып (эки куда эки жүздүн башчысы экен), булардын амандыгын сактап калды. Эки тарап тартуу берип узатты. «Жандыралы келет экен» деп жол тоскондо, Чыныбай ар жактан тосуп, Жандыралы менен күймөгө түшүп келсе, Шабдан жолдо экен. Ошондо Шабдан: — «Канжой Карагул мага кылды, бүткүл Жандыралы менен күймөдө кетти. Мен кара жолдо отуруп калдым», — деген экен.

Шамендин уулу Байтерек, Байтеректин уулу бала Балбак. Шабдан Нарындан жолдоштору менен келатып бала Балбактыкына бир конуп өтөлү деп киши жиберсе: — «Шабдан келип консо коно бербейби? Мага конок айттырып конобу? Мага конок айттырчу үч киши бар. Шабдан өзүн ошолордун катарында санайбы? Мага солтодон Кара Байтик, Сарбагыштан Чоко, чериктен Чыныбай айттырса болот», — дейт экен. Жиберген киши айтып барганда Шабдан жакасын муунта кармап: — «Мени да

Кудай жараткан», — деп бастырып кетет. Ошол жылы бала Балбакты туугандары Мураталы өлтүрүптүр. Эл: — «Балбак Шабдандын каргышына калды», — дешиптир.

Андан мурун саруу Мамырдын көчүнө тийген Сары Орозду саруулар өлтүрүп таштаганда, Мамырды Шабдан чыгым тарттырбай орустан сурап алган экен. Чыныбайдан назары сынгандан кийин өз баласы Мөкүштү орус камаганда, аны сурап ала алалбаптыр. Чыныбайдын уулу Жоломан Солтонкулбайдын ашында Кара кашка аргымак чыгып келип, миң жылкыны алганда Солтонкулбайдын Наалкан деген кызы Чыныбайдын иниси Алышбайдын аялы. Солтонкулбайдын Ат кашка деген айгырынын үйрү 17 ат ичинде 97 экен. Кабылаңкер деген айгырдын үйүрүнө 13 ат ичинде 63 экен. Эки айгырдын үйүрү 30 ат менен бир жүз алтымыш жылкыны айдатып коодон чыгартып жиберип, окшош сурунан Жоломан жети бышты эркегинен карматып алып калганын: — «Оң, сол баарың келипсиң, кара Кашка аргымакты баарың көргөнсүң, бөлүшүп алгыла», — деп бастырып кетет. Ошондо эл чуркурап, 833 жылкыны бөлүшүп алып, «моңолдор сурнайчы күрөңкөй белгилик черикте дегени чын экен», — дешет дейт. Анда бугу Сасык бирге бар экен.

САДЫР АКЕ

(1821-1905)

Өзүн сыйлаган ар бир эл калп айткандарды, жалган сүйлөгөндөрдү жектеп, укум-тукумун, урпактарын түз айтып, түз сүйлөгөнгө тарбиялап, ал эреже-тартиптерди ырым-жырым, макал-лакап, уламыш-жомок, дастан, эпос түрүндө келечек муунга калтырып кеткен. Жогорудагылардын ичинен макалдарды эле ала турган болсок кайсыл элдин макалын алба, ал турмушка жана чындыкка дал келгендигин угуп-көрүп таң калбай койбойсуң. Себеби азыр адамдар ааламды сызып учуп, айга конуп жатканы менен мурунку муундардан калган макал-лакаптардай сөздөр жаралып жатабы? Таң...

«Атадан бала артык төрөлбөсө, акыр заман келет», — деген экен байыркы кыргыз. Азыркы кыргыз эли мурунку ата-бабаларыбыздан көп жагыбыз менен айырмаланып калдык, аны тана албайбыз. Жакшы жактарыбыз менен кошо жаман жактарыбыз дагы көбөйүп, өсүп бара жатат. «Аксакалы жок элде комедия, жаштары жок элде трагедия көп болот», — дегендей советтик идеология аксакалдарыбызды жок кылып, анын ордуна «дүжүр чалдарды», «акшакалдарды» (Шайлообек Дүйшеев), «чуут жаштарды», өзүмчүлдүгү башынан ашкан жаңы муундарды тарбиялап, өстүрүп таштаптыр. «Көпчүлүккө көө сүртпө» дегендей баарын айтканым жок, «Бир кумалак, бир карын майды чиритет» болуп «бир мүйүзгө тийген сокку, миңдеген мүйүздөрдү зыркыраткан» өңдүү пайдасынан зыяны, жакшысынан жаманы көп болуп жатканы кимди болсо дагы өкүндүрбөй койбойт. Бирок биз кыргыздын жакшы жагын көп айталы, мурунку унуткан нерселерибизге кайталы, аны үчүн жаңы нерселерди ойлоп табуунун эч зарылчылыгы жок.

Кыргыз элинде чындык, акыйкаттуулук, адилеттүүлүк, калыстык тууралуу нечендеген макал-лакаптар жаралган. Алсак: «Ак ийилет, бирок сынбайт», «Калптын казаны кайнабайт», «Туугандуу бийде ыйман жок, ыймандуу бийде тууган жок», «Чын айткандын досу көп, калп айткандын касы көп», «Чындыгы аз адамдын достугу жок», «Чындыгыңды жоготконуң, өмүрүңдү коротконуң», «Чындыкты жарадар кылууга болот, бирок аны өлтүрө албайсың», «Калп айтып жыргайм дегиче, чындыкты айтып азап чек», «Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет» дагы ушуга окшогон макал-лакаптардын ондогонун мисалга тарта берсе болот.

Анда сөз, ошол чындыкты, акыйкаттуулукту, калыстыкты туу тутуп, ал үчүн күрөшүп, анын артынан «аке» даражасына татып, элдин уулу атыгып, азыркы күндө улуттун сыймыгына айланган Садыр аке жөнүндө болмокчу. «Чындыкты сурасаң Садыр акеге бар» деп кыргыз эли бул сөздү макалга айландырып, эл ичинде Садыр акенин сөздөрү бүгүнкү күнгө чейин айтылып келе жатат. Анда, алгач Садыр акенин түпкү тегине үңүлүп карап көрсөк, себеби адамдын ата-теги өзү эле көп нерсени айтып берет эмеспи: Эл ичинде Садыр акени «саяк Садыр аке» деп да атап келишкен. Түбү саяк. Саяктан Каба, Кабанын кичи аялынан Шыкмамат, Шыкмаматтан Кудаш бий – Кожояр – Асказан (Коңураш) – Күлүк – Абилет – Майназар – Жолболду – Садыр [Асанбеков, 2011 : 71].

«Бетке айткандын заары жок», – дегендей атагыңды да, чатагыңды да эсепке албай бетке айткан адамдар азыр деле көп. Бирок кай жерде, кимге, кантип айтаарды билбегенибиз андан көп. Себеби бул адамдык сапат жарашкан адамга гана жарашат. Ошондуктан ыгы келген жерде айтылса жакшы, ал эми кээде «айтылган сөздөн айтылбаган сөз күчтүүлүк кылат». Албетте, чындыкты, акыйкатты айтыш үчүн биринчи орунда өзүң таза, калп айтпаган, убадасын бузбаган, ичи кең, баарына тең болушуң керек. Алгач ошондой даражага өзүң жетүүн

керек. Андай болбогон учурда «жамандын өзү теңелбесе дагы сөзү теңелет» болуп, сени менен эч ким эсептешпей коюшу толук мүмкүн.

Эми ошол аке даражасына жетип, оң-сол жана ичкилик элдери чогулган жерде бирдей ызаат-сый көрсөткөн, мансабы менен эмес даанышмандыгы менен элдин эсинде калган Садыр акенин баяндуу насыяттарына кененирээк орун берсек. Көптү көрүп, түрдүү тагдырды башынан кечирген Садыр аке: – «Тируучүлүктө бетке көө сүйкөнбөй, адамга тик карап, ак жүргөндөн артык нерсе болчубу? Бул жарык дүйнөдө үч артыкчылык бар. Биринчиси – өлгөндөн калган туяктын артыкчылыгы. Анткени артта калган туягың адамгерчиликтүү, сени жаманатты кылбай өссө, чоңоюп-чочойсо ысымың түбөлүктүү сакталып калары эп. Экинчиси, пайдасы жок падышанын ак сарайына караганда, кедей-кембагалдын куурай, чий калаган сайма алачыгы артык. Үчүнчүсү, элдин эмгегин кансыктатып жеген кажыган жолборстон көрө көп көзүнөн түнөк таппаган көр чычкан артык», – деген экен [Мамбетов, 2013 : 140].

Эми буларды алыбыздын келишинче талдап көрөлү. Адамга тик карап жүргөн жакшы – адамга кандай адам тике карайт: калп айтпаган, убадасын бузбаган, жамандык каалабаган, ниети таза адамдар тайсалдабай, тике карап, бош отурат. Ал эми күнөөсү бар адам тике карай албай, кайсактап, жолун таап качып кеткенге шылтоо издеп, эки жагын чукулап-укулап эмне кыларын билбей калат эмеспи; артында калган туяктын артыкчылыгы – атадан артык туулуш өтө кыйын, атын булгабай атага тең туулуш андан дагы кыйын. «Жамандан жаандай, жакшыдан мөөндөй уул туулат», – дегени да бар. Бирок тукумундун уланбай үзүлүп калышы алардан дагы жаман нерсе тура. Буга ачык мисалдар толтура, укум-тукуму уланып келе жаткан эл уулдарынын урпактары бүгүнкү күндө ар бир беш, он жылдыкта республикалык, эл аралык деңгээлдерде атактуу аталарынын мааракеле-

рин өткөрүп, элдин эсине улам салып келишет. Ал эми тукуму үзүлүп калган канча азаматтар, улут сыймыктары эскерилбей, унутта калып жатат. Аларды жүздөп санаса болот. Мына учугу үзүлбөй келе жаткан туяктын артыкчылыгы. «Аккан арыктан суу агат», — деген макал акыры сенин тукумундан сага тең келген же сенден ашкан уул туулат дегени тура кыргыздын. Көрсө, атылган октун баары эле бутага тие бербейт экен. Ал тургай Сарт аке дагы «кудайым, көкүрөгүмдү алтын, көчүгүмдү бок кылып жаратыптыр», — деп өзүнөн жакшы тукум чыкпастыгын билип абдан кейиген тура.

Ак сарайдан, сайма алачыктын артыкчылыгы — илгери бир келин «үңкүр да болсо үйүм, аюу да болсо күйөөм бар» — деп бар нерсесине каниет кылган экен. Анынсыңарындай кабат-кабат үй салганың менен анын бир бөлмөсүндө гана жашай алат экенсиң. Ырахтынан мээнетин, пайдасынан зыянын көп тартасың. Бирок ага деле кайыл болуп, дүнүйөнүн үстүнө дүнүйө курагандар дагы аз эмес. Көчмөн кыргыз эли байыртадан эле «артык дөөлөт баш жарат», — деп ашыкча дөөлөт чогулткандан алыс болуп келген эле. Мисалы, жашаган үйү жыгач менен кийизден, урунган куралы жыгач менен териден жасалган. Жоо же айыгышкан душман кол салса баарысын таштап, бала-чакасын жана өтө керектүү гана нерселерин алып чыгып кете беришкен. Дүйнөсүнө кармалганы колго түшүп кул болгон же дүнүйөсү, башы кеткен заман болгон. Ошондуктан кыргыз чеп, ак сарай салбай алачык, боз үйдү артык көрдү.

Журт аталары, эл агаларынын баары эле калктын камын ойлогондордон болуп чыга бербейт тура. Аларың күчү жеткенине корсоңдоп чоң болуп, акыркы союшун тартып жеп, кордук көрсөтсө, өзүнөн күчтүүсүнө тартуу тартып, тай союп, кошоматтын «атасын таанытты». Көрсө, тарыхта Сарт аке айтып кеткендей «жакшылардын гана аты» эмес, жамандардын аты дагы түбөлүккө кала берет экен. Мына ошондой алы жеткен, көзүнө көрүнгөн тирүү

жандын баарын тытып жеген жолборстон көрө, эч кимге жолтоо болбогон, курт-кумурска, чөп-чаардан башкага зыян келтирбеген көр чычкандын артыктыгын белгендигин караңыз.

Чечендикте «сүйлөй сүлөй чечен болот, көрө көрө көсөм болот», – дегендей сүйлөгөндүн баарысы эле чечен болуп кетпейт. Аны үчүн укканын унутпаган, көргөнүн эсинен чыгарбаган, кылт эткендин баарын байкаган кыраакы «көп жашаган эмес, көптү көргөндөн», «айтып туруучусу» болсо гана кызыл тилин сайрата алат. Садыр акенин ата-бабалары илгертен эл башкарган бий, манап тукумунан болгону менен ал эл катары эгин эгип, мал, жылкы багып, турмуш-тиричиликтин ак-карасын көрүп чоңоет экен. Бул анын кийинки турмуш-тагдырында чоң таасирин тийгизип, кадырын арттырган. Жашы кыркка жеткенде гана болуш даражасына жетип, эл башкарып, калктын көйгөй маселесин чечип, жакшылар менен жандашып жүрө баштайт [Мамбетов, 2013 : 140].

Садыр аке кырк төрт жашка чыкканда тагыраагы 1865-жылы күз айларында бугу менен сарбагыш уруусунун чоң жыйыны өтүп, ал жыйынга Садыр аке атайылап эле кечигип келет экен. Анын кечиккенине карабай чогулушту Шабдан баатыр баштатпай, келчү жолун улам-улам каратып убара тартат. Бир убакта Садыр акенин жооң топ менен келе жатканын көрүп, алдынан Шабдан баатыр, Жангарач бий, Кыдыр акелер баш болуп көпчүлүк алдынан тосуп чыгып, жыйын болчу жерге эмес, атайын тигилген өргөгө баштап барышып, ал күнү жыйын өтпөй кийинки күнү чоң шашкеде жыйын башталат (Бул эми санжыраларда айтылып жүргөн маалымат. Толук ишенүүгө да мүмкүн эмес, себеби, бугу-сарбагыш урууларынын жыйыны дегени бул жыйынга солтодон Жангарач бий, саяктан Садыр аке чакырылган экен. Демек, аларды чогулуштун катышуучусу катарында эмес, калыс иретинде чакырышкан өңдөнөт. Экинчиден, Шабдан баатыр (баатыр даражасына жетелек мезгили болсо

керек – К.О.) ал учурда болгону 26 жашта болуп, Садыр акеден 18 жашка кичүү болгон. Бул Садыр акенин айлакерлиги экендигин эл ичиндеги акылы тунуктар бат эле түшүнүп коюшкан өңдөнөт. Демек, Садыр аке өзүнүн кадыр-баркын, тараза-салмагын ошентип текшерип көргүсү келген тура.

Ал эми көпчүлүк чогулган жерде «эр чекишпей бекишпейт», «эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт» дегендей «укушмай-чукушмай», «сүзүшмөй-чабышмай» болбой койбойт. Ошол жыйында Садыр акенин кечигип келгенин, ашыкча сөөлөт күткөнүн, чогулушта Шабдан баатырдын оң капталында олтурганын жактырбаган Шабдандын көпкөн жигити Баяке, титирендеп, Садыр акени сөөмөйү менен сайып көрсөтүп: – Мырзам, тиги мурду жырык кара уйдай болуп шаңырайып олтурган ким деги? – деп калат (санжыраларда, адабияттарда Садыр акенин өңү серт адам болгон дешип сүрөттөшөт – К.О.). Садыр уксун деп атайын угуза айтылган сөзгө дароо мындай деп жооп берген экен:

– Атам Жолболду, өзүм Садырмын.
Атасы жок эли менен жат болгон,
Ага-ини менен кас болгон,
Арам ишке маш болгон,
Бычтырып салып ат болгон,
Ат төбөл карыш тебетей кийген,
Баяке деген сен болуп жүрбө

[Асанбеков, 2011 : 71],

Билсең саякмын, билбесең башыңа тийген таякмын [Мамбетов, 2013 : 141] – деп элдин алдында Баякенин абийирин айрандай төгөт.

– Ап баракелде! Садыр болбосоң кое кал! Туура таап айттың, мунун уга турган кеби ушул болчу, – деп Баякенин жоосунсуз кылыгы үчүн Шабдан өзү уялып, жигитин жутуп ийчүдөй жаман көзү менен акшырая карап тим болот. Эч ким жок жер болсо эмне болот эле,

көпчүлүктүн көзүнчө башка эч нерсе деп айта албай олтуруп калат. Ал эми Баяке ансыз дагы сөзгө сынып, бедели катуу түшүп, алтымыштан ашканда шермендеси куюлуп, туруп кете албай же ордунда отура албай таштай катат да калат. Отурган эл кыраан-катырыкты салган сайын кирерге жер таппай турду дейт. Себеби Баяке дагы жөн киши болгон эмес экен, учурунда Шабдандын атасы Жантайды жандап, эл жакшылары менен көп жүрүп, долулугу менен көптү, улуу-кичүүнү коркутуп көп болушка караганда кадыры менен каары өтүп, ошондуктан ойду-тоону карабай, оозуна келгенди сүйлөп калгандыгы байкалып турат.

Мына ошол жыйында Садыр аке дагы сөз алып: – «Жаратылышынан аялбаакы Кудаярдын баласы Рахматулланы той-тамаша куруп жатканынын үстүнөн чыгып, ага жигиттерин кошуп Байтик баатырдын кырып салганы ырас. Аны мен бери эле болгондо Кудаярдын найза бойлогус кылык-жоруктарына карата өч алуу катары баалаймын. Болбосо, Байтиктин бир тууган инисин «ордо жигити кыламын» деп жылуу ордунан козгоп алып кетип, уялбай-этпей туруп ажатканасын тазалаттырып койгону бери эле болгондо Кудай-Таалам кечирим бергис кылмыш. Ошондуктан бул маселеге кун төлөө талабын орунсуз иш деп баалаймын. Ал эми Байтиктин Каракол оезунан миң жылкы доолаган арызы дагы суу кечпейт. Бул барып келип эле карапайым элдин жонуна түшкөн мүшкүл, кайыштай тартылган кыл аркан. ...» [Мамбетов, 2013 : 142], – деп коюлуп жаткан бир нече маселелерди бир сөз, төп калыс, бетке айтылган таамай сөздөр менен чечип, көпчүлүктүн көңүлүнө орной алган экен.

Мынча болду Садыр акенин дагы эки-үч окуясын окурмандарга сунуштап өтөлү. Себеби окурманга биздин талдообуз эмес, окуянын жүрүшү кызык болот эмеспи.

Жантайдын жашы жетип (көпчүлүк санжыраларда Жантайга хан даражасын ыйгарып жазышканы анын да-

ражасын көтөргүлөрү келишкендиги менен түшүндүрүлөт. Бирок наам, даража тагып, ыйгарып койсо эле адамдын кадыр-баркы жогорулап, көтөрүлүп кетпейт – К.О.) кайтыш болуп, ашы-жыты өткөн соң, атасынан кийинки бийликти же эки тизгин, бир чылбырды Шабдан колуна алат. Көп өтпөй эле «бүтүндөй түндүк кыргыздарынын башын бириктирем» деп чоң жыйын өткөргөнү калат. Жыйын өтчү жай деп Кочкордун Чекилдеги тандалат. Келе турган элди тосуу, жайгаштыруу, сыйлоо иштери сарбагыш уруусунун мыктысы, бир чети байы катарында Чоко баатырга табышталат. Чоко баатыр чынында эле бул камылгаларга катуу кам көрөт. Жатагына бир бөлөк, тамактана турганына бир бөлөк, манабына, букарасына деп аземделген боз үйлөрдү тиктирип, тамак-ашын жайнатып, баглан козусунан тайына чейин сойдуруп даярдаткандан кийин, өзү коноктордун келээр маалында жыйын өтө турган он эки канат ак өргөөнүн дал төрүнө кабаттатып жер төшөк салдырып жатып алат. «Эр энөө болот» дегендей мунусу жыйынга келгендердин баарысына жакпайт, баары бирин-бири карап унчукпай туруп калышат. Ошол учурда Садыр аке Чоко баатырды тааныбаган киши болуп, өргөнүн ичинде уй мүйүз болуп отурган Шабдан баатыр, Байтик баатыр, Жангарач бийге жана Алымбек даткага карап:

– Мына бул ооруп, ок жеген ноокасыңарды жыйын өткөрүлүүчү өргөөгө «ит көлөкөлөгөн бактын» астына байлагансып, жаткырып койгонуңар эмнеңер? Же эмне, бул оокасыңарды башка жаткыра турган жайыңар калбай калды беле, Шабдан иним? Бул кеселиңерге эптеп-септеп бир сайма алачык таап берсеңер болмок экен ишке жолтоо кылбай, – дегенде эмне кыларын билбей калган Чоко баатыр эшикке чыгып кетет. Чоко баатыр эшикке чыкканча унчукпай олтурган Шабдан баатыр: – Алда катыгун ай-йе, баатыр ала көөдөн болот дечү эле. Уятына чыдабай бир балээнин ичинен чыкпаса болду.

Деги анча-мынчаны көңүлүңүздөргө албасаңыздар экен, Саке, – дейт Садыр акеге кайрылып [Мамбетов, 2013 : 146; Асанбеков, 2011 : 72].

Чынында кабатырланган Шабдан баатыр Садыр аке жаткан боз үйдү өзүнүн жигиттерине кайтартып, катуу көзөмөлгө алдырат. Бирок Чоко баатыр кол салмак тургай үстүнө киргенден айбыгып жакын жолобойт. Жыйын тарай турган мезгил келип жеткенде Шабдан баатыр менен Байтик баатырды ортого салып, бир-эки күн конок болуп кетүүсүн өтүнөт. «Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч» дегендей Садыр аке атынын башын буруп, конокко түшөт.

– Кечириңиз Садыр аке. Менден бир аз осолдук иш кетип калды окшойт. «Ойлонбой жасаган ишимден улам онтобой ооруга жолугуп олтурамын». Бир апта бою кылдат даярдык көрүп, күн-түнүмдү кечип уюштурган мааракемди бир акылсыз гана оюм менен жууп койдум сыяктанат. Бирок болоору болуп, боекүндү окшойт. Эми өз үйүңүздө олтургандай болуп беймарал конок болуп кетиңиз. Мал-жанымды, эли-жеримди, иштеткен талаа-түзүмдү көрүңүз, – деди Чоко баатыр кежигесин жаш баладай болуп кашыгылап. Ал күнү Садыр акеге аябагандай чоң сый көрсөтөт. Эртеси кетээр маалында Чоко баатыр аялы Жаркын экөө үстүнө тон жаап, алдына өзүнүн минип жүргөн тору жоргосун тартып: – Садыр аке, жашым кырк бешти чамалады. Жаркын экөөбүздүн баш кошконубузга жыйырма жылга жакындап калса дагы келиниңиздин согончогу канабады. Бала дегенде экөөбүз бирдей ак эткенден так этип келебиз. Жолдугуна мына бул өзүм минген торуну минип, ак батаңызды бере кетиңиз, – деп ага жалооруп, жообун күтүп калды. Келинчеги дагы көзүнө чолок жаш алып, Садыр акеге чоң үмүт артып тургандыгын көрүп:

– Эмине, абаңдын канжыгасына байлана жүргөн же чөнтөгүнө салып алган батасы, сен сураган баласы бар

дейсиңби? Бирок келинимден батамды аямак белем, эгерде жаратканым эш көрсө, берсе берейин батамды. Ал эми «торуну» болсо жыл айлантып, уулду болгондо уулуңдун атын Казы коюп, бешик тойго арнап сойгунуң, – деп алаканын жайып, ак батасын берип кайткан экен. Садыр аке айткандай Чоко баатыр жыл айланбай уулду болуп атын Казы коюп, жентегине тору жоргосун союп чоң той өткөргөн экен. Ал эми Казы өз учурунда атасынан ашкан баатыр атыгып, өзгөчө акылмандыгы, айлакерлиги жана көрөгөч көсөмдүгү менен айырмалынып, элине ак кызматы менен жаккандыгы эл ичинде айтылып келет [Мамбетов, 2013 : 146-147].

XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы дагы кыргыз эли үчүн «бычактын мизинде» турган тагдыры чиеленген мезгилдерден эле. Кокон хандыгынын эзүүсү, Россиянын оторчулук саясаты жана Кытай мамлекети менен чек араларды талашуу, такташуу маселелери кыргыз элинин келечегин аныктамак. Кокон хандыгы күч-кубатынан ажырап, кыргыз элине мурункудай кыр көргөзө албай алсызданып бара жатса, орус оторчулугунун уулуу саясаты күн санап өсүп, эркиндикти сүйгөн элди ичине ооп тартып бара жаткан. Бул маселе боюнча азыркы күндө түрдүү ойлор айтылганы менен аларды ошол кездеги эл билермандары кааласа, каалабаса дагы баары бир басып алуу иш аракеттери токтомок эмес. Токтотчу дагы күч жок эле. «Тарых кайталанат» дегендей бүгүнкү күн дагы ошол мезгилге окшоп бара жаткандай элес калтырып турат.

Ал эми кыргыз-кытай чек арасынын бөлүнүшү, өз ара аныкталышы бүгүнкү муунга анча маанилүүдөй туюлбай турганы менен түшүнгөн элге, экиге бөлүнүп калган бир туугандарга «кетпеген кесик, айыкпаган кеселдей» болуп бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жатат. Эгерде чек ара бөлүнүп жатканда орус-кытай мамлекеттери жергиликтүү элден Шабдан баатырды, Садыр акени,

Байзак баатырды, солто Чолпонкулду, Кыдыр акени ж.б. аралаштырбай эле саясий чечимдердин негизинде чек араны аныктап коюшканда же жогорудагы аты аталган эл мыктылар эмес башкалар кошулуп калганда кандай болмок ким билет, кыскасы көптөгөн түйшөлүүлөрдү, тынчы жок ой-пикирлерди жаратып келе жаткандыгы дагы ачык.

Мына ошол чек аралар аныкталып жатканда кыргыз элинин кызыкчылыгына чечкенге Садыр акенин дагы орду чоң экендигин баса белгилеп көрсөткүбүз келет. Бул окуянын кандайча өткөндүгү тууралуу Кубан Мамбетов өзүнүн китебинде кенен чагылдырып өткөн.

Кыргыз эли көчмөнчүлүк турмушта табияттын мыйзамдарын бузбай жашап, өздөрүнүн жашоо-турмушуна эч кимди аралаштырбай турганда алдым-жуттумдан алыс болуп, адамдык сапаттарды аздектеп сактап, ач көздүктү, өзүмчүлдүктү жек көрүп, материалдык байлыкка эмес, руханий байлыкка көп ыктап келгендиктен өзүн жоготпой келбедиби. Ал эми XVIII кылымдан баштап башка элдердин, Кокон хандыгынын, Россия империясынын, Кытайдан качып келген дунгандардын кыргыздын турмушуна аралашышы көптөгөн өзгөрүүлөрдү, кыргыз мүнөзүнө туура келбеген терс көрүнүштөрдү алып келди. Айрыкча, жаңыдан киргизилген бийлик бутактарына шайлоолордун жүрүшү нечендеген кылымдар бою эрежесин бузбай келе жаткан башкаруу бийлигинин тартибин талкалап, алдым-жуттумдарга, пара бермей жаман адаттардын пайда болушуна, уруулук согуштарга жол ачкан. Алмустактан бери бий шайлоонун эрежеси бузулуп, байлыгына, элинин көптүгүнө, тааныш-билиштигине салган замана курула баштаган. Байыркы кытайлардын «алгач бөл, анан башкар» деген мурас-керезин туура пайдаланган келгиндер баё кыргыз элин каалагандай калчаганга өткөн. Бир беткей айткандан алыспыз, өзүбүз дагы аларга шыкак, курал болуп чабылгандыгыбызды дагы моюнга алышыбыз керек.

«Эки доочу бир келсе амалыңдын кеткени, эки оору бир келсе ажалыңдын жеткени», – дегендей Россия империясынын батыштан басып келе жатканын, чек арасын кеңейтип келе жатканын баамдаган Кытай мамлекети дагы жөн жатпастан жаңы аймактарды өзүнө бөлүп алууга ашыгып, суук колун созуп келе жатты. Кыргыз жеринин бүтүндүгүнө чоң коркунуч эми келди. Кыргыздар менен Кытайдын чек арасынын аныкталышында кимдер жеңишкен, кимдер жеңилгендигин айтуу азыр дагы кыйынга турат. Себеби, кыргыздар ондогон кылымдар, миндеген жылдар бою мекендеп келген жерлердин ондон бири уйгурлардын жери деген шылтоо менен бөлүнүп кала берди. Тетирисинче, бүгүнкү күндө Кызыл-Суулук кыргыздарды 1916-жылкы улуттук боштондукта эле ооп барышкан деген ой менен жүргөн канча замандашыбыз бар. Муну дагы айта кетпесек болбос.

Эгерде чек аралар аныкталып жатканда жер өңүтүн, тарых-таржымалын, ата-бабаларынын отурукташкан аймактарын билбеген немелер комиссияга кошулганда канчалаган жерлер дагы кетип калат эле, ким билет?

Чек араларды аныктоо комиссиясынын мүчөсү болуп, бул ишке башынан аягына чейин катышкан Садыр аке Россия империясынын полковниги Г.Колпаковскийге тайманбай: – Орус бир туугандарыбыз биздин бүтүндүгүбүздү толук камсыздап беришсин. Ошондо гана биз, эл-жер ээси катары кытай төбөлдөрү менен тең ата талаш-тартыштарга аттана алабыз [Мамбетов, 2013 : 148], – деген шартты койгон.

Бул чек аранын бөлүнүшүндө орус генералынын бири А.Куропаткин да чоң роль ойногон. Негизги сүйлөшүүлөр Ташкен шаарында жүргүзүлүп, алгач кытайлар өздөрүнүн байыркы карталарын алып чыгып, кыргыз жашаган жерлерди чийип көрсөтүп, ал эми талашка түшүп жаткан аймактар уйгур элине таандык экендигин далилдегенге аракет жасашат. Өз учурунда орус өкүлдөрү дагы ар

кылымда Борбордук Азияны изилдеген батыш окумуштууларынын изилдөөлөрүн, чийген карталарын алып чыгып, кытайлар далил катары көрсөткөн дооматтарынын баарына далилдүү маалыматтарды келтирип, катуу талаш өтөт. Бирок жыйынтыгында Садыр аке канчалык аракет кылбасын, тилмеч аркылуу айттырбасын, колунда кагаз далили жок болгондон кийин Кашкар, Үч-Турпан, Какшаал, Кызыл-Суу, Улуу Чат, Ак чий, Жылдыз, Кундуз, Текес, Кулжа, Каркыранын бир бөлүгү Кытай тарапка өтүп кетет.

Гуиндардын атактуу падышасы Модэ шанүй «Жер мамлекеттин негизи» деп айткандай аймагысыз, территориясыз мамлекет болбойт, мамлекет деп аталбайт. Бүгүнкү күндө он миллиондогон калкы бар канчалаган улуттар мамлекеттик макам алалбай, көз карандысыздыкка жете албай, улуттар арасында кандуу жаңжалдарды чыгарып, алардын башын көтөргөндөрүн тып-тыйпыл кылып басып жок кылып жаткандар, эч нерсе болбогон, көрбөгөндөй көз жаздым кылынгандар дагы канчалап саналат.

Кыргызстан 1924-жылы «Кара Кыргыз автономиялык областы» макамын алганда биздин аймак 200 миң чарчы км түзсө, бүгүнкү күндө 198 500 чарчы км түзүп, кемигенден кемигенсип, чекесинен кертилип бара жатат. Ал эми жердин бүтүмдүгүн сактап калуу үчүн нечендеген кыргыздын баатыр уулдары, кайраттуу кыздары өз өмүрлөрүн садага чаап, жерин сактап, келечек муунга мурас калтырып келсе, биз кийинки муунга кертилген, кескиленген жерлерди калтырабызбы? Себеби, биз кийинки муундун (азыр жарыкка келе элек муундун) жерлерин, аманатын убактылуу пайдаланып жатабыз да. Муну унутууга биздин эч акыбыз жок. Ал эми аманатка кыянаттык кылуу өтө чоң күнөө, жоопкерчилиги татаал экендигин бардыгыбыз эле билсек керек.

Он жыл эмес, он кылымды алдын ала билген Садыр аке ушунун баарын көрө билген турбайбы. Аттигин, биз

болсо он жылды кой, он кадамдан кийин эмне болорун билбей адырандап, көздөр тунарып, саткандан башка нерселерди өздөштүрө албай, тирүү адам кейиптенип турганыбыз менен качан эле тарпка айланган окшобой-бузбу. Андай болбосо ойгонолу, ойлонолу, өзүбүздүн жан дүйнөбүзгө төңкөрүш жасайлы. Аракет кылсак, Жараткан, Садыр акедегидей даанышмандыкты бербесе дагы, акылмандуулукту бере көр деген үмүтүбүздөн үзбөйлү.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – 2011. – 160 б.
2. Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006. – 328 б.
3. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002. – 420 б.
4. Мамбетов К. Ысык-Көлдүн даанышман Акелери: тарыхый даректүү басылма. – Каракол, 2013. – 228 б.

КАРАЧ АКЕ

(1837-1914)

Даанышмандык кемеңгерлиги менен атагы чыгып, улуттун уңгусуна айланган айтылуу Сарт акенин «Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшы адамдын өзү менен сөзү өлбөйт», – деп ташка тамга менен басылгандай айтылган октуу сөздөрү канчалаган мезгилдер өтсө дагы көөнөрбөй, кайра күүлөнүп, мезгилдин өзүн каарытып, өмүр-жашоосун токтотпой улантып келе жатат.

Өмүр, өмүр эле дейбиз, өмүрдүн өзү кандай нерсе? Өмүрдүн наркы канча же кантип бааланат? Же Тилекмат аке айткандай «өмүрдүн дагы атасы барбы?», – деп, дагы ушуга окшогон түбү жоктой, жообу такыр табылбастай сезилген суроолорду даанышман акелерибизге бергенде, алардын айтканын угуп, ой менен акылдын чеги жоктугуна дагы бир жолу ынанып, сөз кумарына канып, карк болор белек? «Уй түгүндөй болбосок да, аттын кашкасындай» болгонубуз менен сөөгү таза уңгулуу, кылымдап жашаса да ирибеген уюткулуу эл эмеспизби, эл арасында бардыр, жок болсо, чыгаар деген илгери үмүтүбүз үзүлбөсүн.

Анда, «Алымбай алынча» дегендей өзүбүз берген суролорго өзүбүз жооп бергенге аракет кылып көрсөк. Өмүр – колго кармалбаган, көзгө көрүнбөгөн же баскан изи жок убакыт сыяктуу эле Жараткандын макулугу тура. Себеби жандуу менен жансызга, жакшы менен жаманга, таттуу менен ачууга, бар менен жокко, аз менен көпкө, кичинеси менен чоңуна да бирдей эле өмүр берилет. Бирок бир өмүр эки келбейт, өмүр өзүн өзү кайталабайт. Демек, өмүр мезгил менен сыналса, анда, «өмүрдүн – атасы убакыт» турбайбы.

Мына ошол, бул замандан өткөнүнө кылым тогошуп жатса дагы эл оозунан түшпөй узун уламышка, улуу жомокко айланып, уландуу өмүрү эл арасында жашап келе жаткан даанышман акелерибиздин бири Карач аке. Караңыз эгер мезгил, убакыт кааласа каза болгон адамдардын деле өрнөктүү өмүрү үзүлбөйт да, өлбөйт да тура.

Кыргыз эли көчмөнчүлүк менен өмүр сүрүп турган мезгилде ата конушун сактоо, баскынчылардан коргонуу үчүн дайыма минген аты мамыда, кылычы кынында, күл азыгы жанында жүргөн. Кыргыз жоосу менен жоолашты, душманы менен чабышты. Бирок колго түшкөн туткундардан кул күткөндү жактырбады, кулдун санын эч качан көбөйтпөдү. Бирок чабылып-чачылган журтта калган жаш балдар болсо, өлтүрбөй бала ордуна бала кылып, багып алды. Белектин уулу Шапактын тондуу баласы Чүрүмкашка ошондой тагдырга туш келген экен. Кыргыз саламдашкандан кийин эле ата-тегин, жерге-жерин сүрүштүрүп баштайт эмеспи, анынсыңарындай биз дагы Карач акенин тегин сүрүштүрүүдөн баштап көрөлү.

Чүрүм өзү калмак уруусунан болгон экен. Чүрүмдөн Эсембай (К.Асанбековдун эмгегинде Эсенгул деп аталып жүрөт [Асанбеков, 2011 : 80]), Эсембайдан Мендегул, Мендегулдан Карач туулат. Айрым бир санжыраларда: «Карачтын бабасы болгон Чүрүмкашка эр өлтүрүп, канга кан деп өлтүрүшүп коердо жан аргасын издеп, кыргызга жер которуп келип, башынан өткөн оор тагдырын баян кылат. Баш терисин байкаган Шапак баатыр «эр жигиттин башына эмнелер гана түшпөйт» деп, өзүнө тондуу уул кылып алган экен» деп айтылат [Мамбетов, 2013 : 157].

Кыргызда элеби, башка элдерде дагы барбы билбейм, улуу адамдар өлгөндөн кийин, кээде өлгөнгө чейин эле алардын жашоосун узун уламышка айлантып алмай өнөкөтүбүз бар, «эки эле саат уктайт экен», «ойлонгондо башынан көк түтүн чыгып турат экен» деген дагы ушуга окшогон баш-аягы жок сөздөрдү көбөйтмөй адатыбыз да

бар. Ошол сыяктуу эле Карач акенин тарых-таржымалына байлашкан дагы бир маалыматты келтире кетели.

Турмуштун айынан Чүрүм Кытайдан кыргыздарга качып келип, Аңкылдак Көбөк дегенге жалданып, анын малын кайтарып, жалчысы катары туруп калат. Бирок Аңкылдак Көбөк жер ооп келген баладан шектенип, анча ишеним арта бербейт. Анткени минген аты тың, кийген кийими мыкты, кылган иши толумдуу, бардык нерсеге көзү жетип турган зиректигин көрүп-билип, жөн жердин тукуму эмес экендигин болголойт. Дагы бир нерсеси адамга тике карай албай жалтактап турушу, аны шексинте берет. Ошентсе дагы баягы бала Аңкылдак Көбөктүн малын багып, көңүн жагып, ишин кылып жүрүп калат. Катардагы күндөрдүн биринде досу Шапак баатыр анын үйүнө мейманчылап келет. Көчмөндөр, анын ичинде кыргыздар өтө кыраакы, баамчыл элдерден эмеспи, досунун үйүндө чоочун жигиттин кызмат кылып жүргөнүн байкайт.

Көчмөндөрдүн меймандостугунун дагы бир себеби, алар сырттагы жаңылыктардын көбүн жолоочулар, меймандар аркылуу угушкан. Жаңылыктар алар аркылуу жетип турган. Ошондуктан аларды үй ээси сыйлоого толук милдеттүү болгон. Эгерде, келген конокко үй ээси, үй бүлө мүчөлөрү тийиштүү көңүл бурбаса, анда бир уруу эл жыгылыштуу болуп, айыбын тарткан. Көчмөндөрдүн мыйзамдары өтө катаал болгон.

Конокко келген Шапак баатырга Аңкылдак Көбөк кызмат кылып жүргөн баланын качкын экенин, баскан турганы, кыймыл аракетин тың экендигин, анан да ага ишенбей жүргөндүгүн, анын үстүнө тили буру неменин тилине түшүнө албай кыйналганын айтып, саймадиреп берет. Шапак баатыр досунун айткан сөзүнүн баарын угуп, бирок эч нерсе деп айтпай, берген тамагын ичи-жеп, коштошуп үйүнө кете берет. Негедир үйүнө баргандан тартып эле басса-турса дагы баягы бала эсинен кетпей коет. Акыры чыдамы жетпей бир жумадан кийин досунун үйүнө

кайрадан барат. Барса, баягы бала дагы деле мурунку-сундай эле астейдил кызмат кылып, чын пейили менен бардык нерсени жасап жатканын көргөн Шапак баатыр дагы ичинен ыраазы болот. Аны досуна билгизбей, бала тууралуу тамырын тартса, дагы эле ишенбей жүргөнүн билдирет. Ошондо гана Шапак баатыр баланы жанына чакырып алып, анын башынан өткөргөн окуясын толук угат. Көрсө, ал калмактын төрөлөрүнүн биринин баласы экендигин, өз ажалынан өлгөн калмак ханынын баласынын өлүмүнө себептүү деп күнөөлөшүп, өлтүрөөрдө качып чыккандыгын айтып, сөзүнүн аягында: — «... багып алуучу бирөө жарым болсо, бала болуп, өмүр бою кызматын кылып өтөт элем», — деп сөзүн аяктайт.

Шапак баатыр өзү менен кошо баланын баянын угуп турган Аңкылдак досуна карап, «эмне дейсиң» десе, баладан кутула албай, тажагандыгын туюндурат. Досунун макулдугун жана ыраазычылыгын алгандан кийин, Шапак баатыр баланы өз атына учкаштырып алып, үйүнө келип, мал союп, чоң той берет. Той аяктаарда балачакасын, тойго келген коноктордун баарына жапырт, төмөндөгүдөй оюн жарыя айтат: — «Чүрүмдү бөлөк-бөтөн көргөндөрүң, менин кыйышпас жоом болосуңар», — деп туугандарын, коноктордун баарын таң калдырат [Мамбетов, 2013 : 159].

«Өз баладан өзгө бала күйүмдүү болот» дегендей Чүрүм Шапак баатырга өтө жакын болуп, бардык нерсени айттырбай кылып, урук-туугандын баарына бирдей жагып, эл оозуна акырындап кире баштайт. Бирок Чүрүмдүн акыркы учурларда эч нерсеге көңүлү чаппай, уйгу-туйгу болуп жүргөнүн астыртан байкаган Шапак баатыр сырын тартып сураса, калмакта калган атасынан энчисин бөлдүрүп келүүгө уруксат берүүсүн өтүнөт. Шапак баатыр эмне кылаарын билбейт. Уруксат бербей коеюн десе санаадан саргарып кеткен баласын аяйт. Берейин десе, кайра келбей коебу деп өзү санаа тартат. Уруксат бербей коюуга чамасы калбай, барып келүүсүнө макул

болот. Арадан бир-эки ай өткөндөн кийин эле Чүрүм алдына салып күргүштөгөн мал айдап, анысы аз келгенсип жанына кичинекей бир баланы ээрчитип кирип келип калат. Шапак баатыр тондуу баласынын айдап келген малына эмес, өзүнүн кайра келгенине сүйүнүп, жанындагы баланын ким экендигине кызыгат. Ал бала дагы калмак улутунан, бирок тууганы эмес экендигин, мунун качкындыгын, тоголок жетимдигин айтып берет. Көңүлү шай болгон Шапак баатыр ал баланы дагы багып алат.

Арадан бир канча жылдар өтөт. Калмактарга жылкы тийгени жортуулга кеткен Шераалы аларга колго түшүп калат. Аны бошотуп келүүгө эч кимдин дымагы жетпей турганда, Чүрүм атасы Шапак баатырдан уруксат алып, курал-жарагын асынып жөнөп кетип, эми такыр келбей калат го деп үмүттөрүн үзүп койгон туугандарына олжолуу, Шераалыны бошотуп кайтып келет. Ошондон кийин эл арасында анын кадыр-баркы артып, кайсыл бир жортуулда колго түшүп келген калмак кызы Чүрүмгө үйлөнүп, өзүнчө түтүн булатып, адилеттүүлүгү, калыстыгы менен дагы элге алынып, туруп калат.

Жогорудагы санжыралык маалыматтардан көрүнүп тургандай Карач акенин бабасы Чүрүмкашка дагы жөнөкөй эрлерден эмес экендиги баяндалды. Ал эми Карач жаш кезинде эле өзүнүн зиректиги менен сөзгө алынып, Өмүр баатырдын алтын мөөрүн алууга татыктуу болгон (Санжырада: «Өмүр, Балбай эгиз шер...» – деп уламыш сөзгө айланып да, айтылып да келет). Өмүр Баатыр – Карачтын чоң атасы, Эсенбай менен уялаш бир тууган. Өмүр баатыр 1807-жылы туулган. 1840-1855-жылдарда Бугу эли менен Сарбагыштардын кыргындуу чабыштары жүрүп, Ормон хан, Төрөгелди баатыр баштаган кол менен бейкут жаткан Бугу элин чаап, жерин басып алууну ойлогон душмандан Өмүр, Балбай баатырлар ат жалында кылыч, найза сунуп күн-түн кызыл кыргын чабышта жүрүп эл жерин сактап калышкан. Булардын катарында Карач Аке да болгон. Ал өспүрүм кезинде эле Өмүр атага

жакын болуп, улуу жортуулдарда ат алмаштырып берип, жолуна канат болуп келген. Негедир Өмүр атанын Карачка, Карачтын Өмүр атага боор толгоо жакындыгы болгон. Ошондон улам Карачтын баскан жолун үчкө бөлүп кароого болот. Жаш болсо да согуштарга жалтанбай жүргөндүгү үчүн баатыр, ал эми элдин башына мүшкүл иш түшүп турган чакта капилеттен ой, караңгыда жол тапкандыгы үчүн акылман, сөз келгенде шыр калыс, таамай айткандыгы үчүн чечен Карач деп айтууга болот. [Жунушалиев, интернет булак; Асанбеков, 2011 : 81]. Бул маалымматтан көрүнүп тургандай Өмүр баатыр Карач акенин чоң атасынын бир тууганы болуп, кыргыздардын уруулук согуштарында, жортуулдарында бугу уруусунун намысын коргоп жүргөндүгү баяндалып жатат.

Өмүр баатыр каза болоорунун алдында тогуз жашынан бери өзү менен бирге жортуулдарга ээрчитип жүргөн Карачты чакырып, ага керээзин айтып, манжасындагы мөөр шакегин берген экен. Ал окуяны акын жана журналист Турганбек Жунушалиев төмөндөгүдөй ыр саптарына айлантып, элге арнаптыр:

– Олтурчу, балам Карач, садагасы,
Түш көрсөм бийик терек чынар башы.
Ошондо кылда учунда олтурупмун,
Балдарым жете албады мага баары...
Сен келип, тизе алдыма конуп балам,
Чынардын учун тиктеп улам-улам.
Канатың мендей болуп жетилгенде,
Учаарың боолгоп турдум болсоң аман.
Деди да, Өмүр баатыр алтын мөөрүн,
Колуна салып, өөп анын жүзүн.
«Ак батам ушул болсун балам сага,

Тарыхта кыргыз атын өчүрбөгүн!» [Асанбеков, 2011 : 81] – деп батасын берген экен. Албетте мындай көрүнүш көчмөн элдердин арасында, айрыкча кыргыз элинде көп кайталанып келген. Себеби жакшыдан дайым эле жакшылар төрөлө берген эмес. Ошондой учурда

өзүнөн кийин урууну бийлеп кала турган, элин башкаларга кор кылбай аздектеп, сактай ала турган ылайыктуу бирөө жарымы болсо, аны дайыма жанына ээрчитип жүрүшүп такшалтышкан. Бул өз учурунда жортуулга чыгуунун, согушка даярдануунун, эл башкаруунун мектеби сыяктуу болгон. Анткени көрүнгөн эле жаш баланы жылкы тийүүгө, өз ара согуштарга ээрчитип бара беришкен эмес. Жаш кезинен бардык нерсеге каныктыруунун бир ыкмасы катары болгондой.

Кыргызстандын түндүк аймактарында Россия империясынын бийлиги чыңдалып, алардын шайлоо системалары күчүнө кире баштагандан тартып болуштукту талашуу, шайлоолордун уруулар арасындагы чон жаңжалдар менен коштолуп туруусу өнөкөткө айлана баштайт. Орус империясы кыргыз-кытай чек араларын чыңдоо жана аскер горнизондорун жайгаштырыш үчүн атайын жерлерди ылайыкташтырып, алгачкы чептерди кура баштайт. Кийин ал чептер акырындык менен шаарга айланышкан. Мына ошол Каракол шаары Россия империясынын тушунда, тагыраак айтканда, 1869-жылы 1-июлда негизделген. Кыргызстандын түндүк аймагы Жети-Суу областы деп аталып, ал: Токмок жана Ысык-Көл уездери деп бөлүнгөн. 1893-жылдан тартып алар Пишпек жана Пржевальский уездери деп атала баштайт. Ал эми уездер өз учурунда волостторго ажыраган [Кангелдиев, Ибраев : интернет булак].

Мына ошол Пржевальский уездинин башчысынын жардамчысы Чыныбай Тилекмат уулу орус падышачылыгына салыктарды төлөбөй жатат деген шылтоо менен Белектин Салмаке, Жаркын деген аялдарынан тараган тукумдарын жөнү жок жерден эле Атбашы, Нарын тарапка күч менен жер котортуп жиберет. Албетте, кубаланып барган эл менен жергиликтүү элдин ортосунда майда тирешүүлөр, жылкы, мал тийүүлөр болбой койбойт. Наразычылыктар күчөгөндөн күчөп олтуруп жергиликтүү элдин тыңдары орус оезуна (уезд башчысы) чейин кайры-

лышып, аларды көчүрүү тууралуу чечим кабыл алынат. Эми эмне кылаарын билбей калган Белектин эли чоң отурум-жыйын курушат. Жыйында Кытай тарапка ооп кетүү тууралуу дагы сунуштар түшөт. Бирок жалпы элдин чечими менен көлгө кайра көчүп келүү чечими кабыл алынгандан кийин, алгач, оездун жардамчысы Чыныбай менен сүйлөшүп, маселени чечип келүү үчүн аттуу-баштуу, кадыр-барктуу деп Малай аксакал элчиликке шайланып жөнөп кетет.

Чыныбайга келген Малай аксакалды кадырлап эч ким тосуп албайт, ал-акыбалын сураган киши болбойт, өзү ирегеде олтуруп, айткан саламы, көтөргөн көйгөйү жолдо калат. Акырында гана:

– «Акмак журттун» мүдөө-маселеси оез тарабынан небак чечилип калган, – деп башын кагаздан көтөрбөй колун шилтеп коет [Мамбетов, 2013 : 161]. Айласы куруган Малай аксакалдын оюна Чүрүмдүн небереси Карач аке түшүп, үйүнө түз бастырып келип, болгон окуяны баштан аягына чейин эч нерсесин коротпой, ашыкча сөз кошпой кейиген абалында айтып берет. Карач аке бардыгын угуп болгон соң, ал күнү эмес, таң атпай эрте туруп, Чыныбайдын үйүнө барат. Таң атпай Чыныбайдын оту жагылуу, казаны асылуу, бардыгы орду-орду менен, келген элди кабыл алып отурат. Бирок таң атпай Карач акенин үйүнө кирип келгенине Чыныбай дагы шек санап, жөн сөз болбостугун түшүнөт. Ошентсе дагы, сыпайкерчилик үчүн Карач акеден төргө өтүшүн айтып калат. Ошол эле сөздү күтүп турган Карач аке камдай келген сөзүн айта салат:

– Калк кадырманы, ошол эле Белек уруусунун улуу аксакалы Малай карыя олтурган ирегенден «кул» катары кантип өйдө өтөмүн, – деп сыңар тизелеп, ирегеде турган ордуна эле отура кетет.

– Ой, жарыктык киши десе, деле жаш баладай болуп таарынчактыгыңыз калбайт, – дейт Чыныбай, кийинки сөз өзүнө тиерин баамдабай эле.

– Анан таарынбай этпей турган нерсеби? Бүтүндөй Белек уруусун «акмак журт» кылып, аны эл катарына теңебепсиң. Ырас, Белек тукумунун акмактыгы дагы турулуу иш. Өйдө-төмөн, тээ Атбашы, Нарынга чейин сүрүлүп, удургуп көчүп турганы дагы алардын өз укугун өздөрү билбегендиги. Антпесе алар «Каңгайдан келген мага, капкайдан тентип келген сендей тексиз кулга» эки тизгин, бир чылбырды ишенип берип, өзүн кайдан-жайдан келген «келгин куштарга» бийлетип, кайра өзүнүн үстүнөн сурак жүргүзүп коюшат беле? Ошондон улам «Өзүңдү өзүң билип, өтүгүңдү төргө илип», орустардын жугундукору болуп, алардын колтугуна өзгөлөнүп кирип, тегерек-четиңди кабанаак иттей болуп аркырап качыра салып, жеткен жериңдин бир капшытын үзө тиштеп, улуу элдин урпактарын азган-тозгон адамдарга теңеп, анын балдарын өз туурунан, ата конушунан ажыратып, көчүртүп жаткан турбайсыңбы? Кеч боло электе бууккан оюңдан артка кайткын [Мамбетов, 2013 : 161], – деген экен. Азыркы куудулдар: – «мен оңой жеринен айыл өкмөтү болуптурмунбу», – деп айтып жүрүшкөндөй Чыныбай манап дагы «жөн теринин бучкагы эмес» же оңой жеринен эле оездун жардамчысы боло калган бекен. Иштин татаалданып, башка өңүттө өнүгүп бара жаткандыгын түшүнүп, Белектин элин кайра өз ата журтуна көчүшүнө уруксат бериптир.

Кыргыз эли жай турмушта бир дөбөгө чогулуп алып, өткөн-кеткенден, санжыра-тарыхтан, баатырдык окуялардан кеп салып отурганды жакшы көргөн эмеспи. Сөзгө чебери улуу сөздөн баштаган учурда улуу-кичүү дебей чогуу олтуруп, кеп тыңшашкан экен. Ошондой бир отурушта ошол өрөөндүн дагы билерманы сөз тыңшап олтурган жаш балдарды эл олтурган жерге жакындатпай, бирин чаап, бирин тээп, бирин сөгүп, кубалап жүргөндүгүн көрүп-байкап калган Карач аке, бир чети Сооданбекти ордуна коюу үчүн, бир чети бул адаттын

жаман экендигин олтурган элге түшүндүрүп, мындай деген тура: – Ээ кудай аткан Сооданбек, кечээ жакында «балык кармап бербейсиң» деп бир эле кара таман байкушту асый бээге доога жыктың эле. Эми минтип эч жардамы жок, бешиктен белдери чыга элек бала-ботого да тап болуп алыптырсың. Деги сен ойлогондой биз экөөбүз айлана-тегерегибизге киши кондурбай калгыдай «боз чөп дөбө» болуп калышыбыз керекпи? Же эмине, кимдир бирөө аалгалап, акмалап, айла күтүп, айланчыктап турбашы керекпи? Бизден кеп-сөз, акыл-наасат, санжыра-санат, уламыш-дастан угууну каалагандарды жаныбыздан оолактатып кууп, эртең эле баш көтөргүс болгон кеп-сөзгө чыланып калбайлык. Ансыз деле сен экөөбүз эч кимге устуканыбызды ыраа көрбөй олтуруп, мүлжүгөн сөөктөрүбүз Тепкенин белине тете болуп баратат көрүнөт. Сүткорлук кылып, элден-журттан кеби-сөзүндү, бала-чакадан, койчу-колоңдон бир муштум этинди, жарым-жартылай мүлжүнгөн устаканыңды кызганбай жүрсөң боло [Мамбетов, 2013 : 163], – деп көпчүлүктүн арасында катуу уят кылган экен. Бул окуядан кийин Сооданбек эле эмес, башкалар дагы кылып жаткан иштерине абайлап мамиле жасап калышат.

Күндөрдүн бир күнүндө дейт Карач аке Каркыра тараптан ат өргүтүп келе жатса (ал эми К.Асанбеков эмгегинде: «Текес тараптагы Жылдызды жердеген туугандарынан келе жатса» деп баштайт), береги Сан-Таштын жайыгында туугандары бир нерселерди эле талашып жатышкан болушат. Жакын келип калган Карач акени байкаган аксакалдардын бири, ага кайрылып, учурашпай эле: – Ырас эле болбодубу Карачым, талаш-тартышыбызды баш-аягына чыга ала турган эмеспиз. Сенин Жамгырчыңды болуштукка көтөрсөк деп кызыл чеке болушуп жаттык эле, – деп калышат. Анда, Карач аке атынын оозун тартпастан: – Талашып-тартышуунун деле эч кажети жок. Жамгырчынын азыр болуш болуу-

га чарк-чамасы келе элек. Андан көрө болуштукка тиги Мамбеттин уулу Байзакты эле көрсөтүп алганыңар туура болоор, — деп жолу менен жүрүп кеткен экен. Эл болгондон кийин түрдүү адамдар чыгат тура. Же болбосо мурун-кийин деле «менин баламды кызматка коесун» деп идиреги барбы, жокпу карабай эле чуркап жүргөн канчалаган аталарды көрүп-байкап эле жүрөбүз.

Көлдөн чыккан даанышман акелердин көпчүлүгү бири-бири менен көрүшүп, ал тургай азилдешип, туура эмес азилдерине өздөрү дагы уят болгон учурлары да болуптур. Чынында эле «жаңылбаган жаак, мүдүрүлбөгөн туяк болбойт» эмеспи, мына ошол эки залкардын бир жолку жолугушуусу төмөндөгүдөй болуп өткөн экен. Ал окуя К.Мамбетовдун эмгегинде төмөндөгүдөй баяндалат:

Саяк Садыр аке бала чагынан Нышаа деген байдын жылкысын асырап, бээлерин саашып, баралына келгенде эл кадырына арзып, болуш шайланып, кара жаак чечен, сөз зергери катары элге алынып кетиптир. Күндөрдүн биринде Жыргалаң суусунун жээгинде көп эл чогулган топ өткөрүлүп, аны ошол эле Саяк Садыр аке башкарып калат. Бул жыйынды капысынан кеч угуп, шыдыр эле эч камылгасыз келген Карач аке кийген чепкенине деле анча маани бербей, чогулган элге саламын айтып, атынан түшүп калат. Саламын жылуу алик алып, колун берип учурашкан соң Садыр аке анын чепкенинин бир этегинен муштумдай жүндүн булайып чыгып турганын көрүп, бырс күлүп жиберет. Топто олтурган көпчүлүк дагы чыдай алышпай күлүп жиберешкенде, кыраан каткырык «дуу» дей эле түшөт. Эл арасына жаңы эле кирген Карач аке эки жагын каранып, эч нерсе түшүнбөй Садыр акени карап калат. Ошондо Садыр аке аны атайылап эле сөзгө сындыргысы келип, ага тийишип:

— Ээ Карачым, жакшы эле эл-журтту бөрттүң эле. Кара жаак чечен, кыйгач бармак уз катын алды десем, кара баскан ишсиз, көк ийненин көтүнөн түртпөгөн, бе-

чара бир-эки буттуу немени алган турбайсыңбы, – деп калат. Ошондо гана кеп төркүнүн түшүнгөн Карач аке Садыр акенин тамашасына бир чети жооп, экинчи чети каймана-какшык иретинде мындай дептир: – Олда адам баласындагы түркөйлүк ай-йе. Олда жумуру башка берген жылкы мүнөздүк кыял ай. Башка унутса дагы күндү күн деп билбей, түндү түн деп билбей Нышаанын жылкысын багып, бээлерин сааганынды унутуп калдыңбы? Азоо бээлер азынап, чаканды нечен ирет томолото тээп, башыңа ылдый сааган ынак сүтүң куюлуп, ошол сүттүн жыты жакаңдан али күнгө кетпей жүргөнүн сен дагы көз жаздымда калтырган экенсиң [Мамбетов, 2013 : 163], – деп эл башкарып, каада күтүп олтурган Садыр акени катуу сөзгө жыгыптыр. Адамдын башынан бак тайырда ушинтип келип эле жөнөкөй жерден кепке чалынып, эл оозунда калат экенбиз. «Ойноп сүйлөсөң дагы ойлоп сүйлө» же «Өзүңдү эр ойлосоң, бирөөнү шер ойло» дегендей кадыр-баркым, атагым, оозумда сөзүм бар деп көзгө көрүнгөн нерсени айта берсең, сага көрүңбөгөнү менен элдин баары көрүп турган «жооруңду» жогорудагыдай кылып чокуп, абийиринди айрандай төгүп коюушу толук ыктымал. Бирок акылга бай адамдар карапайым элдердей болуп жаакташып айтышпайт эмеспи, жеңилдинби кийинкиде абайлап сүйлө, бул дагы чоң сабак.

Жогорудагы «жаакташуудан» кимиси жеңди, кимиси жеңилди деген ой туулар. Экөө тең жеңген жок, экөөсү тең жеңилди. Себеби эл кадырлаган адамдар эки жакка чыкканда шашып жатканын шылтоолобой, эринбей кийим-кечесин, астын-үстүн карап алганы оң болот эмеспи. Көзгө көрүнүп, эл кишиси даражасына жеткен адамды баары карайт, жөн карабай талдап карайт. Азыр деле эки түр байпак, эки түр бут кийим же костюм шым менен спорттук бут кийимин кийип алган «элдик баатырларыбыз» деле көп жолугат. Ал өнөр эмес, элдин кыжырына тийбеген кийимдерди кийип жүрү өзгөчө шарт. Ал эми

экинчиси боюнча, адамдагы кемчиликти эл астына алып чыгуунун өзү уяттуу нерсе. «Жакшы кишинин бир көзү көрбөйт, бир кулагы укпайт» дегендей бирөөлөрдөгү көзгө чалдыккан кемчиликтерин айтып, шылдың, шакаба кыла берүү акылдуулуктун белгиси эмес.

Ошентип залкарлардан улуу сөздөр менен түбөлүк атак-даңк калат экен. Ал эми бизден кандай сөздөр калат экен, аны заман өзү аныктаар...

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – 2011. – 160 б.
2. Жунушалиев Т. Сыдык Карачевдин чыгармачылык орду. http://nbisu.moy.su/_ld/21/2194_IGUJUNUSHALIEVA.
3. Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006. – 328 б.
4. Кангелдиев В.С., Ибраев Ч.Т. Исторические сведения об административно-территориальном делении Ысык-Кульской области (XIX-XXI вв.) http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Kangeldiev_Ibraev_ISU.
5. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002. – 420 б.
6. Мамбетов К. Ысык-Көлдүн даанышман Акелери: тарыхый даректүү басылма. – Каракол, 2013. – 228 б.

КЫДЫР АКЕ

(1843-1926)

Ысык-Көлдүн Акелеринин кичүүсү Кыдыр аке эки доордо өмүр сүрүп, экөөндө тең эл-журтуна кадыр-барктуу болгону менен айырмаланат. Кыдыр Кылжырдын Орозбактысынын беш мырзасынын Сейитказысынын бешинчи мууну. Түлөберди бабасынан Эренче аттуу колго түшкөн калмак кыздан Олжобай төрөлгөн¹. Олжобайдан Байсары, Токсоба. Токсобанын Миңжылкы аттуу баласы аттан жыгылып, каза таап, күйүттөн кийин аялы Каным төрөбөй калат. Кайнагасы Байсарыдан Кыдырды багып алышкандагы жеңеси Даананын сабырдуулугу, айкөлдүгү ата-бабабыздан калган аялзатынын бир өзгөчө айтылчу салты.

Кыдыр жетиге жетип-жетпей атка мингенден тартып оездун (уезддин) жардамчысы атасы Токсобаны ээрчип өсөт. Атасынын кадыр-баркы менен эл-жер тааныды, эли үчүн күйгөн жандарды, өз көмөчүнө күл тарткан байларды көрдү. Жашынан ар кандай топторго, жыйындарга катышкан өспүрүм кээ бир чаташкан иштердин жолун таба коюп, эл оозуна алынып «Кичине Токсоба» деген атка конду.

Токсоба менен айтылуу Тилекмат жакшы санаалаш болуптур. Миңжылкыга Тилекматтын Мааке аттуу кызына куда түшкөн экен. «Кызыбыз бойго жетти, кудайдын буйругу. Калыңыңарды алып, башын ачкыла», — деген кабар келет. Аянычтуу ахыбал жакшылыктын жарыгын кайра берет. Кыдыр деле бой тартып калганына Каным, Токсоба сүйүнүшөт. Күйөөлөп барып Маакеге эмес, ага-туугандарына, Тилекматка жагат. Кыдыр он жетисинде Төөгөчүнү көрөт. Токсобадан кийин Чыныбай султан болуп турганда, Каракол оезу болуштуктарга бөлүнөт².

Болуш шайлоодо арык тукумунда талаш-тартыш көбөйүп, шайлоону созушканда, аксакалдар өздөрүнчө жыйын өткөрүп, Кыдырды чакыртып келишип «болуштукка жарайсыңбы» деп сурашканда: — «Силер үчүн курмандыкка даярмын, ишеничиңерди аткарууга аракеттенип көрөйүн», — деп макул болот. Он сегиз жаштагы Кыдыр арык тукумуна болуш болуп, алты жолу удаа шайланыптыр³. Чоңго да, кичинеге да бирдей мамиле жасай билгени, кичи пейилдиги, адамкерчилиги, эки сүйлөбөгөндүгү, боорукерлиги, айкөлдүгү, дүнүйө, мал-мүлккө ач көздүк кылбагандыгы менен жумурай-журтка алынып, Көл боюнда урмат-сыйга татыйт. «Кыдырдын колунан жакшылык гана келет», — деп эли кастарлаган экен.

1880-жылдарда орустардын массалык түрдө көчүп келе баштаган мезгилинде, келгиндер менен жергиликтүү элдин ортосундагы данакери Кыдырга эл «Аке» деп кайрылышкан.

Калпыс сөздү айтпаган,

Калыстыктан качпаган,

Жакынына тартпаган,

Жардыга доомат артпаган. — деген элдин урматынан артык баа барбы⁴.

Кыдыр аке өмүрүндө жамандык кылбай, калыстыгынан жазбагандыгын азыр да улуу муундагылар аңыз кылып айтышат. Бугу элинин Белек уруусунан тараган айтылуу, сан жылкылуу Сарыбай атасы Солтонкулга аш берет. Кезегинде Солтонкул да өз жагын былкылдатпай кармап турган манаптын бири болуп, атагы алыска кеткен. Аш 1889-жылы Каркыра жайлоосунда өтүп, кыргыз журтчулугу, Жети-Суудагы казак элинен келет. Айтылуу Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Аке кеңештин башында болот. Чоң жарчылыкка шайланган Солтобай акын (Желдең уругунун Азарбегинен):

Ак боз ат минип чалкайган,

Токсобанын Кыдыры,

Акылга терең шыдыры,

Бешенесинен куюлуп турат ырысы, — деп ашты башкарган Кыдырды даңазалап ырдаптыр⁵.

Кыдыр акенин иниси Быйтыман 1905-1907-жылдары Арык тукумунун болуштугуна шайланып, биринчи эле жылы тогуз ирет топ жыйып, эчендерге чыгым тарттырып, тогуздан айып салыптыр. Арыктын эки баласы Балтатыр, Жоотатыр ортосунда ырк бузулат. Болуучу топто чатак чыгаарын билип, Кыдыр топту өткөрбөгүлө дегенине болбой, жыйында Балтатырдын Сарыкесинин баласы Деркенбай Быйтыманды атып өлтүрөт. Жоотатыр тарап: — «Балтатырдын тукумун чаап, Сарыкенин тукумун кызыл уук кылыш керек», — деп бүтүм чыгарганда Кыдыр Аке:

— Өлөр жигит өлдү, чабышты койгула. Элге кыйын болот, — деп кайрылат. Жоотатырдын жигиттери Түргөн ичиндеги Ондон, Сарыке уругун чаап, үйлөрүн өрттөп кетет. Жабыркаган тарап губернаторго барып калкаланат.

Кыдыр аке Боз-Учуктун башына Арык тукуму башын кошкон топ өткөрүп:

— Кагылайын калайык, Быйтыман менин иним болсо Деркенбай да иним. Күнөө экөөндө тең бар. Атабыз Арык. Эки бир тууган чабышып жатсак, тыштан караган душмандын майына от чачырабайбы. Чырды тынч бүткөрөлү, — деп бийлер кун төлөөчүлөргө кун төлөтүп, айып тартуучулар айыбын төлөп, толкуган эл токтоптур. Быйтыманды аткан Деркенбайды оездун сотуна беришип, үч жылга кесилет.

1910-жылы Жети-Суу өрөөнүндөгү төрт уезддин (Каракол, Пишпек, Дуулат, Олуя-Ата) курултайы Көтмалдыда өтөт. Доо арыздан тышкары он сегиз маселе каралат. Курултайды башкаруу Кыдыр акеге жүктөлөт. Бий, болуш, старчындарга (старшина) баса кайрылып, мындай деген экен:

— Карагыла тээтиги эки өстөн сууну. Бири ылайланып агып келет, экинчиси тунук акканын кара. Тунук

суу агымдын шары менен киргил сууга айланды. Силер эл башылары тунук болгон күндө гана калыстык, акыйкат жашап, чындык жүгүрөт, — деп эл-журттун атынан талап коюптур⁶.

— Кулагыңарга түйүп койгула:
«Туура бийде тууган жок,
Тууганга тартсаң ыйман жок».

Жарым айга созулган курултайда бардык иш Кыдыр акенин кийлигишүүсү менен чечилип, дооматчылар да, старчын, бий, болуштар да, эл да ыраазычылык менен тарашыптыр.

Бир доо мындай чечилет: Кадимки Шабдан баатырдын тууганы жайлоодон көчүп келатып, Шамей деген дыйкандын эгинин тепсетип, майкандап кетет. Жаны күйгөн Шамей жылкынын эсине барса, — «сени качан эгинин оруп алат деп жайлоодон түшпөй отура берет бекем», — деп тоготпойт. Шабданга даай албай, курултайга барып Кыдыр акеге муңун айтат. Бул маселе да адилет чечилип, көпкөн бай эмес, Шабдандын өзүн кечирим суратып, Шамейдин ажатын ачып берген экен.

Каракол оозундагы чоң чыр-чатактар Кыдыр акесиз чечилчү эмес. Кадыр-баркын пайдаланып, төрагалыктан бошотуп коюшун өтүнсө губернатор макулдугун бербептир.

Айрыкча курултайдан кийин Кыдыр акеге кыргыз эмес казактын, орустун төрөлөрү ийилип салам берип, сый-урмат көрсөтүшөт.

Тынымсейит уруусунун айтылуу чечени Көкөтөйдү жергиликтүү болуш Такырбаш күнөөлөп, Сибирге айдатаарда Кыдыр аке губернаторго чейин барып Такырбаштын дооматы жеңил экендигин түшүндүрүп, куткарган⁷.

«Кыдыр аке жөнүндө эл оозунан топтоп, чыныгы фактылар менен далилдеп, купулга толчудай чоң чыгарма жаратып калаармын», — деп жазган ыраматылык Токтобек Болчуров.

Кыдыр аке жалаң эле эл ичиндеги чыр-чатактын үстүндө болбой, оюн-күлкү, тамашага аралашып, курдаштарынын шайыры болгон. Жаш кезинен комуз кармап, залкар күүлөрдү черткен. Азыр да эл ичинде «Кыдырдын арман күүсү», «Төөгөчү» чертилип жүрөт.

Куш салып, тайган агытып, мыкты саяпкер да болуптур. Тандаган күлүктөрүнөн Тайгашканын даңкы эмдигиче айтылат. 1890-жылдар Каркыра жармаңкеси үзүгү жок өтүп, Анжиан, Букарадан бери соодагерлер Кыдыр менен алака түзөт. Тайкашканы Жаркенттик (Ташкент) соодагер Кубанияздан алган. Үч ирет миң жылкы байге алып берет⁸. Байгени соогатка таратчу экен. Бир жолу жалгыз төөсү калганда соогат сураган байбичеге карматканы Акенин айкөл, берешендигинин бири гана.

Кыдыр акенин мезгилинде Көл, Нарын, Чүйдөн манасчылар Чоюке, Сагымбай, Саякбай, комузчулар Кара Молдо, Ыбрай чыккан. Чоюке манас айтканда угуп отургандар көз ирмебей таң атырышчу экен. Кара Молдону жаш кезинде Садыр аке, Кыдыр акенин алдында комуз черттиргенин көп адамдар комузчудан угуптур. Сарыке айылынан Ыбрай комузчу жаңы чыгарган «Боз салкынын» черткенде: — «Балам, жанагы жамактатып ырдаганыңды кой. Сенден кара күүнүн атасы чыгат», — деп Кыдыр аке батасын бериптир.

Ыбрай карыганда Караколдо жашап турганда (Коенкөзов, 16) атасы экөө Кыдыр акени көп айткандарын укканын, «Кыдыр Акенин»⁹ автору Токтобек Болчуров эскерет.

Кыдыр аке өз мезгилинде эл башчыларынын арасынан биринчилерден болуп орустар менен тынч жашоого үндөгөнү тарыхый чындык. Байсариев Кыдырдын феномени орус төбөлдөрүнө жаккан. 1878-жылы Ак падышанын чоң күмүш медалы менен сыйланган. «Станислав тасмасынын» алтын медалын алган. Алматы архивинде уезддик башкаруучунун «Таза адам — Кыдыр», деп жазганы бар¹⁰

(«Доор аяны», 27.11.04. Дөөлөтбек Сапаралиев). Кулжадагы орустун аскерлерине Кыдыр аке ат унаадан жардам берген.

1913-жылы Романовдордун династиясынын 300 жылдык тоюнда Жети-Суу областынан Каракол уезддин кадырлуу өкүлү катары Кыдыр аке чакырылат¹¹. Падышага тирүү жолборстун баласын тартуу кылып, подполковник чини бар тон, «Анна тасмасындагы» чоң алтын орден алып, Думага катышып, Сенатка мүчө болот. Тойдон келери менен болуштардын мөөрү кайтарылып берилет¹². Жер-суу бөлүштүрүүдө уездде Кыдырдын көз карашы эске алынчу экен¹³.

1914-жылы Россия империясынын Германия менен болгон согушу создугуп (биринчи дүйнөлүк согуш), орус аскерлери алсырай баштаганда, Орто Азия элдеринен аскерге алуу буйругу чыгат. Кыргыз элинин тарыхында кара тамга менен «Үркүн» деп жазылган алааматта Кыдыр акенин элине аракет кылган жакшылыгынан баян алалы.

1916-жылы Каракол уездинин начальниги Иванов болуш, бий, старчын, казы, кадырмандарды чакыртып, 20-43 жаштагылар жумуш аскерине алынаарын жарыялаганда Кыдыр Аке:

– Урматтуу оез! Биздин эл аскер кызматынан түшүнүгү жок. Чатак чыгып кетиши ыктымал, эл менен кеңешели, – деп бир жума мөөнөт алат.

Эл-журтту, билермандарды чогултуп: – «Орус деген аттын түгү болсо, биз, кыргыздар аттын кашкасынча жокпуз. Орусиянын учу-кыйырсыз жерин, көп элин, курал-жарагын, сууда сүзчү кемелерин, замбиректерин көрдүм. Бөөдө элди кыргызга учуратпайлы», – деп жан дилинен кайрылса, кээ бир кесирлүү манаптар, дөөгүрсүнгөн жигиттер орустарды чабууга үндөшөт.

– Токтой тургула жигиттер, колдо кайсы куралыңар бар? Бешатар, пулемот, замбирекке союл менен чыгасыңарбы? Биз катылбасак эле баары жайында бо-

лот. Оезго кат жөнөттүм, чыдагыла, сүйлөшүп көрөлү. Орустарды Караколдон кубалап жеңе албайбыз. Алардын Верныйда, Олуя-Атада, Пишпекте, Токмокто чептери турат, миндеген аскери бар. Дыйкан орустардын ар биринде мылтык бар. Алар да жөн жатпайт, — деп дагы кайрылат.

— Орустардын үйүн, эгинин өрттөйбүз. Кыдыр аке оруска сатылып кеткен. Укпагыла, — деп кыйкырышат.

— Жигиттер, мен элдин алдында кызмат кылдым. Сатсам малымдан саттым, элимди саткан жокмун да, — деп чындык чыркыраганда шаардан (Караколдон) баласы Акимкан алакандай кат алып келет. Анда:

— «Урматтуу подполковник мырза! Сиздин кыргыздар көтөрүлдү. Орустардан чыгым болсо эч айоо болбойт», — деп Иванов жазган. Кыдыр аке Арык, Белек элине жигиттерин кайра чаптырып, «орустарга катылбасын» деп шашылыш дагы кабар жиберет.

Толкуп алган эл Талды-Суу, Түп, Ак-Суу, Байсоорун, Покровка кыштактарын талкалап, эгиндерин өрттөп, Караколго аттанышат. Оездун казармасындагы куралдуу аскерлер жабыла ат койгон жигиттерди чөп чапкандай сулатат. Верныйдан, согуштан жазалоочу отряддар келип, көтөрүлгөн элди аеосуз кырат. Куралсыз кыргыздар Кытайды көздөй үркөт. Убайым жеген Кыдыр эли менен бирге болгусу келет. Кыдыр акенин аты алыска тарап, кадырлуу болгондуктан, элин эч ким кысмакка алган эмес. Кийинки жылы жазында уезддин начальниги Ивановдун көрсөтмөсү менен Куприянов баштаган жыйырма солдаттан турган отряд Кыдыр Акени издеп чыгышат. Алар Талды-Коргондун Шумкар деген жеринен кезигип, начальниктин саламын айтат. Сагын, Кожомкул деген жигиттери менен Ысык-Көлдөгү Константиновка кыштагына түн жамынып келишкенде орустар жулунуп муштап жибергенде, Куприянов тапанчасын асманга атып, «бул киши Байсариев Кыдыр», — дегенде токтоп калышат. Эртеси Кыдыр акеге учурашталы деп Ак-Суу орустары

жолду бербей тосушат. Иванов менен Пржевальскинин кара багында кездешкенде:

— Господин Байсариев, сизди аман-эсен көргөнүмө кубанам, азырынча бул жактын тынчы жок. Сизге бир отряд солдат берилет, элиңизге жетип казак жеринде туруңуз. Эл тынчыганда бул жакка көчүрүп алабыз, — дейт. Кыдыр Аке эл-журту менен Шатынын Тоо-Челек деген жерде туруп калышат. Ак падышанын кулаганын ошол жерден угушат¹⁴.

1917-жылы 12-декабрда Жети-Суу областынын съезди болуп, качкындардын атынан Кыдыр акенин баласы Акимкан, Букай, Токтобай, Айтууган баштаган он эки жигит катышып, Ибраим Жайнаков, Михаил Фрунзе менен кезигип, акча, көп мата алып келишип, качкындарга таратышат. Акимкан Тоо-Челек кедейлер комитетине мүчө болот. 1918-жылдын башында Кыдыр акенин эли өз жерине — Кереге-Ташка кайтып келишет¹⁵.

Кийинки жылы Кытай жериндеги качкын кыргыздар кайтып Көлгө келишип, Совет бийлиги орнойт. Көрөгөч, кыраакы Кыдыр акенин айтканын укпай, көлдүк кыргыздар орустарга катылып, жазаланып, куугун жеп, азап чегип, Кытайга үркүп барып келгенде 40 пайызы кырылганы тарых барагында калган. Бул трагедия болбосу мүмкүн беле деген суроого бүгүнкү, эртеңки муундардын көз карашы жооп тапмак. «Канга — кан, өлүмгө — өлүм» деген кеп түпкүрдөн келген. Чолок акылга жеңдирип, азгырылып, эр бүлөлөрү согушта жүргөн катын-бала, абышка-кемпирге айры, союл менен көрсөткөн аянычтуу кордуктун жообу кылыч, бешатар, пулемот, замбирек менен берилген. Бала кезимде энемден үркүн тууралуу укканым жомок. Жазалоочулар жабыр тарткандардын согуштан келген эр бүлөлөрү кыргыздарды эч аяган эмес. Ивановдун «эч аео болбойт» деп эскерткени да ошол. Үркүн кыргынына токсон жыл ашкан мезгилде Үркүнгө жаңы көз караш, чындыктын татымын берет¹⁶. Ошол кезеңде алааматты айтуудан айныган адам кантип

баа бермек. Агрардык маселеде жергиликтүүлөрдүн кызыкчылыгы тебеленгени чындык. Аскерге алуу планы көтөрүлүшкө шылтоо болгон.

Окумуштуу К.Карасаев кош кабат эзүүнүн болбогону, бай-манаптын элдин акысын жегени айтылгандан алда канча төмөн болгонун ошол доордун күбөсү катары ырастайт. Мисалы, Түргөн болушунан Бекболот бай, Жуукудан Байгазы болуш, Чүйдөн Дүр айттарда малы жокторго ирик таратчу экен. Кеп, чолок акылга кошулуп, көптүн дүрбөп кеткенинде болгон. Кечээ эле этнос аралык кагылыштарга кирген Ош, Өзгөн, Аксы окуяларын күбө тартсак болоор.

Топко (толпа) аралашкан адам варварга айланып калаарын илимий-теориядан эле эмес, «жеке бир адам жетишерлик акылдуу, чогулган эл келесоого айланат» деген макалдан туюга болот. «Индивид массага аралашканда көпчүлүккө таянып жеңилбес сезип, шайтан азгырууга барат». Иликтөөлөргө караганда, калктын 80 пайызы азгырыкка ишенет. Көтөрүлгөндөргө кек катары орус кыштактарында кандай ырайымсыздыктар болсо, мындай психологиялык кырдаал аларга өтүп, колуна тийген кыргыздарга жырткыч инстингдеги психология менен жооп беришкен.

1926-жылдын башында Кыдыр акенин ден соолугу начарлап, он айыл, Арык тукумун чогултуп: – «Мен ары кетсем, көпчүлүккө салгыла», – деген экен. 26-март күнү каза болуп, тонурак салууга Албан, Бугу, Сарбагыш, Солто, Саяк, Он-сол кыргыздан келген үч жарым миңдей адам коноктолуп, элүү бээ, жүздөй майда мал союлат. Сөөгү Кереге-Таштын тоо тарабына коюлуп, чийки кирпичтен күмбөз тургузулат. Орустар эки жүздөй арабага нан алып келип, ардактуу күзөткө турушат. Аларга 150 сом мүчө берилип, Кыдыр акеге арнап ат чабыш өткөрөт.

1993-жылы Кыдыр акенин урпактары жаңы эстелик – күмбөз салышты. Күмбөз архитектуралык татымы жагынан Кыргызстандагы көркөмдүү, көлөмдүү эстелик.

Кыдырдын биринчи аялы Тилекматтын кызы Маакеден Төөгөчү, Акимкан. Экинчи аялы Аң-Өстөндүк Тилекеден эки кыз, Малик деген уул. Үчүнчү аялы сарткалмак Момун аттуу кишинин кызы Гүлшарадан Шамий, Закинай, Акиралы, Шакиралы. Акенин урпактары Кереге-Ташта. Кыргызстандын аймагында да эмгектенгендер бар. Неберелеринен Анарбек Шамиев Ак-Суу районундагы Алышбаев атындагы орто мектептин директору, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими. Дүйшөнбек Кыдыров ички иштер кызматынын полковниги. А.Шамиев чоң атасы Кыдыр 1869-жылы Каракол шаарынын негизделишине жана курулушуна салым кошконун, Кыргыз радиосунун алтын фондусуна 28 күүсү жазылганын, Ыбрай Тумановдун устаты болгонун, Кереге-Таш айылындагы мектеп-музейи Кыдыр акеге арналганын жазат¹⁷. Кереге-Таш, Ак-Суу айылдарынын бирден көчөсү, Каракол шаарынын Түпкө кетүүчү чоң көчөсү Кыдыр акенин атында.

Кыдыр аке 83 жашка чыгып, көзү өткүчө сөзүнөн жаңылбаптыр, акылынан адашпаптыр. «Ниетиңди ондо, пейлиңди бузба, ач көздүккө азгырылба»¹⁸, — деп Кыдыр кийинки муундарга осуят калтырган экен. Кадырлуу Кыдыр акенин айткандары дал бутага тийген октой болгон.

1916-жылкы Үркүндүн эпицентри Ысык-Көлдө болуп, калктын кырылышы кыраакы Кыдыр аке канчалык далбас уруп, какшап эскерткенин этибарга албаган, бир жыл сабыр кыла албаган ошол муундун да күнөөсү бар деп тарыхый бүтүм чыгаруу мезгилинде жашап турабыз.

* * *

Кыдыр акенин мезгилиндеги коомдогу, социалдык-экономикалык абалды аңдасак, Көл чөлкөмүндөгү башкаруунун географиялык жайланышы менен байланышат. 1913-жылдагы архив материалы¹⁹.

Пржевальск уезди эки участкага бөлүнгөн.

Пржевальск уездик башкармасы, Ат-Башы участкалык башкаруу.

1. Пржевальск уездик курамына:

а) казак-орус поселениеси – Николаев станы;

б) христиандык-волостор жана айылдар кирген; орусча ат менен кирген алты волостной, Ак-Кочкор, Кольцовка коому;

в) он төрт кыргыз-көчмөн болуштуктары.

Ар бир болуштукта 7-15 айыл, ар бир айылда 1000-2000 боз үй болгон.

Анализ берсек келгиндердин алты волостною, үч отуругу; жергиликтүүлөрдүн он төрт болуштугу, бир старчын айылы болгон.

Мурда келген келгиндер чарба күтүп, бак өстүрүп, кыргыздан малай жумшап, эки кабат үйдөрдө турушкан. Кыргыздардын суу баскан жерлерин тартып алып, тоого сүрүшкөн. Алар менен кыргыздардын ажырымы боштондук кыймылына барууга түрткөн. Эки элдин ортосунда Кыдыр аке данакер болуп, жаңжалдын чыгып кетпесине бардык күчүн жумшаган.

Кыдыр акенин чакырыгына жергиликтүүлөр көнүп, орустарга катылбаса, «Үркүн» деген улуттук трагедия болбойт беле? Көтөрүлүш Чүйдүн башындагы Асылбаштан башталат... Николаев станындагы казак-орустары кылыч менен аты чыккан.

Шабдан баатыр болгондо Үркүн болбойт эле дегендей, Кыдыр акенин көрөгөчтүгүнө эми баа берилип жатат.

Акенин элине какшап кайрылганы бүгүнкү коогалаңдуу заманга сабак болоор.

* * *

«Кыдыр акенин осуяты» макаласына улай Акеге байланышкан коомчулукка түздөн-түз тиешелүү жагдайга кайрылабыз.

Бүгүнкү демократиянын (эл бийлигинин) кайра жаралуу учурунда Кыдыр акенин баскан жолу коомубуздагы үлгүнүн башаты. Анткени тарыхты барактап көрсөк инсандын феномени өз мезгилиндеги коомдогу бийликке

калыстыгын таңуулайт. Президент Роза Отунбаева инаугурация салтанатында Кыдыр акенин:

«Туура бийде тууган жок,

Тууганга тартсаң ыйман жок» – цитатасынын негизинде бийликте практикалык иш жүрөрүн салтанаттуу жарыялады. Президент коомдо өнүгүүнүн туура жолун тандады.

Бул цитата бир кылым мурда – 1910-жылы курултайда айтылган.

Түркстан губернаторлугунун Жети-Суу облусуна баш ийген Олуя-Ата, Дуулат, Пишпек, Пржевальск уезддеринин жыйынында (курултай) Кыдыр аке менен Шабдан биринчи жолу кездешет. Курултайды Кыдыр аке башкарганына ыраазы болуп:

– Кыдыке, бийлик да, сөз да сизде. Өзүңүз чечиниз. Биз сиздин оюңуздан чыга албайбыз, – деп айткан экен Шабдан²⁰.

Биз бүгүн эгемендүүлүктүн жыйырма жылдыгынын алдында өтө жооптуу, чечүүчү ыйык милдетибизди аткарабыз. Ал – парламентке депутаттарды шайлоо. Шайлоо – демократиянын (эл бийлигинин) ачкычы да, күзгүсү да. Шайлоодо келечегибизди түптөйбүз. Эл бийлигине – элдин өкүлчүлүгү тандалат. Шайланган өкүл «Туура бийде тууган жок, тууганга тартса ыйман жок» осуятын кабыл тутса жаңылануу ишке ашаарына зор ишеним бар.

Акылдын ээси Сарт аке ичкилик дөөлөс уругунан болсо да, Кыдыр аке бугу уруусунан чыккан эл кишиси катары бийик бааланган.

Демократиянын кыргызча чечилишин төл сөз кылып жайылтуу биринчи кезектеги иш. Мектептерде, гимназияларда, колледждерде, ЖОЖдо программага киргизип окутулса жаңы адамды калыптандыруу проблемасы чечилип, эл массасына кеңири сиңээр эле. Ар бир үй-бүлөдө эл бийлиги төл сөз катары талкууланышына ыңгайлуу

шарт түзүп, ага жетишибиз керек. Ага жетишсек коомдун алга жылышына алда канча жеңил болору белгилүү эмеспи.

Колдонулган адабияттар:

1. Болчуров Т., Карабаев А., Эркетанов О. Кыдыр Аке. – Нарын, 1992. – 8-9-бет.
2. Ошол эле эмгекте. – 14бет.
3. Ошол эле эмгекте. – 20бет.
4. Жылкыбаева Ж. Тарыхый инсандар таржымалдары. – Каракол, 1995– 100-б.
5. Болчуров Т.... 37-б.
6. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн Жети Акеси. – Б., 2007. – 94-б.
7. Асанбеков К. Көрсөтүлгөн эмгек. – 95-б.
8. Жылкыбаева Ж. Көрсөтүлгөн эмгек. 65-б.
9. Болчуров Т... Көрсөтүлгөн эмгек 68-б.
10. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн Жети Акеси. – Б., 2007. – 97-б.
11. Архив документи, Түркстан округунан телеграмма.
12. Архив документи, Жети-Суу областынын Пржевал уездине.
13. Асанбеков К. Көрсөтүлгөн эмгек. – 94-б.
14. Ошол эле эмгекте. – 96-б.
15. Ошол эле эмгекте. – 96-б.
16. Супатаева А. Үркүнгө жаңы көз караш, доклад.
17. Шамиев А. Кыдыр Аке, Ысык-Көл кабарлары, 1993-ж октябрь.
18. Асанбеков К. Көрсөтүлгөн эмгек. – 102-б.
19. Архив документи. 1910-ж., Москва, Центральная библиотека, обзор Жети-Суу
20. Асанбеков К. Көрсөтүлгөн эмгек. – 94-б.

КЫДЫР АКЕ БАЯНЫ

Кыргыз элинен нечен даанышмандар, чечендер, акылман адамдар өткөн экен. Ошондой улуу инсандардын бири Кыдыр аке Байсары уулу. «Аке» деген наам көл өрөөнүндөгү алты гана адамга: Алдаяр уулу Мойут аке (1745-1840 жж.), Доскулу уулу Сарт аке (1775-1865-жж.), Жылкыайдар уулу Тилекмат аке (1800-1863 жж.), Кожоярдан Садыр аке (1821-1905), Чурумдан Карач аке жана Арыктан Кыдыр акеге берилген. Өз мезгилиндеги бул улуу адамдар айыл ичиндеги, уруулардын ортосундагы түйүндүү чоң чыр-чатактарды акыйкаттык менен чечишип, алардын ортосундагы ынтымакты сактоого аракет кылышкан. Эл-журтту калыстык менен башкарууда уруу башчыларынын жакын акыл-кеңешчиси болушкан. Келечек муундардын эртеңки тагдыры үчүн дайыма ой жүгүртүп, санаа чегишкен. Бүткүл күч аракеттерин, акылын, турмуштук бай тажрыйбасын эл үчүн кызмат кылууга жумшашкан.

Кыдыр аке сынчылыгы, калыстыгы, көзү ачыктыгы, олуячылыгы, комузчулугу, мүнүшкөрлүгү, батакөйлүгү менен айырмаланып турчу экен.

Кыдыр аке Байсары уулу 1843-жылы Сырттын Эңгилчек өрөөнүндөгү Дүңгүрөмөнүн «Байыш» конушундагы «Жарбулак» деген жерде төрөлгөн.

Анын чоң атасы Олжобай Түлөберди уулу да мезгилинде эл-журт бийлеп, бий атагын алган адам болгон. Олжобайдын, бир аялынан Байсаба, Токсаба деген эки уул төрөлгөн. Кийин Олжобай улгайып калган мезгилинде ага-туугандарын чакырып, эки уулуна энчи бөлүп бермек болот.

Ошондо Байсары: — «Токсоба эл аралап, журт аралап жүрөт. Келим-кетимдүү болуп калды. Алыш-бериш кылганга, келим-кетимге да мал керек. Менин көчүп-конгонума эле бир аз күч унаа, союз жегидей майда жандык берсеңер болду», — деп энчиге бөлүнгөн көп малдан баш тартат. Эл да Байсарынын айкөлдүк менен айтканын эп көрүшөт. Байсары жаш кезинен мергенчиликке шыктуу экен, ошол кесиптин кызыгына батып, Сыртка көчүп кетет. Ал жактан капкан салып, кийик атып, кундуз, илбирс кармап, аларды Кытай тарапка соодалап, өзү эле жетиштүү мал күтүп, байып кетет.

Байсарыдан Кыдыр төрөлөт. Токсабанын жалгыз баласы Миңжылкы кырсык болуп, жаш кезинен каза болуп калгандан кийин Кыдырды багып алат. Ал он төрт, он беш жашка келгенде, өзүнөн бир аз жаш улуу болгондугуна карабай, эски салт боюнча мурда куда түшүп койгон Тилекмат акенин кызы Маакеге нике кыйышат. Кыдыр он жетиге келгенде тун уулу төрөлүп, атын Төгөчү коет.

Кыдырдын жөндөмү бала кезинен эле билине баштайт. Токсабанын колунда чоңойгонуна байланыштуу, эл бийлеген, журт бийлеген жакшыларды көрүп, алардан таалим-тарбия алып чоңоет. Өзү да жердиги оор басырыктуу, көп сүйлөбөгөн, бирөөнүн айтканын уга билген, бирөөгө жаман айтпаган, айтканынан кайтпаган касиеттүү адам болгон экен.

Эл башкарып жүргөн ата-бабаларынын жолун жолдоп, жаш кезинен эле арык тукумуна болуш болуп шайланат (18 жашта болуш болуп шайланган деген маалымат чындыкка туура келбесе керек — М.Б.) Бир нече жолу болуш болуп шайланып, 18 жыл эл бийлейт. Калыстыгы, акылмандыгы, элге кайрымдуулугу, калайык-калкка көрсөткөн ак кызматы менен элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, купулуна толуп, «Кыдыр аке» деген атка конот.

1913-жылы Романовдордун тукумдарынын Орусиянын бийлик башына келишине байланыштуу Петербургда чоң салтанат өткөрүлмөкчү болот. Бул салтанатка Кыдыр

аке да чакырылат. Ага чейин оездун башчысы Каракол уездине караштуу билермандарды, эл ичиндеги мыктыларды, болуштарды чакырып, падышага мурда болуп көрбөгөндөй жакшы белек камдоо керектигин айтат. Ал белек, өзгөчө белек – тирүү жолборс болуп чыгат. Ал жерге чогулгандардын айласы алты кетип, оездун оңой менен орундалбас ишти тапшырганына ичтеринен нааразы болуп, эгер ал тапшырма аткарылбаса оез тарабынан аеосуз жазага тартылаарын түшүнүшүп, шаабайлары сууп айылдарына кайтышат.

Ал убакта Орусиядан келгиндер келип калганына бир топ убакыт болуп, эл арасында мылтык кармагандар пайда болгонү, кечээ эле токой жээгиндеги камыштын арасындагы жүргөн жолборс да жер которуп, Каракол оезунун аймагында жолборс мекендебей калганына көп болуптур.

Кыдыраке да айылына келип, сакалдуу, көкүлдүүлөрдү чакырып, кеңеш курат. Акырында бул жооптуу, ары опурталдуу иш 80ден ашып, 90 жашка таяп калган Кончой деген мергендин гана колунан келээрин угат. Кыдыр аке өзү баш болуп, бир топ жигиттери, мергендери менен барып, Кончой мергенди сыркоолоп төшөктө жаткан жеринен тургузуп, далай түйшүк тартып, жол азабын көрүп жүрүшүп, акыры Текестин башынан бир топ күндөн кийин жолборстун баласын кармап келишип, оездун колуна тапшырышат.

Ошентип, Кыдыр аке Романовдордун 300 жылдык тоюна катышып, падышага мурда болуп көрбөгөндөй өзгөчө белекти – жолборстун баласын тапшырып, Орусия бийликтери тарабынан сый-урмат көрүп кайткан экен.

Эл башына күн түшүп, туулуп-өскөн жерден безип, ата-бабалары тааныбаган, көрбөгөн жерге, Кытай тарапка үркө баштаган мезгилде Кыдыр аке Орусиянын жергиликтүү бийликтери менен тил табышып, керектүү учурда тең ата катары мамиле жасап, көптөгөн адамдарды кыргындан, үркүндөн сактап калган. Алда кандай шартка туш келип,

«Кыдыр акенинен элиненбиз, Кыдыр акенин айылынан болобуз» дегенде падышанын жиберген желдеттери да тийбей, тим болушчу экен. Кыдыр акенин касиети.

Санжырачылардын айтканына караганда, күндөрдүн биринде кечке жуук Байсарынын үйүнө аксакалдуу бир карыя келип түшөт. Мурда бул адамды көрүшпөсө, таанышпаса да эки жаш болгон сыйын көрсөтүшөт.

Бир кезде карыя Байсарыга карап:

– Балам, келинчегиндин боюнда бар экен. Буюрса эркек төрөйт. Атын Кыдыр койгула, – дейт.

Жатаар мезгил болуп, конокко төшөк салып беришет. Эртең менен турушса конок жок. Эшиктин илгичи ичинен илинген боюнча турат. Салып берген төшөгүн карашса салынган боюнча, адам жатканы билинбейт. Түндүк тартылуу бойдон. Коноктун үйдөн кантип чыгып кеткени белгисиз бойдон калат.

Ошентип мезгили келгенде Байсарынын келинчегин уул төрөйт. Атын Кыдыр коюшат.

Кыдырдын чоң атасы Олжобайдын энеси Эренче да касиеттүү адам болуптур. Кыз кезинде уктап жаткан Эренченин үстүнөн шоола түшүп турганын болочок күйөөсү Түлөберди, анын улуу зайыбы Каныш да байкашкан экен. Көптү көргөн карыялардын айтуусуна караганда мындай касиеттер укумдан-тукумга өтөт деп жүрүшөт.

Жолголоттук карыя Т.Дөөлөтбеков мындай деп эскерет: «Дасторкоңго бата кылгандан кийин үй ээси:

– Кыдыке, мынабу Сагынбай инициз конокко чакырып жатат, – деди.

– Макул баралы, шагын сындырганыбыз болбос, – деп аттарына миништи. Биз дагы алар барган үйгө жөнөдүк. Устукан алып, көңүлүбүз жайланды. Бата тиленер алдында Абышка Кыдыр акеге кайрылып:

– Сагынбай инициз тың, төрт түлүк малы бар. Бирок башка чукак. Сиздин батаңызды сурайт, – дегенде Кыдыр аке колун жайып:

– Сагынбайым, жараткандан тилегиң кабыл болсун, бала чакалуу бол, оомийин, – деп бата кылды.

Ошол кезде Сагынбай 42 жашта экен. Жылдар өтүп, ал киши үч уул, эки кыздуу болгонуна күбө болдук. Алардын улуусу Ата Мекендик согуштан келбей калды. Калгандары бар. Жаратылышынан өзгөчө касиети бар адамдар болорун карыя болгондо эмес, жаш кезимден эле байкап жүрөм, Кыдыр акенин касиети болбосо Сагынбай бала-чакалуу болор-болбосу арсар эле го деп ойлоп калам («Ысык-Көл кабарлары». №82, 1993-жылдын 22-октябры).

Кыдыр акенин өзгөчө касиеттери жөнүндө ал жөнүндө жазылган китептерде кеңири айтылгандыгына байланыштуу кайра кайталоону эп көрбөдүк.

КЫДЫРДЫН ӨНӨРҮ

Ал киши эл башкарып, жооптуу милдетти мойнуна көтөрүү менен бош убактысында тайган агытып, куш салганды, сейилдеп аңчылык кылганды, күлүк таптап, ат чапканды бала кезинен эле жакшы көрчү экен.

Ал куштардын кыраанын, жөнсөгүн, начарын ажырата билип, мүнүшкөрлүк да кылган. Каз-өрдөккө ылаачынын, кышкысын түлкүгө бүркүт салчу экен. Анын табы келген бүркүтү карышкыр алган учуру болуптур. Анын Тайкашка деген дубанды бузган күлүгү нечен ат чабыштарда байге алып, Кыдыр акенин зоболосун бир топ көтөрүптүр. Ал эми аттын байгесинен өзүнө алып калбай ар урууларга таратып берип, жарды-жармачтарга да ылайыктап бөлүп берчү экен. Тайкашканы тай кезинде таранчы Кубанияздан алыптыр. Кыдыр акенин дасторконунан бир нече жолу даам сызып, анын адамкерчилигин сыйлаган Жаркенттик таранчы Кубанияз Кыдыр акени кандай сыйлоонун ыгын келтире албай жүргөндө, үйүндөгү бээси мүчө башы келишкен кашка кулун туйт. Саяпкерлерге көрсөтсө анын дубанды бузган күлүк болоорун айтышат. Кубанияздын көктөн тилегени жер-

ден табылып, жылкы жаныбарды өзгөчө баалап, күлүк ат десе жантыгынан жата калчу сырын билип, Кыдырга киши жиберип чакырттырат. Ошентип сынчы айткандай кашка тай кудай берген адамдын колуна тийет.

КЫДЫР АКЕНИН ӨНӨР АДАМДАРЫ МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕСИ

Кыдыр аке манасчыларды, акындарды, комузчуларды, деги эле өнөр адамдарын өтө кадырлап, барктап, алар менен мамиле түзүп, сый-урматын көрсөтчү экен. Өз үйүнө сыйлуу конок келгенде, же бөлөк бирөөнү күндө конокто отурганда өнөр адамдарын чакырып, алардын өнөрүн көпчүлүк менен угуп, аларга сыйын көрсөтүп, узатып жиберчү экен.

Бул жөнүндө Кыдыр акени көрүп, колуна суу куюп, чай сунуп калган, кийин 90 жашка чыга жашаган Үч Кайнардын жашоочусу Мамбет карыя журналист С.Исмаиловго берген бир интервьюсунда мындай дейт:

– «Мага, сыйга миничү атын атам токуп берип, Карабөлтөктөгү манасчы Чоюкеге жиберди. Кудай жалгап кыштоосундагы үйүндө экен. Салам айтып, келген жайымды айтсам? – Барайын, Кыдыр акени өзүм да көптөн бери көрө элек элем деп, тез эле кийинип, жолго чыктык. Манасчыны чыдамсыздык менен күтүп жатышыптыр. Чоюке Кыдыр аке менен кучакташып көрүшүп, Таласта, Чүйдө көргөн-билгендерин айтып берип отурду. Аюу талпакта жамбаштап жаткан Кыдыр аке тамекисин тартып бүтүп:

– «Үнүңдү, баарынан да өзүңдү, Манасыңды сагындык», – деди жайдарылана.

Кыдыр аке кийин, өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин Чоюкенин «Манасын» угуп жүрчү экен.

Жамийла Жылкыбаева түзгөн «Кыдыр аке» аттуу китептеги маалыматка караганда Кыдыр аке каза болооруна бир жума калганда арык тукумунун мыктыларын чакыртып, аларга акыл-кеңешин, насаатын айтып болгон соң, «акыркы ирет үнүн угуп калайын» деп манасчы Чоюкеге чабарман жибертет. Тилекке каршы барган киши «Ма-

насты» айтып жатып, үзүлгөн Чоюкенин үстүнөн чыгат.

Жиберген чабармандан Чоюкенин кабарын уккан Кыдыр аке:

– Каап, аттиң, анын үнүн акыркы ирет угуп, акыретке аттанайын дебедим беле. Манасчыны жакшылап узаталы. Жигиттерге кабарла, союш, кийитине камданышсын», – деп, өзү орто жолдо турганына карабай, манасчыга кам көрүп, тийешелүү жардамын берип, бир жумадан кийин өзү да кайткыс сапарга аттанган экен, кайран киши.

Кыргыз элинин кылымдардан бери келе жаткан баа жеткис байлыгы «Манасты», ошондой эле табият өзгөчө касиет тартуулаган манасчыларды кадырлап, барктап, өмүрүнүн акыркы күндөрүндө да «Манасты» уккусу келгени, ата бабалардын бай мурасын баалагандыгы, Кыдыр акенин түшүнүгүнүн тереңдигинин, ой-чабытынын кенендигин, чанда гана адамдарда кездешүүчү өзгөчө касиетин далилдеп турат.

Кыдыр аке жаш кезинде жамактатып ыр ырдап, кыз оюндарга катышканда ар нерсени кошуп ырдап калчу экен. Бирок ал кездин шарты боюнча жетиштүү адамдар, тек-жайы бай-манап болгондор эл алдында ырдаганды, комуз черткенди намыс көрүшкөн экен. Ошого байланыштуу акындык жайын өркүндөтпөстөн, өз чөйрөсүндө комуз чертип калган экен. Санжырачылардын айтымына караганда анын чоң атасы Олжобайдын энеси Эренче калмактан колго түшкөн кыз экен. Чоң кошокчу, жаш кезинен тирикараак, эл-журтка жугумдуу, касиеттүү адам болгон экен. Анын артыкча касиети кан менен Кыдыр акеге өтсө керек.

Кара күүнүн атасы Ыбырай аксакалдын «Боз салкын» деген күүсүн угуп, талантын аябай баалап, «Кара күүнүн артынан түш, жаман комузчу болбойсуң» деп ак батасын берген учуру болуптур. Өзү да комуз кармап, көптөгөн күүлөрдү билчү экен. Бир топ күү чыгаргандыгы жөнүндө изилдөөчүлөр тарабынан да айтылып жүрөт. Бүгүнкү күндө айрым мыкты комузчулар анын «Төгөчү»

же «Кыдырдын арманы» деген күүсүн чертип жүрүшөт. Бул күүнүн да өзүнчө тарыхы бар.

КЫДЫРДЫН АРМАНЫ

Күн күзгө тартып калган мезгили экен. Кыдыр аке байбичеси Мааке, дагы айылдаш эки киши менен боз үйдүн жанында отурушса, тандамал жакшы аттарды минген, сылана таза кийинген бир топ жигит Кереге-Таштын кырынан чыга калышкан экен. Ортосунда келе жаткан, минген аты тың, атка отурушу, алыстан көрүнүшү өзгөчө көрүнгөн жигитке көзү түшкөн Кыдыр:

– Капырай, тетиги жигит ким? Көрүнүшү башка го? – деп, жанындагыларга суроо салат.

– Ээ жарыктык, ал өзүңүздүн Төгөчүңүз эмеспи, – дегенде «Алда кокуй ай, кара көзүм кашайган тура», – деп бир катуу өкүнүп алып, башка сөз айтпай тескери басып кеткен экен.

Ошондон көп өтпөй Төгөчү ооруп калат. Көргөзбөгөн табыбы, дарыгери калбайт. Ошондой күндөрдүн биринде Садыр аке Төгөчүнү көргөнү келип калат. «Асылды асыл тааныйт» дегендей Кыдыр экөө мурдатан эле бирин-бири сыйлап, урматтап келишкен экен. Анын үстүнө экөөнүн тең чоң энелери калмактын кыздары болгондуктан бөлө катары да мамилелеш болуптур. Тай союлуп, конокторго сый-урмат көрсөтүлөт. Эт бышып, табак конокторго жуп тартылып калган учурда Төгөчүнүн үзүлгөндүгү жөнүндө Кыдырга акырын угузушат.

– Болоору болгон экен, эми коноктор тамак жеп, атанып кеткенче эч кимиңер ыйлабай, келгендерге шек билгизбей туруп тургула, – дейт Кыдыр аке. Өзү да сыр алдырбай, тамак ичилип бүткөнчө, ичи эңшерилип күйүп турса да, кайратынан жазбай, кабагым-кашым дебей, сынсыпатын бузбай, конокторду узатуунун камында болот. Тамак ичилип бүтүп, колго суу куюлуп бүткөндөн кийин

комузун колуна алып, бир мундуу күүнү черте баштайт. Отургандардын арасында күүнүн сырын түшүнгөндөр комуздун жүрөктү эзип, сай-сөөктү сыздатып, өзгөчө муңканып чыккан үнүн уккандан кийин, иштин оң болбой калганын түшүнүшүп, тез эле аттанышат. Бир кырды ашып барышып, Төгөчүнү жай жерине алып койгондон кийин, кайра өкүрүп келишет.

Эл аралап, журт аралап, элдин көзүнө көрүнүп, сынга толуп, отузга жаңы чыккан тун уулу Төгөчүнүн кайгысына чыдабай, орду толгус чоң жоготууну тамактанып жаткан сыйлуу меймандарга ызы-чуу түшүрүп, ыңгайсыз абалга калтырып угузбай, башына катуу кыйынчылык келип турса да өзгөчө чеберчилик, токтоолук, сабырдуулук менен үч кыл комуздун өзгөчө касиети аркылуу ичиндеги зор муң-кайгыны билдирген экен, кайран киши.

Нечен жакшылык-жамандыкты көрүп, баарын өз учурунда сабырдуулук менен көтөрүп келген залкар адамдын бул жолу жанындай жакшы көргөн, келечегинен зор үмүт кылган улуу уулу Төгөчүнүн кайгысына бели ийилип, комузду муңканып чертип турган Кыдырды кара жер жердигинен араң көтөрүп турган кыйын-кысталыш учурда, отургандардын арасында кадимки Карамолдо менен Ыбырай да болгон экен деп жүрүшөт. Бул күү бара-бара ошол залкарлар аркылуу эл арасына тарап, бүгүнкү күнгө чейин жеткен экен.

«Экинчи Кыдыр» аталып келе жаткан уулу Акимкандын да өмүрү кыска экен. Үркүндөн кайтып, эл аралап, айыл ичиндеги маанилүү маселелерди чечүүгө аралашып калган мезгилинде, 1918-жылдын жаз айларында, казактын Тоо-Челек деген жеринде каза болот.

Илгерки даанышман карыялар 7-8 баласы болсо да, арасынан идиректүүсү чыкпаса, «тукумсуз өтмөй болдум» деп, катуу кайгыга түшүшчү экен. Сезими күчтүү, ар нерсени алдын ала байкаган баамчыл, өзгөчө касиетке ээ болгон Кыдыр аке жанындай жакшы көргөн балдары-

нан ажырагандан кийин кийинки балдарынан анча үмүт кылбаса керек.

Бүтүндөй бир урууга баш көз болуп, алардын оорун колдон, жеңилин жерден алып, ысык-суугуна күйүп, зор жоопкерчиликти мойнуна алып, калайык калктын купулуна толуп, кадырлоосуна ээ болгон мыкты адамдардан атанын жолун жолдогон «бычакка саптык» тукум чыкпай калганы кандай аянычтуу! Орду толгус жоготуу, арман эмей эмне!?

КЫДЫР АКЕНИ АКЫРКЫ САПАРГА УЗАТУУ

Кыдыр аке Байсары уулу 1926-жылы 83 жаш курагында дүйнөдөн көчкөн.

Маркумду акыркы сапарга узатууда Көл өрөөнүндөгү орус, өзбек, дунган, уйгур, татар жана башка улуттардан сырткары, кошуна албан казактарынын, Текестеги таранчылардын өкүлдөрү да келип, аза күтүшүп, тийешелүү сый-урматын көрсөтүшкөн.

Ал эми Ак-Суунун орустары Кыдыр акени атасындай сыйлашчу экен. Кийин ал кишинин көзү өткөндө араба-араба нандарын, байлаган семиз өгүзүнө чейин алып келишип (мурда мындай окуя болбосо керек), кыргыздын салтын сактап өкүрүп келишиптир. Кыдыр акенин сөөгү коюлгандан кийин Ак-Суулук орустарга 150 сом мүчө берилиптир (Ал учурдагы баа менен жылкы 5 сом экен). Бул жөнүндө Омор Бексултан уулу Еркетанов, Токтобек Болчуровдун Кыдыр аке жөнүндөгү китептеринде айтылат.

1993-жылдын 22-октябрында Кыдыр акенин киндик каны тамган Ак-Суу жергесинде 150 жылдык мааракеси өткөрүлгөн. Ага арнап күмбөз тургузулган.

АКТАН ТЫНЫБЕК
*Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти,
манасчы, акын жана комузчу*

КӨКӨТӨЙ ЧЕЧЕН

(үзүндү)

КӨКӨТӨЙДҮН ЫСАГААЛЫНЫКЫНА ЧАКЫРЫК МЕНЕН БАРГАНЫ

Мындан мурун үч сапар сизге кат жаздык эле, эми ушу сапар «өзүң барып алып келбесең болбойт» – деп мынабу катты жазып Ысагаалы баатыр мени атайы сизге жиберди, – деп Ысагаалынын бир жигити Көкөтөйгө кат берди. Көкөтөй кагазды алып көрүп, «Мунуңду мен окуганды билбеймин, бул кагазыңда эмне сөз бар эле, кат билбесең оозуң менен айтып бер?» – деп каттын сөзү мындай: – «Көкөтөй ага, ушул катты алып барган киши бараары менен мында келүүңүздү өтүнөмүн. Мен сизди өтө сагынганымдан чакырдым. Эгерде келбесеңиз, мага топурак салганыңыз деп билемин», – деп Ысагаалы мөөрүн баскан.

Ошол чакыруу боюнча Көкөтөй Ысагаалыныкына бара жаткан эле, бул учурда мен Коңурөлөңдөн келатам деп эки-үч жолдошу менен Шыгай барып конуп олтурду.

– Ээ, Шыгай бий, эл-журт аман жатабы? Айлыңызда эмне сөз бар? – деп Ысагаалы кеп сурап отурду.

– Айлыбызда эч кандай деле сөз жок. Болуп жаткан сөз эле ала көз каба эки тарап болуштук талашып жатабыз, – деди.

– Ии, ким-кимдер бир тарапта болуп жатасыңар?

– Баатыркан, Маамыткан бир тарап, башка мыктылардын баары бир тарап, биздин досой эки жаатында тең жокпуз – деп Шыгай жооп берип олтурду.

– Ал Маамыткан, Баатыркан аксакалдардын өз айылдары тынчпы? Же алардын туугандарынан дагы бузулуп жаткандарынан дагы барбы?

– Жок, алардын өз айылдары дагы тынч эмес, Баатыркандын тууганы Дүйшөмбү бузулуп Баатыркандын шайын кетирип жатат, кайсы бир күнү жакында эле Баатыркан Сары-Белдеги биздин Семетей ажыныкына барып келатса жоро бозо ичип жаткан Дүйшөмбүлөр Сары-Белдин жолун тосуп Баатырканды кармап алып, сакалын жулабыз деп кубалашыптыр. Баатыркан күлүк кызыл аты менен Калкагарды көздөй чыга качып, жеткирбей кетип барып Байсеркеникине конуп келиптир. Бул бойдон кармашып отурса жайлоого чейин биздин ала көз кабадан канча киши өлөр экен, эң жаман кырчылдашып, тарап болуп жатышат, – деп Шыгай кеп салып олтурду.

– Ай, ушул шайлоодо Баатыркан, Маамыткан – эки аксакал уят болуп калбагай эле! – деп Ысагаалы кайгыргансып сүйлөдү. Кырынан жаткан Көкөтөй өөдө болуп олтуруп:

– Ээ, Ысагаалы, ал болуш болбой эле жана бирөөн болуш кылам деп убара болбой эле, колдо бар малын багып, келди-кеттисин жакшылап күтүп эле жата берсе зыян болор жери барбы? – деди.

– Ээ, Көкө, тынч жатканга не жетсин, бирок ээң киресин башынан чоң болуп көнүп калган айлымды башка бир киши сурап чоң болуп кетсе болобу? – деп гана мансаптуу болуп элди бийлегиси келип жана абийир тапсам дейт турбайбы, – деп Ысагаалы Көкөтөйгө жооп берди.

– Жок, Ысагаалы мырза, сенин ал жообуңа мен каршымын. Ошол чоң болуп жүргөндөрдүн баарынын абийир тапмак тургай, абийири кетип жүргөнүн көрдүм. Алар ким деп сурабайсыңбы?

– Ээ, алар ким Көкө?

– Аларды сен уга элек болсоң Кенембайдын уулу Коргонбай өзү болуш болуп туруп дыйкандын малына зордук кылам деп, бир байтал үчүн өлгөн. Чоро Келдибектин

уулу Аалы деген болуштук талашып чоң чарык Турдубайдан өлгөн. Жана ошолорго окшогон менменсип жүрүп өлгөндөр толуп жатат.

Анан Баатыркандын колунда толуп жаткан малы жок экен, өзү картайып калган киши экен, болуш болот элем деп сансаат малга акча көтөрүп алса аны убагында берип кутула албай жаман сөз угуп бир абийири кетсе, кокустан ажалы жетип өлүп кетсе, «сан кишинин акысын жеп, чоң болгонсуң» деп көрдө жаткан жеринде карыган немени бериштелер карсылдатып токмоктоп, үч абийири кетсе – андан көрө тынч гана оокатын кылып жата бергени жакшы эмеспи, ээ Ысагаалы, – деп Көкөтөй жооп берди.

Айткандан эки күндөн кийин эле «Мен жогорку Чычкандан келдим» деп бир киши келип калды. Ал кишинин алып келген каты бар экен, аны Ысагаалыга берди. Катты окуса: – «Ысагаалы баатыр, мен болуштук талашып эң жаман кыйналып жатамын. Себеби, баягы, былтыркы жыл өзүң кепил болуп Баатырканга алып берген акчанын миң коюн алып бериңиз, агер миң кой таап бере албаса Балтабайдын ашында чыккан кара кашка атты алып бериңиз! Ошол акча Үкүнүн акчасы эле, «миң коюмду алып бер болбосо, кара кашка ат Баатыркандын колунда экен, ошол атты алып бер, болбосо Үсөнгө кошулуп алып сени менен тарап боломун», – деп мени Үкү кыйнап жатат» деп Байгазынын жазган каты экен.

Бул каттын сөзүн уккандан кийин, – «Ээ, Ысагаалы, абийир тапкандын алды келип калды го?» – деп Көкөтөй Ысагаалыны карап күлдү. Аңгыча болбой эле башы-көзү кызыл-ала болуп бир сакалдуу киши кирип келди.

– Ээ, ботом, эмине болду? Эмине болду? – деп Ысагаалы чочулаңкырап карап калды.

– Ээ, айланайын Ысагаалы, мен сенин жаатыңа кирем деп бир балаага калган экемин да «өкшүү!» – деп коет.

– И-и, айтчы, сөзүңдү, – деп олтурган элдин баары карап калышты.

– Ай, айланайындар, баягы өзүңөр көргөн жалгыз бээни күздөн бери чөпкө байлап чоң семиз болуп калган. Семиз болуп турса, бир эки туяк болуп калаар бекен деп бечара киши ойлодум эле да. Ошол бээмди сат дегенинен сатпай койсом, өзүмдү кызылдай союп уруп, Өмүраалы зордуктап алып кетти, – деп ыйламсырап турат. Көкөтөй алая карап:

– Ал Өмүраалы деген ким эле? – деди, Ысагаалы күлүп:

– Ээ, Көкө, ал мени менен тарап болуп жүргөн туугандарым. Өзүбүздүн эле Бердикожо уулу деди.

– Ой, Ысагаалы ай, аттанып бул байкуштун бээсин алып бер. Сени болуш кылам деп жалгыз бээсин байлап, семиртип, союшунду камдап жатса, сен күлүп олтуруп аласыңбы? – деди.

– Эй, Көкө, ал мени менен тарап болуп жаткан неме, бээни мага бербейт эмеспи, – деп Ысагаалы жооп берди.

– Ой, Ысагаалы иним ай, чоң болуп, абийир тапканыңдын дагы жолу болсунчу. Өз иниси Дүйшөмбү тарап болуп сакалыңды жулам деп кубалап жүрсө, «күлүк ат алып бербесең, сенин тарабың Үсөнгө кирип кетемин» деп Үкү деген агасы Байгазыны коркутуп жатса, саа каралап жүргөн бир кедейдин жалгыз бээсин тартып алып, өзүңдүн жакын тууганың Өмүраалынын кылганы бул болсо, жакынынан жат болуп жардынын жалгыз малынан айрып, убалына калып тапкан абийирдин атасынын көрнөчайын. Сең Ысагаалыга төлөп бер, бул бечаранын бээсин, – деп Көкөтөй ачуусун келтирип сүйлөгөндөй болду.

– Жакшы болот, Көкө, төлөп беришме туура келип калды. Мен мынчалык тараптык жана болуштук талашууну каалабайт элем. «Быйыл кандай да болсо сенин каалаган кишиңди болуш кылып берем», – деп үйөз өз ооз менен айтканынан ушундай тараптын бир жаатынын башы болуп калбадымбы, – деп Ысагаалы жооп кылды.

– Ээй, Ысагаалы жан, «жашы жиндинин бири жинди,

карысы жиндинин баары жинди», – деген сөз бар эмеспи, сени болуш кылам десе, сен өңдөнгөн дагы бирөөн болуш кылам деп айткандыр. «Хандын адилдиги кетсе, калганынын тынчы кетет» деген экен. Сен менин тилимди алсаң жетим-жесирдин көзүнүн жашынан корк. Мынабу кедейдин бээсин төлөп бер, – деди.

– Маакул, маакул Көкө! – деп бир бышты жылкы алып келип берип, «кийинчерээк бир тай берейин», – деп Ысагаалы баягы кедейди узатты.

Он ашык күн жаткандан кийин Көкөтөй кетүүгө камданды. «Көкөмдү өзүм узата барып, Баатыркандын Каракашка атын алып берем», – деп Байгазынын жигитин ээрчите бармак болуп, Ысагаалы Көкөтөйдү узата чыгып Баатыркандын айлына келишти.

Баатыркан үч катынынын үйүн үч жерге окчун, окчун кыркасы менен тигип салып, тегеректей конгон калың айылдын ортосунда көп киши менен жыйын кылып олтурат эле, Көкөтөй, Ысагаалылар кечкурун бараары менен эл тарап кетип, баш-аягы жыйырма чакты мейман калды. Бул меймандардын ар кайсы үйгө бөлүп кондуруп, жолдоштору менен гана Ысагаалыны ээрчитип алып, Баатыркан бакачыдан алган аялынын үйүнө алып барып кондурмак болуп, – «Ой, биздин үстүбүзгө киши барбасын бул кишилер менен өзүбүзчө сөзүбүз бар», – деп киши каттатпай салып, Ысагаалы менен шайлоо жөнүндөгү тарапчылыктын кебин айтып сүйлөшүп олтурат.

Көкөтөй баштаган коноктордун баары уйкусу келип, Ысагаалы менен Баатыркандын өз айылдарына жеңдирип жаткандыгын биринен сала бири сүйлөп жатат. Ашкана жакта аягы менен тик туруп колуна бир көсөөнү алып, учун чыныдагы майга чыркырата малып коюп, казандагы этти аралаштырып сорпону сапырып коюп, сол колун бетине көлөкөлөй салып, улам-улам Көкөтөйдү карап коюп, чекир көзүн чекчейтип сапсары болуп Калпа деген Баатыркандын жигити турат: – «Кап, эми Баатыркан менен Ысагаалынын жаагы эрип кетмек болду го, андан

көрө Көкөтөйдүн кызык сөздөрүнөн уксак болот эле», — деп аларды токтогула деп айталбай, ичи кайнап, кандай кылып Көкөтөйдү козголоп кеп айттыраарын билбей бери караса жаңдап койсомбу деп, бат-бат Көкөтөйдү карап коюп турат эле.

Көкөтөй көзүн жумуп бармагын чекесине таяп беркилердин сөзүн угуп олтура берген. Бир убакта Баатыркан менен Ысагаалынын сөзү токтоло калган болуп үндөрү басыла калды. Даяр болуп турган Калпа баягыдай колун бетине калкалай коюп, казандын үстүнөн алыс карап, көзүн мышыктын көзүндөй жылтыратып: — Ой, Ысагаалы баатыр, мынабу киши, сиздикинен келатабы? — деди. Ысагаалы эки жагын каранып: — Кайсы киши, кайсы киши? — деп Калпаны карады. Олтурган элдер дагы бирин бири карашып «кимди айтасың? — дешип Калпаны карашты. Калпа Көкөтөйдү карап алып: «Мынабу кишини айтам», — деп колун сунуп Көкөтөйдү көрсөтүп, ушу киши былтыр дагы сиздикинде жүрөт эле», — деди. Ысагаалы: — «Ээ, Көкөмдү айтасыңбы? Бул кишини мен эки-үч жолу кат берип жана киши жиберип жатып чакыртып алдым. Бул Көкөтөйдү бир жылда бир көрбөсөм сагынып калам. Биздикине келгенине он чакты күн болду эле, үйүм сырт кыштады эле, кетем деп болбой койгонунан өзүм узатып келдим», — деди. Көкөтөй казандын үстүнөн алыс карап турган Калпаны көрүп алып:

— Ээ, мен былтыр дагы жүрдүм эле, мурдагы жылы дагы жүрдүм эле, мени не кыласың? Менин кайда жүргөнүм менен сенин немине жумушуң бар? Бубактуу ийиндин оозундагы мышык көздөнгөн атаңдын оозуна чайын. Суусаган айры куйрук көздөнүп дагы мени тооруп коет. «Ушу киши сеникинде жүрөт беле?» — деп мен ырыстуу, кешиктүү болсом, эли-журтума кадырлуу, барктуу киши болсом, иним менен келиним үч ай көрбөй калса сагынып, кош ат менен киши чаптырып алып, аппак май, кыпкызыл чай берип, башыма мамык жаздыктан төрт катмар коюп берип, калемпир жыттан-

ган жаңы болотнайдан көйнөк, ыштан тигип берип, арак самындап жылуу сууга жуунтуп олтурса, инимдикинде жыргап жата бербеймби. Жээ, маа арык кызыл айгыр миңгизип алып эле айылчылаган жолумду тосуп, сакалмурутту жуламын деп тегерете кууп жүрсүңбү? Атаңдын көрүнө чайын, чырактын түбүндөгү таргыл мышык көздөнгөн ит. Барктуу киши карыганда калкынан сый көрөт, барксыз киши бала-чакадан качып жүрүп аттан жыгылып өлөт, — деп Көкөтөй Калпаны карап алып оолугуп тилдеп жатат. Баатыркан колундагы кычкачын таштап жиберип алаканы менен тизесин чапкылап, ачуусу келип, «Чык эшикке, саргарган ит, Көкөтөйдү эмгиче тааный элек белең, өзүңө сөз тиерин билбеген шайтандай болгон ит!» — деп, эшикке кууп чыкты. Калпа тил укканына ыраазы болуп эшикке чыкса дагы күлүп жатат. Ысагаалы бул сөздүн Баатырканга катуу тийип калганын билип: — «Ай, ай, Көкө, бул сөзүң баатырга тийип калгандай болду го, алыс айтып жибердиң», — деди.

— Ээ атаңдын көрү кара ооз Алматайдын уулу, сен дагы кошоматчы, кешиги жок окшойсуң, баатырың кана? — деди.

— Мына, Баатыркан баатыр эмеспи, Көкө? — деп Ысагаалы Баатырканды карады.

— Ээ, атаңдын көрү, Баатырканың немине баатырлык кыла койгон экен? Элүүгө чыкканча Көк ууру атыгып, төөгө теңделип жүргөн экен. Элүүдөн ашкандан кийин баш ачылган катын болсо эле, «сени мен алам» деп ала көз кабанын түтүнүнө бир койдон чыгым салып, түн катып чаап жүргөнгөбү? Же андан башка дагы бир баатырлыгы барбы? Бугу, саяк эки аяк бозону удаа жутуп жиберген кишини эле баатыр деп калат экенсиңер, — деди. Ысагаалы:

— Ай, Көкө, кудайды кара, ушул Аалыбек баатырдын уулу Баатыркан баатырды баатыр эмес дейсиң, сөзүңдү айткың келгенде тим эле будамайлап эле жамандап айта берет турбайсыңбы? — деди.

– Ой, Ысагаалы ай, Аалыбегиң немине баатырлык кыла койгон экен? Карыган кератын минип алып эле, түбү чириген кара мылтыгын кармап алып, «сени атам, сени атам» деп чаап жүрчү экен. Анын баатырлыгы эле Ормон, Балбайдын ортосуна кайра-кайра сөз айтып бугу, сарыбагышты чабыштырып жүргөнүбү? Же бир баатыр болгондо азды көпкө теңеп, кыргыздын кырааны болуп, кысылган элди багып жүргөн бекен? Баатыр деген кысталганды жоодон куткарып, кыйналганды доодон куткарып, көпчүлүккө пайдасы тийип, көркоолорго найзасы тийип анан «баатыр-баатыр» деген атакты алат. Баатыркан экөөңдүн артыңдан доочу кууп жүрсө, айлыңар бузулушуп, чабышып жатса, эптеп болуш боло албай, элдин малын жей албай кетип олтурса, бир түнөп кетүү үчүн эле кошомат кылып «баатыр, баатыр» деп, таң аткыча жалына берейинби? – деди. Ысагаалы баштагысынан бетер Баатыркандан уялганынан:

– Жоок, Көкө, бизди макта дебеймин. Аалыбек баатырды гана кемитип сүйлөгөнүңдү айтамын, – деди.

– Ээ, Аалыбегиң жалгыз кийик уулап барган экен, Кероозду бадалга байлап салган экен. Кара келтени колуна алып, маралды өңүп баратканда Ормондун кунун кууп, аңдып жүргөн сарбагыштардын жортуулчусу көрүп алып Аалыбегиңдин аркасынан аңдып барып, Ботаалы кучактай алып кармап, байлап кетиптир. Ал Аалыбегиң андай эле баатыр болсо аркасынан аңдып келаткан Ботаалыны кара келте менен жазы маңдайга атып салып жүрө бербейби? Аркасындагы келаткан табышты укпай Ботаалыга байлатып жиберген дүлөй абышкаңды мактабайсың деп атымды жыгып аласыңарбы? – деди. Баатыркан:

– Аа, Көкөтөй, кудайды карабай жамандадың. Мени кандай айтсаң дагы Аалыбек баатырды көп кордобосоң болот эле, – деди.

– Ээ, «Жакшынын шарапаты, жамандык кесепети» деген ошол. Мен Аалыбек менен Баатырканды кордой сүйлөп келейин деп Нарындан келген эмесмин. Жана-

гы өзүң эшикке кууп чыккан, сакалын аюунун чандыр жүнүндөй кылган сары немең айттырып жатпайбы, — деп Көкөтөй күлүп калды. «Бул сөздү кишиге айтпай жүр Көкө», — деп эртеси Баатыркан Көкөтөйгө бир ат берип узатты.

КӨКӨТӨЙДҮН ТЫНЫБЕК МАНАСЧЫНЫ КУТКАРГАНЫ ЖЕ САДЫР АКЕНИ СӨЗГӨ ЖЫККАНЫ

Бул учурда Көкөтөй басса-турса эле ойлонуп: — «Мен деле Караколго барып сонун эл, сонун жерди көрүп келгеним жакшы го. Он жашымдан тартып койчу, жылкычы болуп бай, манаптардын малын багып, тоо таштын арасында жүрүп, бул убакка келдим. Эми өз атым, өз тонум бар болгондон кийин барышым керек экен», — деп камынып калды. Эти жадоороок, сопол куйрук Сары тору аттын кыр аркадагы кызылдарына ээрге кара кийиз көпчүктү салып, темир чүлүк үзөңгүнүн боосун бышыктап, ар кайсы жерине ак мата жаматкан көөнө тонун сыртынан баса кийип, узунураак ак шапалакты камчылананып, Көкөтөй дагы Караколго бармак болуп жөнөп калды. Бирок Көкөтөй көп шашылбай жайыраак жүрүп конолголуу жерине эрте барып конуп, жай аттанып, Сары тору атка маалдап арпа, сулуну шыкап жемдеп, сугун жакшы кандырып жүрүп олтуруп бирин-серин жоор атыктырып, Сары тору атты жакшы оңолтуп кетип баратат. Нарындан чыгып сегиз конуп, Жети-Өгүздүн Шалбаа деген жерине барып, бозочу абышканын үйүнө конуп жатып Балбай баатырдын эрдигин кеп салып берсе аксакал бозочу абышканын жан-алы калбай кубанып, «Кайран Балбай баатыр, как ошондой эр эмес беле!» — деп өзүнүн Балбай менен кошо жүргөнүн айтып, баары ачылып, колдо бар сыйын кылып Көкөтөйдү кондуруп эртең менен: — «Ана, Каракол тээтиги төш тарап көрүнгөн шаар», — деп Көкөтөйдү жолго салды. Аксакалдыкынан текеленки сүздүрүп ичип, бозого суусуну канган Көкөтөй Караколго бет ала кирип баргандай болду. Жаңы базардагы

кайнаган көп элди көрүп таңыркап, ары-бери бастырып, тааныш киши учуратар бекем деп тентиреп жүрүп, бир жерде калың эл топтошуп жатканын көрүп: — «бул жерде тамаша барбы, же бир чыр-чатак барбы?» — дегендей кылып бастырып байкастап карап турса деле Көкөтөйдү тааныган бир киши жок. Баарысы эле чоочун, булкунган семиз кишилер олтурат. Айрыкча бир семиз кара киши олтурат, курсагы салаңдап эки ийни менен дем алып, энтиккенсип жаны кыйналган кишидей болгон чоң ооз кара киши элдин жогорку катарын карап алып ачуусу келгенсип сүйлөп: — «Кызыталак жомокчу кул, сен Бекболоттун келинин кантип берип жибересиң? Байкубатыңдын мойнуна кесилген миң кой, миң сом алтының жылкыга он эки болуштун бийлери мөөрүн басып турса, сен Байкубаты алдырып, Бекболот менен беттештирип, Бекболоттун берген малына Байкубаттын берген кийитин ороштурайын деп айтат дейт. Бул мыктылыкты сен кайдан таптың? Жомокчу кул, бир дубандын бийлери мөөр баскан копияга сен кантип баспай коесуң ыя?» — деп бакылдап жатат. Бул кимди айтып жатат деп Көкөтөй элдин арасын караса, манасчы Тыныбекти айтып жаткан экен. Көкөтөй өзүнүн тууганы Тыныбекти ал жерден көрүп: — «Бул Тыныбек бул элге эмне кылмыш кылып койгон», — деп абыдан байкап карап калды. Анда Тыныбек: — «Ой Садыр аке, сен бүтүн Каракол дубанына калыс кишисиң. Бул жерде көзү жок Байкубаттын мойнуна сансаат мал кесип, бир кызы качып кетти эле деп, барлык тынымсейитти сөгүп олтурганың калыстык эмес го. Ырас, көзү жок кишинин сыртынан миң кой, миң сом, алтымыш жылкы айтып салып олтурганыңа мен кантип мөөр басамын? Албетте мен дагы бир болуш элдин увакили болсом, сырт бүтүмгө жүрө албаймын», — деди. — «Бул увакилмин дейт турбайбы, сакалын думананын асасындай селкилдеткен жомокчу. Башыңа элечек ороп ушул кыздын ордуна сени Ноорусбайга алып берейинби?» — деп көзүн алаңдатып Садырдын ачуусу келип, «жөндөп гана чый-

рак болсоң, жомокчум. Кордук көрсөтүп туруп мөөрүндү басып жүрбөйүн», — деди. Көкөтөй бул сөздөрдү уккандан кийин ойлонуп: — «Ээ, бул баягы «Атабектин уулу Байкубаттын бир кызы Чоро элине качып кетиптир», — деп калышчу эмес беле, ошол кыздын кайны ушул го. Ошого көп мал айып бересиң деп Тыныбекти мөөр бас деп тилдеп жаткан турбайбы. Кой, бул жыйынга бир чыр салып жиберейин», — деп кайра тартып элден обочороок барып, тизгинди тыккыта кармап, үзөңгүнү сугунта тээп, атка кыйшая олтуруп, колго түкүрүп алып, Сары тору атты сабап камчылана берди. Көргөн эл, «бул жинди немеби, атын эмне үчүн сабап жатат?», — дешип карап калышат. Көкөтөй камчыны сол колуна алып тору аттын быяк санын ширгедей кылып ийлеп кирди. Жаныбар Сары тору ат секирип мөңкүп, ыргып түшүп жаны тынбай куйругун булгалап, шыйпанып, жылма тер болуп таноосунан жеңдей көк түтүн бурулдап удаа-удаа бышкырынып, тыбырап жатат. Эми бул аттын оозун бошотуп койсом киши эмес тамды деле жыга коет го деп, Сары тору атты күүлөп алып макалай боз тебетейди жапыра кийип, эски тондун эки этегин такымга бекем басып, сыртынан курчанган бойдон чабышуучудай оңтойлонуп, бажылдашып жаткан калың топко кирип барды. Ыкыс берип согончок менен ныкып койгондо эти ачынып калган Сары тору ат аттуу, жөөлүү болуп турган элди аралап жиреп барып, токтоно албай тыбырап турат. Көкөтөйдүн тегерегинде турган эл: — «Ой, сен кандай немесиң? Тарт, кайра, же бул элди тепсетип кетесиңби?», — дешип туш-туштан Көкөтөйдү жектеп турушат. Аңгыча тыбырчылап турган Сары тору ат жөө турган бир кишинин бутун басып алгандай болду. — «Иий бутум! Бутум! Атандын көрүн ачайын, кандай жинди немесиң, атыңды туйлатып туруп бутумду кыйратып салбадыңбы?» — деп Көкөтөйдү кара санга бир муштады. Көкөтөйдүн аны менен иши жок, баягы эле маңдайкы семиз кара кишини карап, көзүн айрыбай турат. Аңгыча эле, — «Кана, жомокчум, мөөрүндү колуң

менен бересиңби же колубуз менен алабызбы?», — деп ба-
ягы семиз кара киши сүйлөп калды. — «Ай Садыр аке,
калыс болуңуз, «зордукчуга мал жокпу» дегендей тартып
алсаңыз мен жалгыз киши турбаймынбы, көпкө кан ча-
чат белем. Бирок журтчулук керек го?», — деп Тыныбек
жооп берди. «Ай, Кашкороо тура калып бул жомокчунун
төшүн жара тээп, мөөрүн алып келчи. Бул өтө чечен неме
экен. Бүтүн бугу, саяк мени калыс кылып олтурса, бул
жакында «мен бий эмесминби» дегенсип, мени менен жа-
акташат», — деп Садыр катуу чачылып, бакылдап калды.
Араң турган Көкөтөй жанын аябай бакырып, абыдан ка-
туу үнү менен:

— «Ой, сен карма, байла» эле дейсиң калыс сендей
болобу? Ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүздөй болгон
атаңдын көргө... деги өзүң кимсиң? Нарында бир киши-
нин кызы качып кетсе Караколдо олтуруп жулкунасың.
Ошол кыздын күйөөсү сен белең?», — деп Садырды ка-
рап көзүн алаңдатып сүйлөп турат. Карап турган элдин
баары эле, «Карма атаңдын оозуначайыңды, карма! Бул
Тынымсейит окшойт. Садыр акени тилдейт деген эми-
не? Муну өлтүрсө болот», — деп туш-туштан тегеректеп
Көкөтөйдү сабап калышты. Мөндүр жаагандай камчы-
нын үнү кулак тундураат. Көкөтөй тизгин кармаган колун
көзүнө калкалап, атка өбөктөп шапалагын уйгу-туйгу
булгалап, кулагы чуркурап, мурдуна куйкум жыттанып,
кудай урган бул көп эл өлтүрүп коет го дегенсип тура бер-
ген. Тегеректеп алган эл жүн сабагандай кылып колдон,
буттан тарткылап дабыратып сабап жаткан кезинде бир
кишинин үнү угулат: — «Ой болду го эми, койсоңорчу.
Бул жинди неме окшойт. Качканды да билбейт. Атынын
оозун тартып туруп берет да, кудай урган. Муну уруп
жатып өлтүрүп салбагыла. Уга коюп Көкөтөй: — «Ээ,
атаңдын көрү, баса, качууга бир аракет кылсам болбой-
бу», — деп атына камчы басып, бет алды жагын көздөй
умтула берди. Баштагыдан бетер көп элден Сары тору ат
жан алакетке келип, мөңкүп жүрүп куткарып чыккан-

дай болду. Көкөтөй «кутулдум го» дегендей кылып эки жагын каранса элден обочолоп калган экен, бирок киши чечип алгандай эле үстүндөгү тону жок баратат. Кутулганына сүйүнүп удаа-удаа камчыланып, самсаалаган бойдон көчөнү имерилип кетти. Алдынан чыккан кишинин бары, «бул жиндиби же маспы? Атка чапканы тың экен, бир жерден катуу кордук көрүп келе жаткан киши го, тонун иттей тыттырган экен», — дешет. Көкөтөйдүн көзү ала-чакмак болуп, бурч-бурчтан имериле коюп кетип баратса, «Ой Көкө, бери тарт!», — деп туура жагынан Тыныбектин үнү чыгат. Көкөтөй жалт карай салып, бура тартып барса сакалынан тер агып демигип, энтелеп сүйлөп: — «О, айланайын Көкө, жүрү экөөбүз бирге элге барабыз дейт. — «Ой, Тыныбек, деги сен эмне кылып жүрөсүң? Караколго келип сыязга олтуруп, мыкты болуп жатат десе, көрүнгөн кишиден тил угуп, көчө-көчөдө качып жүргөнүң, бул не? Деги биздин тынымсейиттер кайда?» — деп кылчая-кылчая каранып, Көкөтөй шашып турат.

— «Эмесе бар, Көкө, барып түшө бер. Биздин эл монобу маңдайкы тунуке жапкан чоң, кызыл үйдө», — деп Тыныбек бир чоң короону көрсөттү. Коркуп калган Көкөтөй чапкан бойдон келип дарбазадан кирсе, чет жаккы үйдүн келедорунда көп кепич жатат. Эшикти ачып энтелеген Көкөтөй дуулдашып олтурган элдин үстүнө кирип барды. Чай ичип олтурган көп эл: — «Кел-кел, Көкөтөй, чайга кел. Ботом, сен кайдан келдиң? Салам, алик жок эле шашкансып, кайдан жүрөсүң?», — дешип туш-туштан сүйлөп калышты. — «Ой, атаңдын көрүлөр, чай ичпей чамыран болгула! Биякта калың эл тегеректеп алып жомокчунарды талап-жеп жатпайбы», — деп Көкөтөй самсаалаган бойдон босогодон өтпөй тура берди. Чаргын: — «Ой, Көкөтөй, монобу колундагы, төшүндөгү самсаалагандарың немине?», — деп сурап калды. — «Ээ, атаңдын көрү жинди Байгазак, мен бир чычырканак аралап, отун алып жүрүп айрып алды дейсинби, алашадай

чырда тондун калышы ушул», — деп Көкөтөй тытылып калган тонун карап коет. Ичип жаткан чайларын бышкырып жиберип, күлүп калгандары да болду. Көкөтөйдүн бул сөздөрүн түшүнө албай көзүн чакчайтып карап калгандары да болду. Аңгыча артынан Тыныбек келип: — «Жүрү Көкө, жүрү, төргө чык», — деп колунан жетелеп алып келип олтургузуп, терин сүртүп Тыныбек дагы олтурду.

— Ээ, Тыныбек сөзүңдү сен айтып берчи, бул кудай урган Көкөтөй жөн айтып бербей эле «жомокчуңарды талап жатат» дейт. Немине кеп-сөз болду? — деп сурап калышты.

— Ээ, баатырлар, сөз толуп жатат. Мени «балан чакырат, түкүн чакырат» деп бугунун мыктылары улам бири чакырып олтуруп, жаңы базарга алпарышты. Ал жерде бугу, саяктын чоңдорунун баары бар экен. Мен эч нерсени ойлонбой эле барып калыпмын. Баягы Байкубаттын кызынын бүтүмү тууралуу мени чакырып алып, ошол бүтүмгө менин мөөрүмдү тартып алып, басмак болушкан экен, саяк Садыр акысы күйүп кеткен немече жаман-жакшы айтып, кыскасы, мөөрүмдү тартып алып бүтүмгө басмак болуп сөзгө келбей кыстап киришкенде, коркконсуп, колум менен алып берүүгө намыс кылып, «Зордуктап алганда эле көрөйүн» деп, ар кимиси менен кажандашкан болуп жаткан кезимде Садырдын ачуусу чындап келген окшоп Кашкороону ал мөөрдү деди бакырып, кайдан чыга калды билбейм, Көкөм чыга калып эле өкүрүп Садыр акени сөгүп калды. «Тынымсейит окшойт, өлтүргүлө» деп көпчүлүк тегеректеп эле Көкөтөйдү сабап калганда жылт коюп эле мен качып жөнөдүм. Жолдо келатсам, тонун тыттырып салып, Көкөм да аман келе жатыптыр. Мен да аман келдим, болгон сөз ушул», — деп Тыныбек сөзүн бүтүрдү. Бул сөздөрдү уккандан кийин олтургандардын баары кубанып, «Баракелде, Көкө, баракелде! Журт намысы үчүн далай кордук көрүп келген турбайбы. Бул тытылган кийимдерин төлөйлү дешип

акча, теңгелерин чогултуп, бир киши жиберип базардан тебетей, чепкен, кепич, маасы алып келип, кийинтип салышты. Көкөтөй бекеринен бир сыйра кийим кийип алып, болуштарга батымдуу жигиттердин бири болуп жата берди. Үч-төрт күндөн кийин бийлердин сыяз үйүнө көпчүлүк эл чогулуп Көкөтөйгө жигит жиберип айдатып алып, баягы жаңы базардагы Садыр акени сөгүп кеткени үчүн айып салмак болушуп, алып келишет. Көкөтөйдү иреге жакка олтургузуп коюп, капшып жаткан Талканбай: — «Ой, Тыныбек, жанагы Садыр акеге тил тийген монобул жигитпи?» — деди. — «Ошол жигит». — «Ой, сен немине үчүн Садыр акени көчөдө тилдейсиң? Өзүң кимсиң? Уругуң кайсы эл болот?» — деп Көкөтөйдөн Талканбай сөз сурады.

— Менин элим кыргыз, уруум тынымсейит. Ал Садыр акендин уругу ким экен? Анын Тыныбекти сөгүп, мөөрүн тартып алууга кандай акысы бар? Бийди боростой киши урганы жатканда, семиз кишини арык киши бир нерсе деп койсо, күнөөлүү болуп калабы? Андай болсо, көбүрөөк киши өз кишини уруп жанча берет деп айтып койсоңуз, мындан ары жалгыз-жарым жолоочу жүргөндү коелу», — деп Көкөтөй басылаары менен Садыр баштаган бир топ киши келип калышты. — «Мына, Садыр аке келди. Садыр аке келди», — дешип элдин баары дүрбөлөңдөгөнсүп калышты. Көкөтөй ирегеден былк этпей бүрүшүңкү тартып, олтура берди. Көрсө, Садырды чакыртып келгени бийлер Көкөтөйдүн тилдеп кеткени үчүн тынымсейиттерди айыптап берүү үчүн алып келишкен турбайбы. Садыр келип олтурары менен Талканбай: — «Ээ, Садыр аке, бая күнкү жаңы базарда сизге тил тийгизген монобу олтурган жигит экен. Мен бир ооз сөз сурасам оозуна келгенди айтып, бир канча сөздөрдү айтат», — деп Садырга даттангансып сөз салып калды.

— Ээ, ээ, ушу жигит бекен. Тынымсейиттин бийлери кайда жүрөт мунун жакшы кишилери менен сүйлөшүүбүз керек го, — деп Садыр тебетейди жерге алып коюп, маңдайын сыйпалап энтигип олтурат эле.

– Ээ, Садыр аке ушул сизди «атаңдын көрүгө» деген мен элем. Анын себеби мындай болбодубу. «Билбес кудайды билбейт, көрбөс тоону көрбөйт» деген экен. «Жаманга тийсе бир сөзүң жайы-кышы кеп кылат, жакшыга тийсе бир сөзүң жарашыктуу сөз чыгат» деген экен баатыр. Жана дагы карылардын сөзү бар го «туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген. Анын сыңарындай, Саке кайсы бир күнү жаңы базардан Нарындан жаңы келип, көрбөгөн шаарда тааныш киши таппай элдиреп бастырып жүрсөм, сиздердин калың жыйынга кез келип калып, карап турсам мен тааныган жалгыз эле Тыныбек, аны бүтүн көлдүк тегеректеп алып мөөрүн тартып алып бүтүмгө басабыз деп туш-туштан сөгүнө, тилдеп жатканыңарда айрыкча, «карма, байла, элечек ороп жиберип Ноорубайга алып берейин», – деп өзүңүз тилин салган бука кара топоздой болуп, лөкүлдөп жатканыңызда боор курусун, каным кызып кетип атчан туруп кана: – «ой, ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүз өңдөнгөн атаңдын көрүгө... сен ким деген кишисиң? – деп койсом бүтүн Караколдогу кишиге сабаттыңыз, тумар кылуучудай жаман тонумду бир бирден үзүп алдыңар эле. Ошондо мен жарылып кеткеним жок, анан бир ооз эле «атаңдын көрүгө» деп койгондо сиз кандай чыдабайсыз? Эми анык калыс болсоңуз айтып көрчү баатыр? Ошол Байкубаттын кызын күйөөгө качырмак тургай өзүн тааныбайт элем, баатыр», – деп Көкөтөй сөзүн бүтүп басылды.

– Ээ, ээ бул уулумда сөз бар экен го. Кайрадан бизге сөз оодарып жатат го. Ээ, ээ, дурус-дурус. Ээ, Тыныбек сен эмине дейсиң? – деп Садыр мукактана түшүп Тыныбекти карады.

– Мен эмине дейин, Саке, өзүнүн таяк жегенин жана сизге тили тийгенин Көкөтөй иниц айтып жатпайбы. Эми, муну бийлерге салбай эле бул сапаркы чырды, өзүңүз бир нерсе деп койсоңуз деп турам, – деп Тыныбек Садырга жооп берди.

– Жакшы болот. Жакшы болот. Бул уулум экөөбүздө айып жок болсун. Эл таламы деп бекерге араздашып жүргөнүбүз да болбойт экен. Бекболот менен Байкубаттын жесир доосу бул топко суралбасын. Экөө бет болуп дагы бир топ болгондо сүйлөшүп алышсын. Мен бул инимдин эл таламы үчүн мени бир ооз сөгүп койгонун кечтим. Өзүм ээрчитип кетип тытылган тонун төлөп беремин, маакул дейсиңерби, бийлер? – деп Садыр тегерегиндеги элди карады. «Маакул, маакул, Саке, ушул чырга сизди калыс бол дебедик беле», – дешип бийлер чуулдап калышты.

Садыр Көкөтөйдү ээрчитип алып кошуна алпарып, Көкөтөйдүн жөн-жайын сурап сөз кылса, Көкөтөй өзүнүн теги жайын айтып берип, анан кыргыздын ар бир уруктарынын тарых сөздөрүнөн баштап жиберет. Көкөтөйдүн тилдүү, ооздуу, сөзмөрлүгүнө көзү жетип Садыр ар кайсы сөздөрдү баштап койсо Көкөтөй аягын улап, кеп салып, көп жашаган карыядай эски сөздөргө каниктигин көрсөтүп, Садырга эң бир жакшы эрмек болуп калды. Садыр аке дагы Көкөтөйдү жакшы сыйлап: – «Мына оттуу чиркин, ушундай мээсинде бир нерсе барлыгынан бая күнкү чыр салып жиберип, Тыныбекти аман бошотуп кеткен турбайбы. Менин жаныма төшөк салып бергиле, Көкөтөйүм менен сүйлөшүп жатып уктайын», – деп Көкөтөйдү жанына жаткырып алып, эл уктагыча сүйлөшүп жатып бир убакта: – «Ээ, Көкөтөйүм, аркамды тырмап кой эми уктайлы», – деди. Көкөтөй Сакемдин аркасы ооруп калат го дегенсип асталап бир аз тырмаса: – «Ээ, катуу тырмай бер уулум», – деп Садыр далайга аркасын тырматкысы келет.

– Ээ, Садыр аке, колум талып баратат. Бугу, саякка калыс болдум эле деп, ак-караны ылгабай жеп жатып дүүлүгүп калган этиңди тырмап, бир топ нерсе төлөтүп алганча, булгаары соотуна кирип алып эле өгүздүн терисин ийлеп бир мал таап кеткеним жакшы го, – деп Көкөтөй күлүп калды.

– Ой, ой, жинди, болду-болду. Эл укпасын уктай кой. Бул сөзүндү элдин көзүнчө айтпа, эртең узатайын, – деп Садыр уялгансып калды. – Эртең Көкөтөйүм, базардан сүйгөн нерсеңди ал деп, бир койго бир сомдон көтөрүп алган акчасынан кырк сом берип Садыр Көкөтөйдү узатты.

КӨКӨТӨЙ БИШПЕК, КАРАКОЛ ДУБАНДАРЫНЫН БАШ КОШОКОН ТОБУНДА

Кызыл сазда Бишпек дубаны менен Каракол дубанынан баш кошкон тобу болот. Ал топко сыязга олтуруу үчүн абдан тың бий керек. Эки дубандын акы алышып эрдин куну, эриштин айыбы өңдөнгөн чоң иштерде душманга элдин акысын жибербегендей чыйрак бийлерден жибериш керек. Он-Арча болушунан Байзак барат деп, Нарын учаскебайы кагаз берген. Бул Кызыл-Саздын тобуна баруу үчүн камданып, Нарындагы Ташкендик Мунарыпбай деген байдан миң койго сегиз жүз сом акчаны көтөрүп алып, жигит-жалаңы менен Байзак кетти. Кызыл-Сазда Каракол Бишпек үйөздөрү келип, шыкыраган калың үйлөр тигилип эки дубандын эли келип, сыяз башталууга жакын болуп калды. Караколдон Чыныбай, Бишпек үйөзүнөн Шабдан – бул топтун аксакалы болуп эки дубандын элин ушул экөө бийлеп турат. Бул эки мыкты беттешип сүйлөшкөндө, эки дубандын тобуна бирисдатыл (председатель) болуучу бийди Каракол дубанына берген. Ал Каракол дубанынан бирисдатылдыкка «Мен болом, мен болом» деп Балтабай, Ысабек, Байтеректер талаш чыгарып турушат. Бирок Байтеректин үйөзү Каракол болгону менен уругу сарыбагыш Шапактарга жакын киши болуучу. Бул учурда Каракол дубанынын көпчүлүгүн жыйнап алып, Чыныбай бирисдатилдикти сөз кылып жатканда, Байзак дагы барып калган. Чыныбай Байзакка карата сөз айтып: – «Ээ, Байзак мурза, сен болсоң жаңы келдиң, бул бирисдатилдикти талашып жаткан Балтабай, Ысабек, Байтерек теңтуштарыңдын бирине бирисдатилдикти алып берип, башкаларын ын-

тымак кылып, душманга колтук ачпай тургула деп тентуштук сөзүндү айтып, калыс болуп койбойсунбу?», — деди. Чыныбай басылаары менен Байзактан мурда озунуп Көкөтөй: — «Жакшы айтасыз баатыр. Бирок «жерге түшкөн жетимдики» деген кеп бар эмеспи, «эл четинде жоо бетинде» дегендей сарбагыш, саяк, моңолдор, чериктин ортосунда олтурган бир болуш тынымсейит тууганын барбыз, он эки айры бугу болбосок дагы сойорго бугуданбыз деп жүрөбүз. Ушул талаш болуп жаткан карыса бир айлык, бериси жарым айлык мансап экен, ошону бизге берип койбойсузбу, баатыр. Солто, сарбагышты бийлеп эле Шабдан баатыр сиздин дубанга берген экен бугу, саякты билип койсоңуз сөзүңүздү калк жерге таштабайт го. Бир мансапты үч киши талашып жатса баатыр, бизге эле берип коер деп, Байзак инициз дагы чоң үмүт менен келди», — деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү. Чыныбай алая карап: — «Ээ, бул иним да рас айтат, биз аз күндүк мансап экен бул инимдин сөзүнө бугу тууган көпчүлүгүң жооп айтып көрчү», — деди. — «Биз айтып көрсөк баатыр, сизге эп келсе биздин тарап Байзакка бердик», — деп Балтабай сүйлөп калды. — «Ээ, Балтабай бергенди биз бере албайт бекенбиз, Байзак биздин жатыбыз эмес, биз да бердик баатыр», — деп Ысабек сүйлөдү. — «Ээ, бугу туугандар кол ийрисине чабат деген ушулбу, ат тартып экөөңдөн тең мен сурап жатсам, Байзакка бердик дейсиңер. Мени сарбагышсынттыңарбы, дагы сүйлөшүп көрөрбүз», — деп Байтерек ордунан туруп, эки-үч кишини чакырып алып окчун барып олтурду. — «Эмесе бүгүн бугу Байзакка бердиңер го, мен да албетте бердим. Ушул сөз экинчи козголбосун», — деп Чыныбай: — «алакан жайып койгула?», — деди. Эрегишип олтурган эки бий элден мурун колдорун көтөрө баштаганда көпчүлүк: — «Аллооу Акбар, экинчи сөз кылганды бугунун арбагы урсун!», — деп чуркурап бата кылышты. Көкөтөй тура калып: — «Рахмат баатыр! Кулдугубуз бар! Кулдугубуз бар», — деп колун бооруна алып энкейип кайра олтурду. — «Байзак мурза,

бул Каракол үйөзүндөгү, Ысык-Көл айланасындагы бугу, саяк туугандарыңдын бийлеринен тааныганың жана тааныбаганың да бардыр, сен бүгүн бийлердин бардыгын чакырып конок кылып, таанышып ал жана сүйлөшүп душманга кандай эреже токтотуп аларыңды кеңешип алгыла. Бергелчи, Байзак иним», – деп Чыныбай ордуна туруп, Байзакты ээрчитип барып, бир аз сүйлөшүп тарапты.

Байзак кошуна келип эки-үч бээ союп, Каракол үйөзүнүн бийлерин бүт чакырып мейманга күтүндү. Кечкурун: – «Бергел, Көкөтөй мурза, торуну минип монобул үч жүз сомду алып, Шабдан баатырга барып кел. Акчаң аздык кылса, Мурзаторуну да берип кел. Сен Шабдан баатырды жакшы тааныйм дечү эмес белең. Бирок, жакшылап сүйлөшүп кел, эртеңки эки дубан баш кошуп сүйлөшкөндө, баатыр, көзүңүздүн кырын салыңыз», – деп бүгүнкү болгон сөздөрдү айтып, Байзак инини жиберди деп айтарсың», – деди: – «Болду, болду баатыр, Чыныбай баатырга сөз айтканда дагы сен мага үйрөтүп бердиң беле? Сөздүн башын айткандан кийин аягын билбейби?» – деп Көкөтөй аттанып, кеч курун күүгүм убакта барып чоң ак үйдүн жанында элүү алтымыш аксакал киши менен олтурган Шабданга жана олтурган элди карап, колун бооруна алып, алыстан туруп:

– Салоом алейкум, баатыр! – деп көтөрүңкү үнү менен дооштуу салам берди.

– Алеки салам. Алеки салам. О, сен Көкүшүмсүңбү, кел-кел Көкүш жиндим, – деп Шабдан Көкөтөйдүн үнүнөн таанып, ээ жиндим топко келдиң беле? – деп Көкөтөйдүн колун алып көрүштү.

– Амансызбы баатыр? Саламат жүрөсүзбү? Эл-журт тынч, эсенби? Калкыңыз тынчпы? – деп Көкөтөй Шабданга кол берип, кыдырата басып, олтурган элдер менен көрүшүп элдин катарына барып олтурду. Анда олтургандын ичинен: – «Ээ, иним, сен кайсы туугандан болосуң? Баса, караңгыда Шабдан баатыр үнүңдөн тааныгандай

болду», — деп сурап калды. Ошондо Көкөтөй: — «Ээ, аксакал, мен бугу тууганыңыздан боломун. Менин үнүмдү баатыр мындан айсыз караңгыда да нечен уккан. Кызматын кылып, көп тузун таткамын. Бир кыраан бүркүттү көзөмөлдөп, кырк-элүү кара жору тарп аңдып учкандай болгон аксакалдар, өзүңүздөр ким-ким деген агалар болосуңар?» — деп Көкөтөй аксакалдан кайра сөз сурады. Булардын бир кыйласы күлүп, бир кыйласы ачуусу келгенсип: — «Я, я, эмне дейсиң?» — деп калышты. Шабдан күлүп жиберип:

— Ой, жинди, булар дагы Атаке сарбагыштын аксакалдары, азыр үйгө кирип таанышасыңар, — деп Көкөтөйгө жооп берип коюп, — бул Көкөтөй жиндинин күлкүлүү кызык сөздөрү бар. Силер да чычалабай тура тургула. Кана эмесе, үйгө кирели», — деп Шабдан эки жагын каранды. Анда Көкөтөй:

— Эмесе баатыр, бул аксакалдарга мен эртең жарыкта келип таанышып алайын. Азыр сизге учурашып гана бир ооз сөзүмдү айтып кайтмак элем, айып көрбөнүз, улук боюңузду кичик кылып туруп койсоңуз! — деп турамын, деп Көкөтөй ордунан туруп колун бооруна алып Шабданга карап турду.

— Бя, ыя, сөзүң ашыгыш беле, жиндим, макул, — деп Шабдан ордунан туруп Көкөтөйдүн оюндагы алыс турган калың чийдин арасына барып олтурушту. Олтурары менен Көкөтөй сөз баштап:

— Баатыр, Байзак жиберди. Бирок «айт деген сөзүмдү баатырга айтпасаң мойнуңа карыз», — деди. Айт деген сөзү ушул баатыр: — Бугу, сарбагыш бир Кылжырдын уулубуз. Мен дагы ар жайда, ар мекемеде кызматына жарачу бир инисимин. Баатыр айдай жарыгын, күндөй ысыгын тийгизсин дейт. Баатыр менен таанышканымдын алды болсун. «Жалы болсо ат, жакасы болсо тон» дегендей акча болсо аз дебей, ат болсо арык дебей, баатыр чай ичип турсун деп монобул ат менен ушул тыйынды берип аттай шылгап, атандай

комдоп, сизге мени жиберди деп боз куруна орогон үч жүз сомду алып сунуп калды.

– Ай, ай жиндим, андай эмес. Бул акчанды кандай себептен берип жатасың? – деп Шабдан Көкөтөйдүн колуна акчаны албай: – «Жаныңа сал. Жаныңа сал», – деди.

– Бул акчанын эч кандай деле себеби жок баатыр. Биз болсок топко бүгүн жаңы келдик. Өзүңүз өрүлүк кылганым деп Каракол дубанына бирсидатылдыкты Байзакка берген экенсиз. Ошо сөзүңүз менен биздин дубан алакан жайып Чыныбай баатырдын алдында бирсидатылдыкты Байзакка беришти эле, ошон үчүн эртеңки күндө аңги намыс кылып дагы бирөө мындай-андай деп туурадан чыкса, баатыр агалык көзүн салсын. Болгон сөздөрдү сизге угузуп кел деп гана Байзак инициз жиберген. Мындан ары курчалышып куда болуп, кучакташып дос болуп дегендей бала-чака, ага-инициз менен катышып жүрөбүз деген ой бар эле, – деп Көкөтөй колундагы акчаны кайра дагы сунуп калды.

– Жок-жок, Көкү, шум Байзак экөөңөрдүн мал, булуңар көп болсо эртең Бишпек оезунун колуна бергиле, жалгыз мен алганым болбойт. Журтка дасторкон деп көпчүлүккө көрүнөө берген жакшы болот. Мен болсом бул сапаркы бирисдатылдыкты Каракол үйөзүнөн болсун деп Чыныбай баатырга убада бергеним ырас эле. Экинчи башка сөз кылбаймын. Ошол бугу туугандар кимди кааласа, мен ошого маакулмун, – деп Шабдан акчаны албай койду.

– Баатыр, журттун дасторкону табылбай калмак беле. Муну мен сиз менен учурашууга гана алып келгемин. Бугу шайлабаса Байзакты сиз шайлап бериңиз деп кантип айтамын, – деп Көкөтөй сунган акчасын жерге койду.

– Ай, ай жинди жаныңа сал! Жаныңа сал! Мага учурашып бере турган нерсең болсо, топ тарагандан кийин бер, – деп Шабдан күлдү.

– Эмесе баатыр, атым менен акчамды албадыңыз, атайы келип наймүт болуп кайткандай болбой кетейин, айып көрбөсөңүз, мубарек колунузду берип койсоңуз? – деп Көкөтөй колун сунду.

– Маакул, маакул жиндим, сени Байзак мурза өтө бышык деп жиберген го. Мына-мына колум, – деп Шабдан Көкөтөй менен кол кармашып ордунан турду. Көкөтөй Шабдан менен бирге басып олтурган элдин жанына келип:

– Кайыр, аксакалдар, саламат туруңуздар. Баатырга эррекеп өйдө-төмөн сүйлөп койдум, кечирип коюңуздар! – деп кайра тартып, аттанып жөнөдү. Мурза торунун шыйбырлаган жоргосу менен катуулай жүрүп кошуна келсе Байзак:

– Ии, Көкө, сөзүңдү айтчы?, – деди.

– Ээ, баатыр, мен барган сөз чийки калуучу беле, – деп Көкөтөй токтолбой бастырды.

– Жок, айта кетиңиз, айта кетиңиз, – деп Байзак ээрчий басты.

– Алда Байзак баатыр ай. Түшүп ат байлап келгиче, жаның чыдабай баратабы? Алышкан көк дөбөт жондонуп өтө шашма экенсиң деп, бастырган бойдон барып атын байлады. Көкөтөй кайра басып келип, сөзүн айтып берейин деп жакын келсе, Байзак сыртын салгансып карамаксан болду.

– Ой Байзак, сен не мурдунду силкесиң. Мен мингизген атыңды өлтүрүп же берген акчаңды түшүрүп салып келипминби. Мына атыңдын көзү, мына акчаңдын көзү. Каран тууган хан Жантайдын уулу эр Шабдан менен кол алышып, узун сонор тааныштырып, сөзүңдү бүтүрүп келсем, сен кандай мага оң карабай калгансың? – деп Көкөтөй томсоруңку тартып туруп калды.

– Болуптур, болуптур Көкө, үйдө-тышта калың эл жүрсө «карышкырдай болуп» дейсиңби, «көк дөбөттөй болуп» дейсиңби, суук сөздөрдү айтасың. Эл жок жерде кандай айтып ойносоң мейлиң. Эл бар жерде түзүк

сүйлөп, тамашалап жүрбөйсүңбү. Мындай сөздөрүндү бирөө укса душманга кишинин баркы кетпейби, — деп Байзак Көкөтөйдүн таарынгансып калганын кечирип сүйлөдү.

— Ой, Байзак мурза ай, майда-барат сөзгө териккен киши баатыр болуп эсептелбейт. Жакшы кишинин акылы терең, алды кең болушу керек. Сен андай эле бир ооз сөздөн элди күнөөлөсөң «Байзак шайтан», «кара шайтан» деп жүргөн элди не кырып жибербейсиң? — деп Көкөтөй ачуусу келгенсип жооп берди. Байзак күлүп:

— Болду, болду, Көкө. Бул сөзүңө мен жыгылдым. Эми барган сөзүңдөн кеп салып бер, батыр, — деп колунан жетелеп басып сөз сурады. Көкөтөй чечилип сөзгө кирип Шабданга барып келгендеги сөздөрүн айтып, мындан ары таанышып жүрүүгө жана бул бирисдатылдыкты шайлоодо жардамын көрсөтүүгө кол алышып келдим, — деп сөзүн бүтүрдү.

Эртеси Шабдан Чыныбайдын баш кошкон жыйналышында эки дубандын эли бүт чогулуп бирисдатыл шайлап иреге токтотобуз деп жыйын кылып жатышат. Каракол дубанынан Чыныбай сүйлөп Бишпек дубанынан Шабдан сүйлөп, экөө алмак-салмак илгерки нарк, жосундан кеп салып жатышат. Бул учурда:

— Чыныбай баатыр, менин бир-эки ооз сөзүм бар эле, уруксат бериңиз?, — деп Байтерек сүйлөп калды.

— Ээ, Байтерек мурза, айт-айт, сөзүң болсо!, — деп Чыныбай жооп берди. Байтерек эргип-эргип өөдө боло түшүп:

— Мен сөзүмдү айтсам, Шабдан, Чыныбай — эки баатыр бир кыйла нарк-жосундан сүйлөп өттүңүздөр. Жана «пара берип эл бузган киши айыптуу болсун» деп дагы сүйлөп жатасыздар. Мына, мен көрдүм пара берип эл бузуп жүргөн кишини мында Байзак деген үч жүз сом, бир ат берип Шабдан баатырга киши жиберип арачы салат имиш. Анын жиберген кишиси мында бир Көкөтөй деген куур тон ит бар, ошол имиш. Шабдан баатырга

сүйлөшүп Байзакты эки дубанга бирисдатил шайлаганы жүргөн ошол Көкөтөй жинди имиш, – деп сүйлөп жатып маңдай жагында олтурган Көкөтөйдү көрө коюп: – «Ой, атаңдын оозуначайын куур тон кул, сен жыйын кишиси болуп калган экенсиң ээ? Өзүңдүн мойнуңдагы он сегиз мал айыпты билесиңби? Бул эки дубандын тобу саа окшогон митайым, журт бузарлар үчүн курулуп жатканын билесиңби? Бул эки дубандын тобуна Кыдыр даарыган киши бирисдатил болот. Анан сен өңдөнүп мойнуңдагы айыбынан качып жүргөн митайымдын сөзү менен бирисдатил шайланат бекен? Кызырлуу кишилердин алдына бара берем деп, чаап жүргөн куур тон кул, Соң-Көлдөгү он сегиз мал айып үчүн мойнуңдан байлап кетейинби?», – деп Көкөтөйдү карап алып, Байтерек Көкөтөйдүн илгерки Байгазы, Ботоканга жылкычы болгондорун, бир кыйла сөздөрдү айтты. Байтерек бакылдап сүйлөп жатканда «куур тон кул» – деп сүйлөсө эле элдин баары күлөт. Себеби тон кийген Көкөтөйдөн башка киши жок болучу. Көкөтөй элдин баарын карап калганда жанында олтурган кара сакал кишиден: – «Бай наспайыңыз барбы», – деп колун сунуп, сол колу менен тебетейинин кайруусун түзөтүп, көзүн алайтып Байтеректи карап олтурат. Кара сакал киши «бар эле, бар» деп кызыл булгаары өтүктүн кончунан мүйүз кара чакчаны алып берди. Көкөтөй оозуна жез салган чагарактуу чоң кара чакчаны колуна алып, шишин сууруп алып, шарак-шарак эттирип сол колдун алаканына наспайдан салып оң колу менен орой тартып, чымчым алып, таноосун эдирейте түшүп, жыттап-жыттап, мурдун нукулап коюп «барс» дедире бир чүчүкүрүп алып, «кызыр» даарыган киши бирисдатил болот деген Байтеректин сөзүнө жооп айтмак болуп ойлоно берген. Күүлөнүп калган Байтерек өзү мыктысынып, Көкөтөйдү сөз кайрыбайт дегенсип жемелеп жатып токтой калаары менен Көкөтөй өтө катуу үнүн салып:

– Ой, сөзүң бүттүбү? О, төө койсук кучактаган, үкү көздөнгөн атаңдын көрүгө. Кечке эле сен сүйлөйсүңбү?

Же башка кишиге да сөз жетеби? Чычала көздөнгөн, кана-кана атаңдын көрүгө. Сен Кыдыр даарыган, Кыдыр даарыган эле дейсиң, кимди даарып жатканын карап турдуң беле сен, же мокочо көздөнгөн сени тегеректеп калыпбы Кыдыр алеки салам? Шашпай тур, саа мен Кыдырдын жүргөн жерин, айтып берейин. Жылкынын алды кирип Жыргалаңдан суу ичип жатса, көт жагы Тасманын белинде жуушап жатса, күндүн чагылышындай күрөң жээрде жылкы, башайыдай сарала жылкынын ичинде Кыдыр алеки салам жүрбөгөндө, анан Долондун белинде мамыга сөйкөнүп турган сенин жалгыз кырчаңгы тору атыңды таңыркап карап турган бекен? Кадыр алеки салам Тасманын белин жөлөнө көчкөндө, оң колунда эркек баласы бар, сол колунда төөнүн буйласы бар, жибек элечеги менен шуру чач мончогу менен «уул, төөнү «чу» деп койчу» деп күлүмсүрөп турган бугунун катындарын Кыдыр даарыбай, анан береги Бел-Саз булакта жатып саан ичкен, улагын жамыратып жиберип, тозо албай, чапта томолонуп жаткан сенин катындарыңды таңыркап Кыдыр алеки салам берип калыптырбы? Чоң жал кара боз ат минген, нан баш ээр токунган, кара тердик аттын капталын бербеген, буурадай ак тонуна кере карыш кара көрпөнү карматып кийип алып, Караколдун көчөсүндө атка өбөктөп нымыгып, экиден сүйлөшүп турган бугуну Кыдыр даарыбаганда, ат таппай Ыспөөчике түштүк эле деп, алтымышың биригип алып, жыгачка сүйрөлүп алып жүргөн сени Кыдыр даарып калыпбы? Төртөө бириксе бир тайдын этине тойбой, эки-экиден сугунуп туруп басып кеткен бугуну Кыдыр даарыбай, жайы-кышы эт таппай жүрүп, уурдап алган жалгыз койдун этине камыр кошуп, жетимишиң талап ооз тийип кеткен сенин кайсы сорпо-шилендеринди үмүт кылып Кыдыр алейки салам байырлап карап туруппу? Атаңдын оозуначайын чычала көздөнгөн ууру. Шашпай тур, Кыдырдын жүргөн жерин айтып берейин. Суугу кулак үшүтпөгөн, ысыгы бет күйгүзбөгөн, башы жазы, төшү керүү болуп күлүмсүрөп

жаткан Ысык-Көлдүн боюнда кош ооз бардеңкесин атып, кушун салып, тайганын агытып, эки-экиден казакча өлөң айтып бастырып жүргөн бугунун уландарын Кыдыр даарыбай, ордо атам деп жатып, бармагың жарылып тизеңдин жооруган жерлерин багалегиңдин учунан айрып таңып алып, береги Кочкордун сазында чилеңдеп жүгүрүп жүргөн сенин кайсы эрмегиңе Кыдыр а леки салам кубанып карап туруппу? Жылкынын кыгынан желеси көрүнбөгөн, коюнун кыгынын көгөөнү көрүнбөгөн, малынан айлы көрүнбөгөн Тарагай, Балгарыт жайлаган, үлүш берип, кунан чаап аттарын кермеге салып коюп, улак тартып, эр эңишип жаткан бугунун айлын Кыдыр даарыбай, жайы-кышы бир журтундан көчпөй олтуруп, үйлөрүндүн ортосу кара жал болуп, корооң уйпаланбай көк короо болуп, сайгактаган уй тийсе үйүндүн бир жагынан кирип, саканакка урунбай бир жагынан чыгып кеткен үйүңдү урайын, сенин неминече байырлап Кыдыр а леки салам токтоп турат? Атыңдын чологун билгизбей куйругун түйүп алып, кырчаңгысын билгизбей кабыңды жара тартып жаап алып, бар тилегиңдин баары ууруда калып олтурган сага Кыдырды бирөө байлап коюппу? Ырас айтасың, мен жигит болуп жылкычы, койчу болуп, отун алып далай жерге кызмат кылып жүргөмүн. Ошондо Көкөтөй бекер жүргөн бекен? Койкелди манабыңды кокуйлатып, Медербек байыңды мерт кылып эле жүргөн Көкөң ушул. Мыкты экенсиң мени жутуп не жибербейсиң?, — деп Көкөтөй катуу үнүн чыгарып, Байтеректи катуу тилдеп салды. Байтеректин ачуусу келгенинен жаны чыгып кете жаздап, сапсары болгон өңү чыйкандай кызарып, кызарган жыртак көзүнөн жаш чыгып, санын сыйпалап бычагын алып: — «Карма кулду, карма. Мунун кунун азыр берейин», — деп жулунуп жатат. — «Кой, кой баатыр, ал өзү баягы Көкөтөй жинди эмеспи? Каадалуу бир киши менен урушкансып, кантесиң?», — деп эки жагындагылар кармап жатышат. Муну көрүп сары толтосу бар жаман мачер кестигин кынынан копшотуп алып,

көзүн алаңдатып, тизелеп басып Көкөтөй дагы жулкунгансып калды. — «Кое берсеңер, мокочо көздөнгөн итти жүрөктүн толтосун жара сайбаган киши энесин алсын. Ой төө куйрук кучактаган үкү көздөнгөн ууру, жулун, сеникинен менин бычагымдын учу мокок болсо кудайга кой, бери келчи, жыртак көзүңдү жыра саяйын», — деп обдулганда жанындагылар Көкөтөйдү дагы кармап калышты. Шабдан ордунан туруп: — «Кой, Көкүшүм, кой Көкүш, жиндим ырас айтасың бугу туугандын бай экени чын. Туура сөздү, туура десе болот. Малы жок киши ууру кылары да чын. Бирок жиндим, сөкпөй сүйлө, сөкпөй сүйлө. Көпчүлүккө уят болот», — деп Көкөтөй жакка басканда, — «Баатыр, мени кой дейсиз иним дегенсип, тигил үкү көздөнгөн итти тыйбай коесузбу?» — деп долуланып ачуу үнүн салып калды. Шабдан кайра басып: — «Койчу-койчу, ой Байтерек, ээлигип сүйлөгөнүңдүн жообун Көкөтөй берди го», — деп олтуруп калды. Байтерек менен Көкөтөй демигип кез-кез ажылдашып коюп олтурганда, — «Баатыр, бала-чака кагышып кетти го, эмки сөздү эки бөлүнүп сүйлөшсөк бейм?», — деп, Чыныбай: — «Жүргүлө, биздин дубан» деп туруп басып калды. «Жанагы Байтеректи тилдеген монобу жигит баатыр, баракелде баатыр, кайсы эл болосуң баатыр?», — деп көп эл тегеректеп алганда, — «Жаман тон шаңданды белем да» деп кубанып, Чыныбайга жакындай басып келип, арка жагына отуруп калды. Чыныбай:

— Кана, жанагы бала, кайда кетти? Чакыргылачы, — деген үндү угуп:

— Мына, баатыр мына, — деп Көкөтөй көрүнөө жерге олтурду.

— Баракелде балам, баркелде. Байтерек мурзаны Шабдан агасынын көзүнчө жакшы кылдың го. Шабданды кызыл думана деп, тең туугансып калуучу эле. Байтерек мурзанын желин чыгардың го, уулум. Мына «окко жарайт» деп ушундай азаматты айтат. Кээ бир акмакты окко жарайсың десе, өзүн өзү жара тартып салат. Бул уу-

дум бүгүн бугунун арбагын көтөрүп салды го. Мен дагы муну көтөрүп салайын. Таштанбай, сен барып биздин коштогу кечээги Мамыр байдыкынан келген атты алып келчи!, – деп Чыныбай Көкөтөйдүн жөнү-жайын сурап олтурду. Көкөтөй жөнү-жайын айтып болгондон кийин Чыныбай:

– Атаа Байзак иним, ушу иниме бир чапан тиктирип берүүң керек экен. Ушул күндүн ысыгында тончон коюпсуң, – деп Чыныбай Байзакты карап сүйлөгөндө озунуп Көкөтөй:

– Баатыр душманды киши жыкпайбы, чапан жыгат беле? Тон кийишке өзүм көнүп калыпмын, – деп жооп берди.

– Эмесе, Көкөтөйүм, Чыныбай деген киши мен болом, биздикине келип-кетип жүр. Мына бул атты Чыныбай акем берди деп, ат кылып ал, – деп Таштанбай алып келген камыш кулак, орок баш, кайкыча Сары тору атты туура тарта бергенде Көкөтөй боз кур менен ээрдинен чалып алып, «кулдугум бар, баатыр», – деп ыргып минип чу койгон бойдон кетти.

Бишпек дубанына беш жүз сом, Мурза торуну алып бармак болуп Чыныбай «жанакы тончон балам кайда? Чакыргыла!» – деп жатканда: – «Мына баатыр, тончон балаң», – деп Көкөтөй барып калды.

– Ме, уулум, «найзаны камбылга бер» дегендей, ишке бир эле киши жарачу. Бул беш жүз сом менен атты алып «дасторконуңуз ушул экен», – деп Шабдан баатырга берип, Байтеректин көзүнө эми бир көрүн», – деп Чыныбай акча менен атты Көкөтөйдүн колуна берди. Күрөң тартып олтурган калың элди аралап талтаңдай басып көөнө тону менен Көкөтөй атты бир кишиге кармата салып, акчаны алып Шабданга алпарса, Шабдан колун сунуп, «Баяке баатырга алып бар, жиндим» деп айтканда, «мынаңыз баатыр, «жакшыга тартуу, жаманга сатуу» деген экен, баатыр. Сиздерге берген Байзак мурзанын дасторкону ушул экен», – деп акчаны Баякенин алдына койду. Баяке:

– Ой, кул мунуң канча акча? Санатын айт? Байсыңбы?,
– деди. Көкөтөй:

– Алда баатыр ай, бул бир жандын малы дейсиңби? Сыпайынын алдында сөөк жатсын дегендей гана бир беш тыйын, баатыр, – деп кайра басты. Баяке:

– О кул, ме, колуң куру кетпесин, – деп он беш сом бергенде ала коюп:

– Үйүрүң менен үч тогуз жаныбарым, – деп колуна «тү!» деп коюп, Байтеректи карай басып: – «Көп түкүрсө көл болот, көптөн чыккан дел болот» деген экен, – деп Чыныбайдын катарына барып олтурду. Байзак эки дубанга бирисдатил болуп, Көкөтөй бирисдатилдин жигити болуп эки дубандын тобун өткөзүштү.

КӨКӨТӨЙДҮН «ОЛУЯ» МЕНЕН КАРМАШКАНЫ

Соң-Көлдүн мелтиреген талаасында кыштын чыкылдаган чилдесинде Көкөтөй бир жарым миң чамалуу жылкыны багып, алты жолдошу менен жатат. Уурубөрүнү таш каптырып, жалгыз тайдын такымын тарттырбай жылкыны аман багып турду. Ары-бери өткөн жол-жолоочуну кондуруп, кымызга шыкап, эки жактагы эл арасынан кеп угуп турушат. Нарын, Атбашыдан Жумгалды көздөй өткөн жолоочулардан баарысы эле: – «Оттуктун капчыгайындагы кара үңкүрдөн олуя чыгыптыр», – деп өтүшчү болду. Кайсы бирлери эң укмуштуу кылып кеп салышат: – «Ал жарыктыктын касиети көп экен, төрөбөгөн катындарды төрөтөт экен. Оору-сыркоо кишилерге дем салып койсо эле таптаза болуп айыгып калат имиш. Кыскасы, малы жокко мал, баш сураганга баш берет экен. Жана өзү кийим кийбейт экен. Оттуктун кереге бою карында от жакпай эле карды жылаңач кечип тердеп жүрөт. Ал кишини көргөн жол жолоочу кишилер дагы колдо барын берип, батасын алып кетип жатышат. Агер анын каргышына калган киши соо болор эмес» – деп өткөн, барган элдин эки оозунун биринде олуянын кеби

болуп калды. Муну укканда жылкычылардын баарысы эле оозун ачып: — «Ой тообо, ошол Оттуктун карында от жакпай жылаңач жүрсө олуяң деле оңой болбойт экен го», — дешет. Көкөтөй ал элдин кебине ишенбей кайсы бирлеринен сурап да калуучу: — «Күзүндө бир айылдан бөлүнүп, жылкыны сыртка чыгарарда эле Нарын, Атбашы олуя тургай Кара-Үңкүрдө арс чычкан жок эле, ал олуя көктөн түшөт бекен же карагайдын арасынан чыга калат бекен?» — дечү. — «Кой айланайын, ооздон кулаган жаман болот, андай сөздү айтпа», — деп кээ бир картаң жолоочулар Көкөтөйдү тыйып коюучу.

Бул учурда жылкычылар журт жаңылап конушуп, «бирибиз Нарынга барып талкан-талап алып келебиз», — деп жүрүшчү. Жаңы журтка конгондон кийин: — «Нарынга мен барып, баарыңарга бирден шаң матадан көйнөк тиктирип келемин, силер жылкыны сак кайтарып, аман багып тургула», — деп жылкыны түгөлдөп, алты жылкычыга тапшырып берип: — «ууруга алдырып, бөрүгө жедирсеңер төлөйсүңөр», — деп Көкөтөй коркута сүйлөп Нарынга барууга ыйгарылды.

Сары токумдап суутуп жүргөн чоң жол Карала айгырды токунуп, чоң чанач кымызды бөктөрүнүп, түн ченеп аттанып Төлөк менен Долонду ашып жөнөп баратат.

Кара-Үңкүргө жакындап келген кезде «олуя качан чыга түшөр экен» деп келаткан эле. Бир кезде Кара-Үңкүрдөн аттын колоңсосуна келген сонун кардан секирип-секирип, Көкөтөй бараткан жалгыз чыйырды бербей, «үү-үү» деп ары-бери чуркап турду.

— «Ээ, олуя ушул экен го, кайрылбай эле өтүп кетейин» деп карала айгырды камчыланып чыйыр менен бастырып жакын келди. Жылаңач кишини көргөндө айгыр үркүп, кошкуруп, кайра качып баспай койду. Ансайын ачуусу келип айгырды такымга басып-басып алып, чыйырга салса, ого төтөн кошкуруп айгыр жолдон чыга качат да, калың карга малтап, айгыр баса албайт. Ого бетер олуя жалгыз жолду тосуп алып «уу-уу» деп арбаңдап

турат. — «Туруңуз олуям, туруңуз, мен сиз менен кайра өткөндө учурашам. Азыр жылкыдан келатам, сизге бергендей эч нерсем жок», — деп Көкөтөй кайталап-кайталап айтса да «олуянын» ал сөз менен иши жок «уу-уу» деп эле алаканын жайып секирип тура берди. — «Ой, олуям, мен жылкычымын, күз кеткен бойдон эми келатам. Төрт-беш айдан бери кир жуудуруп албастан көйнөк кара баркуттай болуп келатат. Таксыр сизге кайра келатып бир нерсе бере кетем», — деп улам-улам айтса да олуянын кулагына кирбеди. — «Бул олуя тил билбеген киши экен го», — деп кайра тартып барып айгырды арчага байлап коюп, жөө басып келип жакын жерден айтайын ээ», — деп жөө басып келип жанакы сөздөрүн айтса, баштагыдан бетер укпай арбаңдады.

— «Бул олуя эмес эле докчу экен го, муну сабап кетирбесем жолду мага берер эмес», — деп кайра басып айгырдын жанына тон-чапанын чечип, жеңилденип, шымдакчан болуп камчысын жеңине катып алып басып келип баягы сөздөрдү айтып «Жолду бошотуп бериңиз» деп күлсө, ого бетер «үү-үү» дегенден башканы билбей карды кечип секирип-секирип коюп тура берди.

Көкөтөйдүн жини абыдан келди окшойт: — «бай-бай-бай! Ой-ой-ой!», — деп жакындап басып келип, оңуна келе түшкөндө чоң камчы менен жазы капталга тартып туруп калды. Капталынан кан жая берген бойдон камчынын уусу менен секирип-секирип барып, олуя кайра тартып Көкөтөйдү качырып сала берди. Бирок, олуянын сүрүнөн коркуп адам беттеше алуучу киши эмес эле. Көкөтөй коркпой эле беттеше түшүп, кармаша кетти. Олуя Көкөтөйдү бүйрүп-чүйрүп кармап, ары-бери булкуп жүрөт. Көкөтөй олуянын чымырканып кармаганын билип, «бул жыкса оң кылбайт го. Ээн жерде айбан неме өлтүрүп коебу» деп колдон, баштан кармаласа колго урунаар кийими жок. Муну өөдө-төмөн сүрүп, жылаңайлак олуяны тайгалантып жыкпасам болбойт деп, сонун карга салып дыргаяктатып жүрөт. Буту, колу көгөрүп үшүп калган олуя сокмогу-

на салып балтыры ката элек Көкөтөйгө моюн бербей эски чапан, тери шымын айрып кармашып жүрүп, чай кайнамча кармашкандан кийин олуянын мурдунан кан кетти. Буту токтоно албай тайгаланып жүргөн олуяны моюндан орой кармап, жамбашка салып, Көкөтөй торой чалып көтөрүп уруп, эки колдоп карды шилеп олуянын бетине үйгүлөп жатканда, жерге жабышып муздап калган жукараак жалпак таш көрүндү. Ташты бир муштап бошотуп ала коюп, олуяны эки колдун карысына таштын кыры менен эки чаап, катуу күйүгүп калган Көкөтөй кыйшайып кырынан түшүп жатып калды. Короо ордундай жер чакчелекей сүрүндү болуп, кардын үстү кызыл-ала кан болуп, кардын арасында узунунан сулаган эки киши жатат. Бири жылаңач, биринин кийими тытылган. Төш жагында чанач бөктөрүлгөн чоң жал кара айгыр бутуна чедер салып арчага байланып турат.

Буларды көрүп келаткан эки жолоочу айран таң калып, жаткан эки кишини көздөй бастырса аттары кошкуруп үркүп, жолотподу.

— Ой, жаткан кишилер, тирүүсүнөрбү?, — деп жолоочулар үн салышты. Көкөтөй башын көтөрө коюп, «тирүү элебиз, келип жылкычы менен олуянын тамашасын көргүлө, туугандар!», — деп өөдө турду.

Жолоочулар аттарын байлаштырып коюп келсе, башы-көзүнүн баарысы кан болуп жаткан олуя буркурап ыйлап жиберди.

— Ой, айланайын туугандар, жанымды алып калсаңар экен. Мынабу угру өлтүрөмүн деп келтегилеп жатат. Эки колумду чагып салды, — деп тыталанып айрылган кандуу колун көрсөтүп жашы талаа-талаа кетип, ыйлап турду. Муну көрүп кара сакал, семиз кызыл кишинин ачуусу келип: — «Ой, сен кимсиң? Кайдан келаткан немесиң? Бул кишини эмне үчүн өлтүрмөк болдуң? Сен бир көпкөн кудаанын каары беймсиң?», — деп Көкөтөйдү тилдеп коюп: — «Ой, жылаңач киши, сен кайдан келатып урушуп жүрөсүң?», — деди. — «Ой, садаң кетейин, мен ушул

жерде жатып жан багып жүргөн адам элем. Эл-журттан кайыр-сакабат алып эптеп күн өткөрүп турчумун. Ушул угру келип карнымды жара чапып, өлтүраман деп, келтегилеп йокып салды», – деди.

– «Бул киши, баягы, биз уккан олуя турбайбы, сен олуяны өлтүрүп оокатынын баарын алайын деп жүргөн немесиң го, кызыталак, сенин колунду аркаңа байлап айдап кетейин», – деп Көкөтөйдү сөктү. Көкөтөй алая карап: – «Кана, баатыр, силер кимсиңер? Бул олуя менен кандай тааныштыгыңар бар? Ачуунду кое туруп, өзүңдүн жөнүңдү айтчы? Менин колумду байлап, кандай себептен айдап кетесиң?», – деди. – «Бул өзүңдүн жөнүңдү айтчы дейт турбайбы! «Ит кутурса ээсин кабат» дегендей бул мени эмгиче тааный элек турбайбы, кызыталак чочко. Мен сага таанылаармын. Касиеттүү кишини уруп, кызылала кыласың ээ?». Карасакал киши урганы турат. – «Ой, баатыр, касиеттүү киши Кара-Үңкүргө жатып алып, ат үркүтүп жүрмөк беле?», – деп, Көкөтөй ордуна туруп «олуянын» үңкүрүн көздөй басты. Эки жолоочу да олуяны ээрчитип алып үңкүргө барышты. Ал үңкүрдө чөккөн төөдөй чегедектин чогу жатат. Чоюн кашыкта сызгырган май турат. Бышкан эт менен жапкан нанды үйүп таштаптыр. Чуңкур кара табакта кара сорполоп нанды чылап салыптыр. Көлдөлөң менен териден тизе бою кылып төшөктү салып койгон. Майда кийиз, эски кийимдерди томолуктоп таңып салган. Байпак, тонду үйүп койгон, олуянын оокаттарын көрүштү. Бул оокаттарды камтып-кумтуп Көкөтөй таңа баштады.

– Ой, сен кандай немесиң аларды немине кыласың?, – кара сакал киши алая карап калды.

– Буларды таңып, артынып алып, олуяны элдин арасына алып барам. Элди колдосо, айылда жүрүп колдосун. Талаада жалгыз жатып алып каракчылык кылып, жылаңач кар кечимиш болуп, «уу-уу» деп ат үркүтүп жүрүп, кокустан жалгыз-жарым кишинин жүрөгү түшүп өлтүрүп койсо эле кыргыздыкы болбойбу? Сарттын неминеси кетет эле?, – деп чогултуп таңа берди.

— Ой, жылкычы, сен кандай сөз укпаган немесиң, олтурчу мындай!, — деди.

— Ээ, мына олтурайын.

— Сен кимдин жылкычысысың?

— Ботокандын.

— Кайдан келе жатасың?

— Соң-Көлдөн жылкы баккан жеримден келе жатам.

— Бул кишини немине үчүн урдун?

— Бул киши жол менен өткөрбөй эле айгырымды үркүтүп, жолду бербей, арбаң-тарбаң этип «үй-иү» деп туруп алды. — «Жолду бериңиз, олуям, мен жылкыдан келатам, эч нерсем жок, кайра келатып бир нерсе бере кетейин», — деп атчан туруп алты сыйра айтсам дагы бир ооз жооп бербей же жолду бербей туруп алганынан ачуум келип бир чапсам эле кармаша кетип турат. Анан жандалбасы кылып жүрүп жыгып алдым. Агер мени жыкса, тирүү койбойт эле. Айгырымды союп алып, өзүмдү сууга салып жиберет эле же болбосо өзүмдү өлтүрүп салып, оокаттарын жүктөп алып Карала айгыр менен баш ооган жакка кете берет эле. Кудай сактап менден жыгылып калып, аман турамын, — деди Көкөтөй.

— Сен Ботокандын жылкычысы болгондо эле олуяны тааныбай каласыңбы?

— Бул олуя болсо «кереметин көрөйүн» деп катылдым.

— Кереметин көрбөй турасыңбы?

— Кыштын кыраан чилдесинде жылаңач кар кечип жүрсө, бул мынабу чөккөн төөдөй отунду үйүп салып, манабу майларды ичип, ысылаганынан деле карга секирип ойнобойбу? Кыштын алты айы ууру, бөрүдөн малды аман сактап, алакайыр бороондо кой караган, кырларда жүргөн мен олуя эмес, күнү-түнү элди алдап, «бала берем, мал берем» деп жок ишти айтып Кудайга күнөкөр болуп жүргөн ушул олуя болобу?, — деп Көкөтөй тилин тартпады.

– Бул атаңдын көрү кулдун айтканын көрчү, «мен олуя эмей» деп коет, ушул олуяны урганың үчүн сага далайды көрсөтөрмүн!, – Кара сакал киши ээрдин тиштенип койдү.

– Мурзам ай, адилет эле окшойсуң. Олуяга жетинипсиң!, – деди Көкөтөй.

Кара сакал кишинин ачуусу келип, өңү кумсарып: – «Ой, ушуну немине кылсам, «адилет эле окшойсуң» дейт турбайбы? Астахпуралда!», – деп Көкөтөйдү карап калды. Көкөтөй күлүп:

– Ээ, баатыр, сенин эмине мынча мага итиркейиң келип калды? Сенин колдоочу олуяң болсо, айлыңа алып барып колдотуп албайсыңбы? Буга мынча не болуштуң?, – деди.

– Карма, атаңдын оозуна.., колун аркасына байлап айда! Мунун манабынын ажыратып калганын көрөйүн. Камчы менен Көкөтөйдү чокуга тартып-тартып жиберип, жолдошуна «карма!», «карма итти!» деп, көзүн акыраңдатып калганда жолдошу: – «Ой, сен баатырдан тилиңди тартпаган кандай эр немесиң? Бул кишини тааныбайсыңбы? Сен тургай бүтүн эл сөз кайрыбайт, сен кандай эрегишип калдың? Келе колунду бери, байлаймын», – деп Көкөтөйдүн колун кармады. Көкөтөй колдорун булкуп-булкуп алып: – «Ой, олуя мен кайра өткүчө бул жерден жогол, эгер ушул жерден көрсөм таарынба?» – деп бастырып калды.

– Ой, оой, жылкычы, бери тура тур, келе кымызыңдан берип кет?, – дешти. Көкөтөй шак камчыланып алып, оңдонуп-оңдонуп олтуруп.

– Ээ, кымыз берейинби? Алдыгы олуянын тамагынан ичкиле, олуя болуп келерсиңер. Жылкычынын эски чачынын кымызы кереметтүү кишилерге жакпайт!, – деп ылдамдай бастырып жөнөп кетти.

Баягы эки жолоочу олуянын жанында бир аз олтуруп олуянын жөнү-жайын сурап көрсө, эч кандай кереметинин дайыны жок. – «Кесан деген шаардан келдим.

Жеримден чыкканыма токкус ай болду. Ушинтип оокат кылып туруп, жаз болгондо жериме кетмек элем, «уулум бул жерге ушундай олуялык кылып тур», – деп Бекбоо бакшы деген бир досум ушул акылды таап берген. Менин чын сырым ушул. Эми бул жерден кетпесем болбойт. Бекбоонун колунда төрт кой, үч улагым бар эле, ошол Бекбоо акеме учурап калсаңар мен жакка жиберсеңиз жакшы болот эле, болуш! Кана, сизге бир жакшылап батамды берип коеюн!», – деп, алаканын жайып, оозун кыбыратып, көзүн жумуп, чөк түшүп алып, алкымын бүлкүлдөтүп жакшылап жатып батасын бергендей болду. – «А, болуш, алиги мени уруп кеткен каапырдын же өзүнүн же атынын мойну үзүлүп өлөт. Илайым аман калбасын!», – деп ыйлагансып турат.

Жолоочу олуянын батасын алып: – «Мына, олуям, оокаттарыңызды жанакы каапырдан аман алып калбадымбы. Мен болбосом андай акмак неме сизге ырайым кылбайт эле», – деп тыйын-тыпырын берип, аттанып кетти.

– «Жүрү, бүгүн Ботокан баатырдыкына жете конуп, жанакы жинди жылкычысын Ботокан баатырга чагып урдуруп кетели», – деп ылдамдай жүрүп олтурушуп, күүгүмдө Ботокандын айлына келишсе, баягы чоң жал Караала айгыр ошол айылда турат. Каржалган аттары менен араң келген Маңгелди келип эле түшүп калды. Ботокандын бир жигити алып барып мейманканага киргизип коюп чыгып кетип, Ботокандын үйүнө барып, коноктордун дайнын айтты.

Бир убакта Ботокан келип Маңгелдиге учурашып олтуруп:

– «Ээ, Маңгелди мурза, кайдан келатасың, кайда баратасың?», – деп жөнү-жайын сурады. Маңгелди баатыр:

– Чүй жакка бардым эле, эми Атбашыга – үй жакка баратамын. Эң сонун-сорпо сөз деле уга албадым. Бүгүн гана жолдо келатып бир жаман иш көрдүк, өзүбүз дагы көп ыза болуп калдык, – деди.

– Ээ, кана-кана, айтчы, ал эмне жаман иш экен?, – деп Ботокан оңдонуп койду.

– Баатыр, Кара-Үңкүрдөгү олуяны өзүңүз деле билерсиз?

– Ээ, ээ, билем.

– Ошол олуяны аябай жанчып уруп, башы-көзүн кызыл-ала кылып, колун сый чаап, өлтүргөнү жатыптыр. Сиздин жылкычыңыз экен. Караала айгыр минген жигит. – «Бул эмне кылганың?», – десем оң жооп бербей аттанып алып, мени дагы иттей сөгүп, оозуна келгенин айтып боктоп кетти. Агер сизден ыйбаа кылбасам, кармап алып кызылдай соет элем. Атайы ошол арзымды сизге айта кетейин деп келип калдым. Айлыңызда жүргөн кишинин ошондой бейбаштыгын койдуруп койбосоңуз болбойт го, баатыр!, – деди.

– Чапырчы Көкөтөйдү, ошол кудай урган го. Чакыргылачы!, – деди Ботокан. Көкөтөй үйгө салам айтып кирип келип:

– Ии, олуянын калпалары, мына, байлатып убара кылбай эле, силерден мурда келдим. «Манабыңа байлап барып далайды көрсөтөйүн, манабың менден ажыратып алганын көрөйүн» деп жулунасың, айтчы мурза, сөзүңдү?, – деди. Маңгелди Ботоканды карап:

– Көрбөйсүңбү, баатыр, сиздин алдыңызда омууроолоп турат, анан ээн жерде кымыз ичип, тайдын этине мас болуп көпкөн жылкычыңыз эминелерди кылбаганы турат?

– Кана, кана, Маңгелди мурза, жанакы сөзүңдү бул Көкөтөйдүн көзүнчө кайталап айтып бир айтчы?, – деп Ботокан кайрадан айттырып угуп олтурду. Маңгелди Көкөтөйдү бурмалап сүйлөй албай, олуяны мактай баштады. Бирок «Кесан деген шаардан келдим, чыкканыма тогуз ай болду» деген сөзүн, «мени ушул жерге олуялык кылып тур деп Бекбоо бакшы айткан экен, ошол үчүн Кара-Үңкүрдө турдум эле», – деген сөздөрүн калтырып, башкаларын айтып өтү.

– Ээ, Көкөтөй, кана, сен айтчы сөзүңдү?, – деди Ботокан.

– Мен олуяны урганым жок, бир жылаңач сартты урдум, – деп Көкөтөй күлдү.

– Кудай урган, ошол олуя болучу, сарт жылаңач жүрмөк беле. Олуяга катылыпсың эми жаман болосуң, – деп олтурган эл күлүп калышты.

– Ал кишиден жыгылып жүргөн неме кимди колдой алат?, – деп Көкөтөй дагы күлдү. Ботокан төмөн карап күлүп:

– Өй, кудай урган Көкөтөй, деги ал киши менен эмне чырың болду? Анан Маңгелди мурзаны эмне сөктүң?, – деп сурады.

– Эмесе, Ботокан баатыр көңүлүңүзгө албаңыз, «Манап алжыса төө дейт» деген сөз ырас экен. Маңгелди мурзаң кең Чүйгө барып Токмок, Бишпектен таап келген сонун-сорпо, сөзү – Кара-Үңкүрдөгү жылаңач сарт менен жылкычы Көкөтөйдүн мушташканы болсо, ушундан сөз сурап олтурганча айдын караңгысында, күндүн бүркөгүндө, кыштын чилдесинде бир жарым миң жылкыны аман багып, ууру-бөрүгө таш каптырып, жол тоскон олуяны, жолоочу жүргөн Маңгелдини кансыктатып, Соң-Көлдүн кымызынан ооз тийгизбей, өзүңүзгө аман алып келип берген менден кеп сурасаңыз болбойбу?, – Көкөтөй дагы күлүп калды. Ботокан менен Маңгелдини карап отурган эл дагы катуу күлүп калышты. Маңгелди уялып кетип, башын төмөн салып калп эле какырынып калды.

– Ээ, Маңгелди мурза, үнүңдү жасап калдың, олуянын жанында калдың эле, тамагынан ичип, казалынан үйрөнө келдиң беле?, – деди Көкөтөй. Ботокан Маңгелдинин катуу уялганын билип:

– Болду, болду. Кудай урган жинди. Бар, наркы үйгө барып эт бышырып ошондо олтур. Жаман кишинин сөзү дагы сөксөөлдүн чогуңдай болот экен, бар тигил үйгө!, – деди.

– Маакул, маакул, барайын, баатыр, ким жаман, ким жакшы экенин эл байкап олтургандыр. «Жаман манап жарга ойногон улак» дегендей, Маңгелдинин эле эби жок

ээр чаап, эптей албай эси кеткенин айтам да, – деп эшикке чыгып кетти.

Ботокандын байбичеси Айым:

– Жинди, сен олуяны немине урдун? Каргышына калып өлүп жүрбө. Ал киши эң эле касиеттүү киши экен деп жүрүшпөйбү. Биз жактагы төрөбөй жүргөн катындардын бир кыйласы «ошол олуяга барып тайынып келгенибизден бери түшү-жөнүбүз оңолуп калды, кай бирлерибиздин боюбузда бар» деп жүрүшөт го. Жинди арам, бекер урупсуң, – деди.

– Ээй, Айым байбиче, мен олуядан көп немени көрбөдүм. Эл чогулган жыйынга барсам бирин жыргатып, бирин куурата сүйлөп Ботокан олуя, үйгө келсем – Ботоканды коркутуп Айым олуя. Жол менен бастырсам жылаңачтанып алган Сарт олуя. Алдамчы менен мушташсам, аа болушуп «байлап кетем» деп Маңгелди олуя! Ой-тоо дебей эле баары олуя болуп кетиптир. Эми Ботокандан ошол жылаңач Сартты касиеттүү экен деп турасыңбы, байбиче? – деди. Ал үйдөгү олтурган аял-эркек, бала-чакалар күлүп калышты. Айым уялып кетип:

– Кетчи, кудай урган, оозуна келгенди эле айта берет. Дөөрүгөн кудай аткан жинди, бар тигил үйгө барып олтур! – деди.

– Кайда барсам эле олуя экен, олтурар жер калган эмес турбайбы?, – Көкөтөй ордуна туруп атасы Өмүрбектин үйүнө барды.

Ботокан мейманканадан келсе Көкөтөй жок.

– Ой, Көкөтөй кайда кетти? Чакырчы, – деди.

Көкөтөй келди.

– Ээ, Көкөтөйүм, кайда кетип калдың? Бүгүн өзүм менен олтуруп, мага эт туурап берчи. Сенин туураган этинди сагынып калбадымбы, – деди.

– Таң баатыр, барып эт бышыр дегениңизден, мында келсем, байбиче «чык эшикке, сен олуяны урупсуң, биздин элден жазга чейин төрөбөгөн катын калбайт эле» деп кууп чыкканынан эле бир Сартты урам деп элдин

баарына жек көрүнгөн экемин го деп атамкына бардым эле, – деди. Айым уялып кетип:

– Ой, Көкө, чыныңды айтсаң! – деди.

– Чынымды айтсам, силер биздей жылкычы, койчуларды ит катары көрөсүңөр, анан молдо, кожо, думана, бакшыны көргөндө берерге мал, булуңарды камдап турасыңар. Кайран Арстанбек акем айтты эле:

«Жакшы малай байына

Табылбаган ырыс го.

Жаман катын эрине

Басылбаган уруш го», – деп. Анын сыңарындай, мени итче эшикке чык деп отурбайсыңбы байбиче, – деди Көкөтөй.

– О, Көкөм, ырас айтасың, бул ит сени чык дедиби? – деп Ботокан көзүн алайтып Айымды карады.

– Жок, жок. Бир уят кеп айтканына эле бала-чакадан уялып кетип, «Ий, куруп калгыр, кетчи нары», – деп оозумдан чыгып кетти деп, Айым коркуп кетти. Маңгелди болсо баягы жылкычы эртең менен дагы шылдыңдап маскара кылат деп, түндөп аттанып, качып кетиптир.

Көкөтөй беш-алты түнөп, жолдошторуна көйнөк-кече тиктирип алып, жылкысына баратса Кара-Үңкүрдө «олуянын» өзү тургай изи калбаптыр.

ЭЛ КУУДУЛУ КУЙРУЧУК КУДАЙБЕРГЕН ӨМҮРЗАК УУЛУ

(1866 – 1940)

Таңдайынан чаң чыккан талыкпаган чечен, кандай гана кара мүртөз, мерез болсо да күлдүргөн карапайым эле сөзүнө кара мурч сепкен, хандан да, бегинден да кайра тартпай, кашкайган чындыкты сүйлөгөн Куйручук куудул 1866-жылы Нарын дубанына караштуу азыркы Куйручук айылында жарык дүйнөгө келген.

Акылман куудул алты жашка чейин баспай, казказ туруп, мууну титиреп, кадам шилтей албай отуруп калган. Желге тойгон курсагы чедирейип, колу-буту иймейип ичке. Мына ошол баспай жаткандагы куудулдун окуялары.

Алты жаштагы Куйручукту бешикке бөлөп коюшуп, байдын жумушун кылганы кетишет. Бешиктин үстүн тон менен жаап кымтылап, бетин ачык коюп. Ал кезде үйдү бекитип кетүү деген болгон эмес, ууру деген кайдан болсун. Аңгыча үйгө бирөө кирип, шибеге сурап кирдим эле, шибеге үзүктө төөнөлүү экен, алайын дагы, кайра апкелейин деп шибегеге колун сунганда:

– Ой, киши! Көзүмө чөп түшүрөсүң? Алба, алдагы атамдын шибегеси! Өзү чокоюн көктөйт, – деди. Тири укмуш! Чоочуп кетип караса, бешикте эки көзү тостойгон ач арбактай болгон бирөө жатат. Эси чыккан неме эшикке атып чыгып жоголот.

Куйручук дагы бир күнү бешикте жатса, жолоочулар кирип калат. Апасы үйдө экен, конокторго тасмал жайып, жаңы бышырылган каламаларын жайып, кичине бышкан эти, бышкан чучугу бар экен, аны саларга табагы жок, кошунаныкына табак сурап чуркап кетет.

Коноктор чыдамы кетсе керек, каламаны сындырып жешип, бирөөсү:

– Дагы ашканада эмнеси бар экен? Карачы, жей берели! – дейт.

– Бышкан эт, чучук бар экен, – дейт тигиниси.

Этти, чучукту алып келип, төө чепкен кийген улуусу макиси менен кескени атканда сырттан дабыш угулат. Андан жазганган неме чучукту жеңине катат. Куудулдун апасы табак таап келген экен, ага чучукту салайын десе ордунда жок. Кайсактап апасы чучукту издеп жатса Куйручук:

– Апа чучукту издеп жатасыңбы? Ал тиги төрдө отурган сакалчан чалдын төө аспенинин жеңинде, – дейт.

– Кокуй, бул эмне деген шумдук! Бешиктеги баласы сүйлөп... Үчөө тең эшикке чыга качышат. Ошондон кийин баягы киши «»Бешиктеги баланы көрсөм бүткөн боюм дүркүрөй түшөт» – деп калчу дешет.

Кудайбергендин атасы Бекболот деген карыя айтып калат:

– Бечел бала бир корккондо басып кетет дечү эле коркутуп көргүлө. Айт-айтпаса төгүнбү? Баласын аяп турса дагы, Өмүрзак Кудайбергенди коркутуп көрмөк болду. Бир коктуга баланы таштап коюшат: – «отура тур, биз азыр келебиз», – дешип. Аалыбай деген байдын жылкычысы бар эле, ошолорду жылкычысы дүңгүрөтүп баланы көздөй айдап жөнөйт. Мындай шумдукту көрө элек бала «тепсеп кетет» деп коркуп, бакырып тура чуркаптыр. Атасы чуркап келип баласын ала коет, ошондон кийин Кудайберген басып кетет.

Куйручуктун бечел калгандагы ыры:

Абайлап уккун жаш-кары,
Алты жыл бутум баспады.
Атакем мени коктуга,
Көтөрүп келип таштады.
Алымбайдын жылкысы,

Айгырлары алышып,
Кунан-тайы жарышып,
Тепсеп кете таштады.
Жан курусун кысталак,
Эки буттун ошондо,
Жаңы чыккан таскагы.

Куйручук апасынан эрте жетим калып, апасына ар-
наган ыры:

Алачык ээн каңгырап,
Телмирип калдык жалдырап.
Тонумду жамар киши жок,
Айрылган жери салбырап.
Эликтүү жылга кайыңды,
Энеден кудай айрыды.
Жетимдик турмуш желкелеп,
Кетирмек болду шайымды.
Тентектик кылсам кечирген,
Апакем чыкпайт эсимден.

Ал киши жалаң эл куудулу болбостон, айтканы-
айткандай келген жана көрүнбөгөн нерсени көргөндөй
айткан олуячылыгы, төгүп ырдаган төкмөлүгү, укканын
унутпаган уламачылыгы, курч сөзү менен сөөгүнө жет-
кире сайган сатириктиги, айбандардын, канаттуулардын,
адамдардын үндөрүн так өзүндөй туураган пародиячылы-
гы, сынчылыгы, байлардан алгандарын бей-бечараларга
тараткан айкөл-берешендиги болгон экен.

Атактуу Шабдан баатыр дагы жакшы көрчү экен.
Таяке-жээн болуп катташып жүрчү дешет. Баатыр дагы
куудулдун сөзүн эки кылчу эмес. Куудул баатырдыкына
келип, аябай сый көрөт. Бир күнү Шабданга кайрылат:

– Баатыр, менин кете турган учурум келип калды.
Кайтышым керек.

– Таякеге белек-бечкек камдап, ат жетелетип, үстүнө
чапан жапкыла, – дейт.

– Мага эчтекенин кереги жок. Үйдөгү сол жактагы сандыкта көп кездемелердин арасында көк жашыл болуп кубулган бир кездеме жатат, ошону алам, – дейт. Баатыр да, эл да таң калат. Байбичеге киши жиберсе, байбиче күлүп:

– Мени менен сандыкка кездеме салышып жүргөнүгөн таяке. Бул кездеме бир жылдан бери жатат, – деп алып чыкса, баары таң калышып, куудулдун олуялыгына таң калышкан экен.

Анжиян тараптан келген бир соодагер Сарт өрүк-мейизин кочушун койго, табагын тайга, маталарын малга, ала-кийиз, шырдакка, чай-чамек, кант-набатын, суусар, сүлөсүн, карышкыр терилерине мата айырбаштайт. Бир тоголок кантын бекер бербей, жедеп элеттен таалимин алып бүткөн неме.

Күн ысык, кымызга тойгон соодагер, ныксырап уктап, бир эшегин минип, бир эшегин жетелеп келе жаткан болот. Экинчи эшегине болгон байлыгын арткан экен. Соодагерди көргөн бала куудул, энеден туума жылаңач болуп, кара баткакка оонап, куураган жалбырактарды денесине чаптап, арткы эшектин жүгөнүн шыпырып, өз башына тагып, бир топ жерге барганда тырышып баспай туруп калат. Сарт ашата сөгүнүп, артын карап, тири суук айбанды көрүп, кыйкырганга чамасы келбей, артын карабай качып жөнөйт. Ошону менен элди алдаган Сарт экинчи келгис болот. Кукең, маталарын кемпир-чалдарга, таттуу-паттуусун балдарга таратып бата алат.

Куйручук тогуз бай менен мелдеше кеткен экен. Эгер силер жеңсеңер ар бириңе бирден кара берем, эгер мен жеңсем, мага бирден кара бересиңер – деп. – Анда эмесе мелдешибиз бул. Мына мен баштап шымыбызды чечебиз, кимибизде дамбал бар, кимбизде жок. Эл калыс, – деп Кукең биринчи жаргак шымын чечип, дамбалчан туруп калат. Байлардын тогузунун бирөө да шымдарын чече алышпайт. Көрсө, дамбалдары жок экен. Баягы байлардан жеңип алган караларды бей-бечараларга таратып, андан ары кеткен экен.

Бирөө Жумгалга командировкага бара жатып, машинаси бузулуп, токтоп калат. Аңгыча нарыдан бир аксакал киши бастырып келип:

— Ой, балам сен Кочкордон бирөөнөн акча алдың. Аның арам акча. Ал кемсединдин сол чөнтөгүндө. Оң чөнтөгүндө үч кызыл акча, эки көк кагаз акча турат, — дейт. Таң калып акчаларды алып чыкса, туура ошондой. Ал аксакал акчаларды ошол жерде турган малчыларга таратып берип бастырып кетет. Сураштырсам аты Куйручук экен, — деп өз көзү менен көргөнүн айткан экен.

Баласыз бирөөгө бата берип, — Сен уулдуу болосуң, уулуң 17ге чыкканда Батышта ааламат болуп, ошол жакка кетип келбей калат. Тукумсуз калат экенсиң, — дегенде. Тиги киши Куйручукту аябай жаман көрүп калат. Айткандай уулдуу болуп, согуш чыгып, баласы согушка кетип кайтпай, тиги киши тукумсуз калат.

Куйручукка бирөө салам айтса, алик албай: — Арам эт жыттанбай ары тур, — дейт. Ошол жерде турган бирөө:

— Ой, кокуй эмнеге арам эт жыттанып калды, — десе:

— Бул ит кечинде коюна кошулуп келген кошунасынын жалгыз коюн жеп алган, — дегенде, тиги калтырап-титиреп, кызыл-тазыл болуп:

— Туура, туура. Үч эсе төлөйм, — деп чуркап жөнөгөн экен.

ЭЛ КУУДУЛУ КУЙРУЧУКТУН СЕГИЗ АРТЫКЧЫЛЫГЫ

Элибиздин тарыхына назар салсак, Манастын доорунда Ажыбай, Байжигит, XIV-XV кылымдарда Жейренчечен, Алдар Көсөө, Акыл Карачач, XVII-XX кылымдар аралыгында Карга, Сарт, Мойту, Тилекмат, Садыр, Кыдыр, Калыгул, Көкөтөй, Куйручук ж. б. окшогон акылман, чечендерибиз жашап өткөнү маалым. Төмөндө мына ошол акылман акелердин ичинен Куйручук куудул жөнүндө сөз кылабыз.

Бул кишинин отурган эле жери шаңга бөлөнүп, күлкүсү күндү батырып, тамашасы таңды атырып, кулактын кужурун кандырып, кайгылуу адамга караан болуп, кабагына шам жандырчу экен. Куйручук тууралуу бир топ эле чыгарма жазылды, бирок дагы да толуктоолор, ачыла элек сандыктагы ар кыл алтын нускалары элге жете элек. Жоруктары жомокко айланып, анча-мынчасы гана эл оозунда айтылып, кагаз бетине түшүрүлгөн. Акылман куудулду башка таланттардан кескин айырмалап турган табийгат тартуулаган таланттан сегиз өзгөчөлүк болгон.

Биринчиси – кандай таш боор, мерез киши болсо да, күлдүрө билгендиги.

Экинчиси – ак таңдай акындыгы. Кышкы чилдеде кычырап, ак көбүк бүркүп, айтышканда антара салган менменсиген акындарды куудул бир бурчамга келтирбей, текеберлигин өзүнө тебетей кылып кийгизип, топтоп чуу чыккан.

Үчүнчүсү – чыныгы олуялыгы. Алдыда боло турган ар кандай окуяларды билген. Кылган батасы кабыл болчу экен.

Төртүнчүсү – өтө сезимтал, баамчыл, сергек, кылдат чебер туурагыч болгондугу. Адабияттын тили менен айтканда, аны чебер пародиячы десек да жаңылбайбыз. Бир

эле уккан кишинин үнүн (мейли эркек, мейли аял болсун) накта өзүндөй кылып сүйлөө ар кимдин эле колунан келе бербейт эмеспи. Атүгүл, айбанаттардын үнүн да накта өзүндөй кылып туураган.

Бешинчиси – ак таңдай чечен, чоң уламачы, санжырачы болгондугу. Жаш кезинен эле кепке жакын, куйма кулак, укканын унутпаган бала болуп өскөн. Кийин ал ата мурасы болгон уруу санжыраларын эң сонун чечмелеп, күнү-түнү айткандан тажаган эмес.

Алтынчысы – кыраакы сынчылыгы. Манаптардын кемчилигин ийине жеткире сындап, бетине айткан. «Адилетсиздигиң башыңдан да чоң экен», – деп бир манапты эл алдында мазактаган. Болбосо: – «Өздү, жатты, жаманды-жакшыны бирдей көргөн, айтканы эки болбогон, бей-бечарага бел болгон, пейли кенен, бейчеки эч кимге эч нерсе дебеген, элдин таалайына төрөлгөн», – деп Шабдан баатырды сынаган. – «Баш териси калың болгону менен, өмүрү кыска экен», – деген сыны да турмушта төп келген. Куйручукка бирөө салам айтса, алик албай: – «Арам эт жыттанбай ары тур!» – дейт. Ошол жерде турган бирөө: – «Ой кокуй, эмнеге арам эт жыттанып калды?» – десе, анда Куйручук: – «Бул ит кечинде коюна кошулуп келген кошунасынын жалгыз коюн жеп алган», – деген экен. Ошондо тиги киши калтырап-титиреп, кызарып-татарып: – «Туура, туура. Үч эсе төлөйм!» – деп чуркап жөнөгөн экен.

Жетинчиси – күйдүргү сатираларды күймөлбөй туруп айткандыгы. Куудулдун оозуна куюлушуп кара мурч кошулган сөздөр өзү эле келип турган. 1916-жылкы кандуу «Үркүндө» кашкардык каардуу манап Түкбашка так-кесе кайтарган жообу анын кадиксиз чечен, ак-караны таасын ажырата билген даанышман адам экенин ынанымдуу далилдейт. Эмесе ошол айтышка орун берели. Ал жактагы элге алынып кеткен Куйручукту көп жактыра бербеген Түкбаш:

«Кулагы жок – чунак Куйручук!
Куйругу жок – чолок Куйручук!

Өйдө чыкса, өбөксүз Куйручук!
Ылдыт түшсө, жөлөксүз Куйручук!
Арка кылар элиң кайда?
Азык берер жериң кайда?» —

деп басынта жекиргенде, Куйручук:

«Куйругум чолок болсо, тулпар чыгармын.
Кулагым чунак болсо, шумкар чыгармын.
Куйругу узунду ит дейбиз.
Кулагы узунду эшек дейбиз.
Өбөксүз өйдө чыксам, жүрөгүм таза.
Жөлөксүз ылдый түшсөм, жүлүнүм таза.
Өбөк коюп өйдө чыкканды оору дейбиз.
Жөлөк кылып таяк алганды ууру дейбиз.
Арып-ачып алыстан келдим,
Арка болчу эл ушул.
Тентип-тербип тегимден келдим,
Тээк болчу жер ушул.
Көпсүнгөнгө көр бар,
Көп ичинен бөлүнөт.
Өйдөсүнгөнгө өр бар, өбөктөйт да, жүгүнөт.
Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени
Жарык берген дүйнөгө.
Жарды десең, айга тилиң тийгени
Шоола чачкан түнүндө», —

деп Түкбаштын жаагын жап кылат.

Сегизинчи — боорукерлиги, кайрымдуулугу. Бир жылы Жумгалдын манаптары мансап талашып чабышып, эр өлүп, кун тартканда, адалдуудан түгү жок он жети кедейге бирден кара түшөт. Ошол бечараларды Тогуз-Тородогу Сыдык болушка барып, он жети ат таап келип Куйручук куткарган экен. Бул киши эл үчүн канжанын аябаган адам болгон дешет.

Куйручук кайталангыс, бир келип кеткен талант болгон. Анын жоруктарында терең ой толгоолор, турмуштун тундурмасынан алынган тунук бермет бар.

КУЙРУЧУК ОЛУЯ – ЧЕЧЕН

Жумгалдын этек жагындагы, Кетмен-Төбө багытындагы Сары-Камыш, Толук болуштугун бийлеген Саруунун Боркемигинен чыккан Райымбек манап өтө кадыр барктуу, зобололуу адам болуптур. Ал киши о дүйнө кеткенде уулу Кудайберген болуш атасына бүт кыргызды – Жалал-Абад, Ош, Анжыян, Талас, Чүй, Нарынды жердеген элди чакырып, Тер-Жайлак жайлоосунда чоң аш берет. Ал тургай Олуя-Ата, Ташкент, Намангандан да эл келет.

Илгертен кыргызда аш-тойлор акын-ырчыларсыз өтчү эмес го. Бул дүңгүрөгөн ашка Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет баштаган акындар келишет. Шабдан баатыр да бул ашка катышыптыр. Ошондо Кетмен-Төбөлүк Токтогул, Эшмамбет, Коргол, Курман, Жаңыбай деген ырчылар Шабданга учурашып биринен сала бири ырдап атышат дейт. Баары тең эле Шабданды көкөлөтүп мактап-жактап киришет. Ал эми анын жанында олтурган Байзак баатырды таназар албай калышат, ырга кошушпайт. Буга Шабдандын өзү дагы, Байзак дагы ыңгайсыз боло түшүшөт. Себеби Шабдан Байзакты эң жакын кеңешчиси, акыл кошор адамы катары абдан сыйлап-кадырлачу экен. Байзак баатырдын кабак-кашын байкаган кыраакы Куйручук аны жагымсыз жагдайдан куткаруу үчүн алиги ырчылар ырдап бүтөрү менен аларды карай бир эсе тамашага чалып, бир-эсе чымчып ырдап коё берет:

...Оо, Түнкатар, Түнтөй журт экен,
Буларың түтүнмө-түтүн ырчы экен.
Түн каткандын итиндей,
Түпүрөп ырдап турчу экен.
Эл чогулган жер болсо,

Жатакчынын итиндей,
Жабылып үрүп турчу экен.
Төрт болуш элге бир ырчы,
Байзаке, биздин эле Жумгал тынч экен, ээй!... —

деп элди күлкүгө бөлөйт. Коргол обдулуп жооп бермекчи болгондо, Токтогул аны ырдатпай тыйып коёт.

Ушул аштын ички тартибин башкаруу, тейлеп тескөө — жарчылык Куйручук олуяга тапшырылат. Аштын ырасмысы төрт күнгө созула турган болот. Демек ата-бабадан калган салт-санаага ылайык мейман күтүү, аларды эриктирбей көңүлүн көтөрүп, жарпын жазуу чоң озуйпалуу жумуш. Мунун да өз эрежеси, мыйзамдары бар.

Куйручук ашка келген ак таңдай ырчыларга өзүнчө бир өргөө тиктирет. Аларга атайын сый-сыпаат жасаттырат. Кечкисин меймандардын эл-жерине, собол-сопкутуна байланыштуу ырчыларды бөлүштүрүү, үй-үйлөргө жайгаштыруу керек. Акындардын ак өргөөсүндө ыр жаңырат. Таң-тамаша, күлкү күчөйт.

Бир маалда аксылыктар Токтогулду сурап келишет, — бизге ырдап берсин, — деп. «Күнү-түнү чапса талбаган, кара кашка аргымак берип, Токтогулду алып кетесиңер», — дейт Куйручук. Сурагандар бир атты мамыга байлап, Токтогулду ээрчитип кетишет. Андан соң таластан келгендер, — Эшмамбет ырчы бизге ырдап берсин дешет. — «Жал-куйругу төгүлгөн, жарышка түшсө бөлүнгөн күлүк Эшмамбеттин баасы», — дейт жана Кукең. Корголду сураган Кетмен-Төбөлүктөргө: — «Жол жоргосу дагы бар, таскактачу жайы бар, жакшы ат берсеңер, Коргол ырдап берет силерге», — дептир. Аңгыча Суусамыр, Жумгалдан келген меймандар Калыкты өтүнүшөт. Анда Кукең: — «Жаш болсо да жарайт Калыгым, алыска таптап чапкыдай, ардактап жабуу жапкыдай бир тобурчак оң келе тургандыгын», — айтат. Чүйлүктөр Жаманкул ырчыны ырдап берсин, — деп киши жиберет. — «Жаманкулга бир кара кашка теке жетелеп келсеңер эле жарашат», — дегенде отургандар кыраан-каткы түшөт.

– Ой, эмне күлөсүңөр, бу Жаманкулдун ыры деле эл жатаарга чейин түгөнбөйт, – деп андан ары да тамашаны күчөтүп. Жаманкул ал күнү таарынып ырдабай коёт. Куйручук эртеси: – «кечээги ыр акыңар», – деп ырчыларга өз энчилерин – бирден ат бердирген экен.

Айтылуу Куйручук олуя бир жолу Сары-Камышка барып калса, Өмүркан уулу Өзүбек тумоодон чарчап калган жаш баласын жерге берип жаткан экен. – Айланайын Куке, ушинтип эле балдарыман ажырап жатам. Кандай айла кылсам жандарын алып калам, – деп бейит башынан боздоп ыйлайт. Ошол кезде жаңы казылган бейиттин кырында Өзүбек аксакалдын дагы эки-үч удаалаш балдары топурак салып, эл арасында турган экен. Анда Куке: – Ой, Өзүбек, ал балдарын эле эмес мына бул турган балдарың да буйруксуз балдар. Сага буйруктуу, убай-урматын берип, тукумуңду улай турган балаң эми туулат. Эмдиги жылы келип атын өзүм коёмун, – деп батасын берип аттанып кетиптир. Көп өтпөй калган балдары да тумоодон чарчап, бардыгы болуп 14 эркек баласын жерге берет Өзүбек ата.

Кийинки жылы Куйручук олуя Жумгалдан Сары-Камышка Өзүбектин байбичеси Сарыкүн толготуп жаткан күнү келип түшөт. Утурлай тосуп чыккан Өзүбек карыя менен көрүшүп жатып Куйручук олуя: – Өзүбек, мен бая убада боюнча келдим, – дейт экен.

Өзүбек: – Айланайын, Куке! Кудайым бергенин унутпас. Байбичем үйдө толготуп жатат. Аман-эсен көз жарып, Кудай ушул перзентимин боосун бек кылса экен, – деп жашып кетет. Куйручук олуя Сарыкүн апа көз жарганча эшикте туруп калат. Турбаганда кайда кирмек. Ысык үйдүн жалгыз бөлмөсүн катын-калачтар толгоо тарткан Сарыкүн менен ээлеп алышса. Аңгыча бир байбиче сүйүнчүлөп чыгат эшикте тургандарга. Өзүбек карыя эркек уулдуу болгонун укканда кудайга жалынып, ыйлап жиберет. Анан кантсин жарыктык. Ага чейин чырактай 14 эркек баласынан ажырап жатса.

Куйручук олуя баланы колуна алып, ак курун мойнуна салынып, кыбыланы карап азан айтып, наристенин кулагына үч кайталап, атын Кубанычбек коёт. — Өзүбек, бул баланын аты Кубанычбек болсун. Мындан аркы сенин жашоонду кубанычка бөлөй турган балаң ушул болот, — деп мурдунан чымчып өөп, баланы кайра берет.

Өзүбек карыя кудай жолуна аксары башыл чалып, жетине албай бапырандап, Куйручук олуяны коноктоп, сыйлайт.

Эртеси Кукең жолго чыга турган болгондо Өзүбек карыя Кукеңе чапан жаап, бир кунанды токутуп, жетелеп келип алдына тартат. Куйручук олуя каадасын жаспай: — Оо, Өзүбек! Кудай мага бул кунанды буйруган жок. Мага сенин тамыңдын чатырында илинип турган аркандардын арасындагы күрөң кыл арканың бар экен, ошону буйруп жатат, — дейт. Өзүбек карыя бушайман болуп кунанды кармап туруп калат да, үйүндө кызмат кылып жүргөн аталаш инилери Карасубандын келинчегин: — Балам, арканды алып келе калчы, — деп жумшап калат. Келин шаты менен тамдын үстүнө чыгып барса, ырас эле туура жыгачта аркандар илинип турган экен. Арасында турган жапжаңы кыл арканды калтырып, колдонулуп жүргөн эскисин алып түшөт.

Аңгычакты Кукең келинге нааразы боло. — Ай, келин! Сен бирөөнүн оокатына көз арткан неме экенсиң. Кийин соңу көзүң көр болуп, өлөрүндө эс акылыңдан адашып, заараң токтобой, эки жамбашың чирип өлөсүң! — деп ачууланат. Чочуп кеткен Өзүбек карыя кунанды таштай сала өзү чуркап чыгып, илинип турган бардык аркандарды көтөрүп түшүп: — Айланайын Куке, каалаган арканыңды тандап ал, — деп алдына жая таштайт. Кукең: — Мага буйруган мына бул аркан, — деп арасынан жаңы күрөң кыл арканды алып, батасын берет.

Кийин баягы келин Куйручук олуя кандай айтса дал ошондой абалда дүйнөдөн өткөнүн Сары-Камыштыктар али күнгө чейин кеп кылышат. Бата менен жарыкка кел-

ген Кубанычбек, эркелеткен Кубан деген аты менен эл ичинде кадыр-барктуу жашап, көп жылдар жетекчилик кызматта иштеген адам катары очор-бачар бүлө күтүп дүйнөдөн өтү.

Куйручук олуя Сары-Камыш аркылуу Кетмен-Төбөгө өтүп баратып Кудайберген болуштун үйүнө кайрылып калат. Ал кез Октябрь революциясынан кийин болуп, Кудайберген болуш дүйнөдөн өтүп кеткен кез. Балдарынын бардыгы кулакка тартылып, бир туугандары кармалып, оор турмушта калган учуру экен. Баласы Жакып келте менен ооруп шайы жок, бирде эсине келсе, бирде эсин жоготуп, төшөктө жаткан эле. Куйручук олуя акыбалды көрүп туруп, өмүр бою бири-бирин сыйлашып жүргөн жакын санаалашы Кудайбергендин үй-бүлөсүнүн акыбалын көрүп, белиндеги ак бото курун чечип, мойнуна салып, кыбыланы карап туруп ыйлап дуба кылат. — Оо, жараткан! Ушул бала өлгөндөн калган туяк эле. Мен да бир кезде булардын урмат-сыйында жүрчү элем. Эми бир суранычымды аткарып бул баланын жанын кайрып бер!, — деп суранат. Ошондо жанында олтурган катын-калачтар да чурулдап ыйласа, Кукеңдин куудулдугу кармап кетип: — Мен го кудайдан ыйлап суранып, бир нерсе өндүрүп жүрүп жаман көнгөм. А, силер эмне ыйлап жатасыңар, — дептир. Кудайдан тилегени кабыл болуп, Жакып атабыз ошол күндөн сакаюу жолуна түшүп, каксыз айыгып кетиптир. Кийин эсине келгенде айтчу тура: — Мен тигил жактагылар менен аралашып эле ээрчип кетип бара жаткам. Аңгыча эле аталаш бир туугандардан бирөө: — Сен бул жакка бизди ээрчибей кайра тарт. Артка бар, — деп эле менин жолумду тороп кайра артка кайрыды. Эсиме келсем Куйручук олуя үйдө олтурган экен. Балким кудай биздин үйгө алып келбесе өлгөндөрдү ээрчип кетип калмак белем. Менин өмүрүмдү кудайдан Куйручук олуя сурап узартып берген деп. Атабыз Жакып 84 жашка чыгып дүйнөдөн кайтты.

САК БОЛ ЭЛИМ

Өткөнүн сыйлайт өсөр эл,
Өзөгүн сактайт көсөм эл.
Өзгөдөн өзүп пас тутуп,
Өнтөлөй берет өчөр эл.

Тамырын издейт өсөр эл,
Талантын сыйлайт көсөм эл.
Тарыхын билбей карайлап,
Талимсиз калат өчөр эл.

Эмгекчил болот өсөр эл,
Эгесин тааныйт көсөм эл.
Эртегисин эски деп,
Ээликме болот өчөр эл.

Билимди сүйөт өсөр эл,
Билгисин сыйлайт көсөм эл.
Биринин тилин бири укпай,
Битиреп калат өчөр эл.

Кудайды сүйөт өсөр эл,
Кут сырын сактайт көсөм эл.
Куюгуп жолдон адашып,
Кубулма болот өчөр эл.

Мырзасын сыйлайт өсөр эл,
Мыйзамды сактайт көсөм эл.

Мыктылар журттан оолактап,
Мылжыбай болот өчөр эл.

Кыраанын сыйлайт өсөр эл,
Кырманын сактайт көсөм эл.
Кылгырттуу жандар көч баштап,
Кыялда калат өчөр эл.

Ынсаптуу болот өсөр эл,
Ыйманды сактайт көсөм эл.
Ынтымак кетип ырк кетип,
Ыркырап калат өчөр эл.

Башатын издейт өсөр эл,
Баатырын сыйлайт көсөм эл.
Балдары көрбөй тарбия,
Бапасыз болот өчөр эл.

Өнөрдү сүйөт өсөр эл,
Өткөндү сактайт көсөм эл.
Өйүз-бүйүз бөлүнүп,
Өөнчүл болот өчөр эл.

Кайраттуу болот өсөр эл,
Каарысын сыйлайт көсөм эл.
Катынын салып базарга,
Карайлап калат өчөр эл.

Кыздарын сактайт өсөр эл,
Кылычын сактайт көсөм эл.
Кыйшыгын жолго сала албай,
Кыстоодо калат өчөр эл.

Туураны сыйлайт өсөр эл,
Туйгусун сактайт көсөм эл.
Тукумун улаар туулбай,
Туюксыз калат өчөр эл.

Мээнеткеч болот өсөр эл,
Мекенин сүйөт көсөм эл.
Мейманы бийлеп төрүндө,
Мээкайык болот өчөр эл.

Тазаны сыйлайт өсөр эл,
Тартипти сактайт көсөм эл.
Талаалап кетип жаштары,
Тамырсыз калат өчөр эл.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

Абзац (нем.) – маанилик жактан кичине тексттин өз алдынчалыкка ээ болгон тексттин бөлүгү (анын компоненти). Текст автордун оюнун жүрүшү боюнча абзацтарга бөлүнүп жазылат дагы, сүйлөмдүн башы кемтиктен башталат. Ал эми оозеки сүйлөнүп жатканда бир аз тынымдан жана үндү өзгөртүүдөн кийин уланат.

Авторитет (лат.) – кадыр-барк, жалпы кабыл алуу; жалпы урмат-сый көрсөтүү; кадыр-барктуу адамдардын эмгектерине шилтеме берүү – риторика илиминин негизги ыкмаларынын бири.

Агитациялык чакырык. Агитация (лат.) – саясий ойлорду, максаттарды жайылтуу, ынандыруунун каражаты (мисалы, депутаттык, президенттик шайлоо).

Академиялык чечендик – жогорку окуу жайларындагы же илимий кеңешмелердеги илимий докладдарды, маалыматтарды жасоо чеберчилиги.

Актуалдуулук – кайсы бир теманын маанилүүлүгү же керектүүлүгү.

Акцио (лат.) – классикалык риториканын 5-бөлүгүнүн аталышы; чечендин даярдалган кепти алып чыгышы.

Аллегория (грек.) – каймана сөз. Конкреттүү нерсе аркылуу ойлордун берилиши.

Аллюзия (лат.) – стилистикалык ыкма, кайсыл бир фактыны пайдаланып, бардыгына белгилүү боло бербеген нерселерди тамаша иретинде тымызын билдирүү.

Активдүү сөздүк (сөздүк кампасы) – түшүнүктүү, күнүмдүк жашоо-тиричиликте кеңири колдонулуп жүргөн сөздөр. Адамдардын тилди пайдалана билүү деңгээлине карата орточо 300-400 дөн 1500-2000 чейинки активдүү сөздөрдү пайдаланышат.

Аналогия (грек.) – предметтердин, кубулуштардын жана түшүнүктөрдүн ортосундагы окшоштуктар:

- талкуулоонун ыкмалары, далилдөө;

- акыл жыйынтыгынын формасы: окшош предмет-

тердин негизинде башка нерселерге мамиле кылууга жыйынтык чыгарат.

Анафора (грек.) – кайрадан баштоо, баштапкы сөзүн бир нече сүйлөмдөн же ойдон кийин кайталоо.

Анахронизм (грек.) – автор тарабынан кайсыл бир аталыштарды, аттарды, түшүнүктөрдү доордон доорго өткөрүү. Мисалга алсак, Ата Мекенди коргоонун символу катары кылычтын берилиши.

Аннотация (лат.) – китептер, макалалар тууралуу кыскача маалыматтар: тема, позиция, негизги мазмуну, дареги, библиографиялык маалыматы. Чыгарманын кыскача мүнөздөмөсү.

Арго (фр. argot), жаргон, сленг (англ.) – жалпы элдик тилден айрымаланган кандайдыр бир социалдык топтун же таптын тили; ушул топко керектелүүчү спецификалык мааниси бар жасалма, шарттуу сөздөр же туюнтмалар.

Арготизмдер – кайсыл бир аргого кирген сөздөр жана айтымдар.

Аргумент (лат.) – талаш-тартыштарда, талкуулоолордо келтирилген далил. Талашсыз, далилденген, текшерилген, ачык-айкын.

Апология (грек.) – аябай мактоо, коргоочулук. Кимдир бирөөлөрдөн коргоо.

Архаизм (грек.) – азыркы учурда башкача аталышы бар көөнө сөздөр же сөз айкаштары. Авторлордун жогорку маанайды жаратуу үчүн байыркы сөздөрдү пайдаланышы сөз байлыгынын жогорку деңгээлин көрсөтүү менен бийик стилдеги атмосфераны жаратат.

Атайын лексика – Адамдардын бардык эмгек ишмердүүлүгүнө тиешелүү болгону менен жалпы колдонууга кирбейт. Атайын лексикага терминдер жана профессионализмдер кирет.

Афоризм (грек.) – кыска, даана жана таамай айтылган маанилүү санат ойлор.

Биография (грек.) – өмүр баян, турмуш жолу. Өзүнүн турмуш жолун жазуу – автобиография деп аталат. Эскерме же эстелик катары атайын көркөмдөлүп жазылат.

Вульгаризм (лат. *vulgaris* – карапайым элдик) – адабий лексикадан сырткаркы сөздөр же түшүнүктөр (аял - ургаачы, ич – жут ж.б.).

Гипербола (грек.) – ашыртып, апыртып айтуу. Акылга сыйбай турган нерселерди элестетип айтуу. Мисалы: ...Чаткаягы Чаткалдай, Чатына адам баткандай (Манас эпосу)

Гипотеза (грек.) – далилдөөнү талап кылган божомол.

Гомилетика (грек.) – чиркөө үгүттөрүн үйрөтүү тууралуу окуу, динге ишенген адамдар менен дин кызматкерлеринин маеги.

Градация (лат.) – стилистикалык (риторикалык) фигура: мааниси жагынан бири-бирине окшош сөздөрдүн күчөтүлгөн сезимдердин ичкериши, төмөндөшү. Мисалы: Каалабаймын, чакырбаймын, ыйлабаймын ...(С.Есенин).

Дедукция (лат.) – логикада ойлоо ыгы: мында акыл жүгүртүү жолу жалпы ойлоодон айрым корутундулар чыгаруу аркылуу болот.

Диалектизм (грек.) – кандайдыр бир диалектин адабий тилдеги белгиси. Жергиликтүү тилдик өзгөчөлөктөр. Мисалы: байке – аке, чылапчын – дагара, сүлгү – чачык ж.б.

Диалог (грек.) – эки адамдын сүйлөшүүсү (бир нече адамдын сүйлөшүүсү – полилог). Диалогдо сүйлөөчү жана угуучу адам улам-улам ролдорун алмашып турушат.

Дипломатиялык чечендик – чечендик чеберчиликтин бир бутагы. Ал өтө жогорку такты, жүрүм-турум этикасын сактоону, жогорку маданияттуулукту, эл аралык укуктук нормаларды билүүнү талап кылат.

Дискуссия (лат.) – талкуу: кандайдыр бир маселени жыйналышта, басма сөз жүзүндө, аңгемеде, илимий иштерде, чогулуштарда, конференцияларда талкуулоо жүргүзүү.

Диспозиция (лат.) – классикалык риториканын негизги бөлүмдөрүнүн бири. Ал речтин жанрына жана тибине жараша кептин, чыгарманын композицияларын карайт.

Жекече риторикалар – жалпы риторикалык жоболорду саясий, соттук, академиялык, аскердик ж.б. иштерде жекече колдонуу.

Жөнөкөй сөздөр – сөздөр, ойлор, сөздөрдүн түрү, адабий тилдеги нормага кирбеген сөздөр.

Импровизация (лат.) – эч даярдыгы жок, аз убакыт ичинде жамак ырларды, прозаларды, музыкаларды чыгаруу жана аткаруу. Чечен үчүн эң зарыл нерселердин бири. Бул үчүн көптөгөн билим, тажрыйба жана даярдыктар керек.

Инвектива (лат.) – кимдир бирөөгө карата чукул сын пикир айтуу, кайым айтышуу, айыбын ашкерелөө.

Инвенция (лат.) – классикалык риториканын негизги бөлүмдөрүнүн бири, «ойлоп табуу»; теманы тандоо, материалдарды топтоо жана даярдоо, аны ачып берүү эрежелери каралат. Б.а. автордун өз идеасын, анын маани-маңызын ачып берүү аракетин.

Инверсия (лат.) – таасирдүүлүгүн күчөтүү максатында кадимки сүйлөмдүн тартибин бузуп айтуу: Аттарды чыгардык, алар мага эч жаккан жок (Тургенев). Бул жерде жаккан жок баяндоочуна басым жасалып, күмөн санагандай өзгөчө интонация менен айтылат.

Индивидуалдуу стиль (лат.) – сөздөрдү тандоо өзгөчөлүгүнүн жыйындысы, сүйлөмдүн жана тексттин түзүлүшү, сөздөгү таасирдүүлүктү, көркөмдүүлүктү күчөтүп айтып каражаттарын пайдалануу.

Индукция (лат.) – жалпы жыйынтык чыгарыш үчүн бир же бир нече окуяларды салыштырып, логикалык акыл жыйынтыгын чыгаруу: фактыларды чогултуу, аларды талдоо, бириктирүү, жыйынтык чыгаруунун эрежелери, мыйзам ченемдүүлүк.

Интеллект (лат.) – адамдын ойлонуу жөндөмдүүлүгү, акыл-эси, ой жүгүртүүсү. Интеллектуалдуу өнүгүү – кептик өнүгүүнүн негизи.

Интонация – үндүн көтөрүңкү же басыңкы чыгарылышы. Интонациянын курамдык элементтери: кептин

мелодикасы, ритм, тембр, темп, интенсивдүүлүк, фразалык жана логикалык басым.

Ирония (грек.) – стилистикалык ыкма, айтылган сөздөрдүн маанисинин билинбеген жана жашыруун карама каршылыктары. Тамашага чалдыруу эффектисин берүү.

Каламбур (фр.) – сөз оюну, айтылышы бирдей, бирок, мааниси аркандай сөздөрдөн турган тамаша кылуу ыкмасы. Мисалы: – Ой, кой эле дейт, беттен ары бир койдум.

Кептик абал – жашоодогу кырдаалдардын айкалышына байланыштуу адамдардын оюн айтууга толкундап умтулуусу.

Кептик чөйрө (тилдик) – сүйлөнгөн, айтылган сөздөрдүн жыйындысынын адамдарга тийгизген таасири: айлана-чөйрөдөгү айтылган сөздөр, окулган адабияттар, радио, телевидениелерден сунушталган берүүлөр ж.б. Кичинекей баланын кабыл алуусу кептик чөйрөнүн негизинде калыптанып, нерселердин формаларын, маанилерин түшүнүп, тилдик сезим ойгонуп, сүйлөгөнгө аракет жасай баштайт.

Кептик этикет (фр.) – аныкталган жана жалпы кабыл алынган тилдик жүрүм-турум тартиптери, сылык кайрылуунун эрежелери; саламдашуунун, коштошуунун, өтүнүүнүн, ыраазычылык билдирүүнүн, таанышуунун, кечирим суроонун ж.б. абалдарда өзүн алып жүрүүнүн кептик формалары.

Кеп – бул сөз үч терминологиялык мааниге ээ: 1. Кеп – бул процесс сыктуу, т.а. кептик ишмердүүлүк. Мисалы: кептин механизмдери, кептик акт. 2. Кеп – бул жыйынтык, т.а. текст. Мисалы: грамматикалык жактан туура кеп; кичине баланын сөздөрүн жазып алуу. 3. Кеп – бул чечендик жанр. М.: Прокурор айыптоо кебин угузду.

Кептеги кемчиликтер:

- сөздүн так эмес айтылышы;
- жөнөкөй жана диалектилик сөздөрдүн адабий тексттерде пайдаланылышы;

- сөздөрдүн туура эмес жөндөмөлөргө, жактарга бөлүнүшү;

- сөздөрдүн айкалыштыгынын бузулушу;

- сүйлөмдүн туура эмес, маанисиз түзүлүшү;

- ыгы жок кайталоолор;

- көп пауза кармоо.

Кептин функциялары:

- коммуникативдүү, б.а. сүйлөшүүнүн кызматтары;

- ойдун калыптанышы жана айтылышы (ички деңгээлде);

- таанып-билүү функциясы, маалыматтарды сактоо;

- байланыш функциясы, эмоцияларды билдирүү функциясы;

- алдын ала пландоо функциясы ж.б.

Кептин техникасы – ыкмалардын жана тажрыйбалардын, эң негизгиси, таасирдүү оозеки сүйлөөнүн жыйындысы; тилдин түзүлүш ыкмаларын жана тил каражаттарын тандоону билүү; иш кагаздарынын типтик конструкцияларын түзүү, графикалык эптүүлүк, каллиграфия; окуунун техникасы.

Классикалык риторика – окуу, Байыркы Грецияда калыптанып, Римде өнүгүп (Аристотель, Цицерон, Квинтилиан ж.б.), Франция жана башка Европа өлкөлөрүндө, Россияны кошуп (Ломоносов, Сперанский, Кошанский ж.б.), өнүгүүнүн жогорку деңгээлине көтөрүлүп, жогорку окуу жайларында сабак катары өтүлүп келген. Азыркы мезгилде неориторика катары белгилүү.

Кинетикалык кеп – жаңдоо кыймыл-аракеттери аркылуу сүйлөшүү.

Клише (фр.) – кептик стереотип, даяр сөздөр, стандарт, айрым шарттарда жеңил колдонууга болот, кабыл алууну жеңилдетет. Массалык маалымат каражаттарында кеңири колдонулат. Мисалы, жер титирөө тууралуу маалымат айтканда: Курмандыктар жана кыйроолор жок.

Коммуникация (лат.) – мамиле кылуу, байланыш, маалымат алмашуу;

- коммуникация тилдин жардамы аркылуу байланышуу – кеп деп аталат. Вербалдуу эмес байланыштар да бар.

Компиляция (лат.) – бирөөнүн тексттин алып аны пайдалануу. Бул жерде өз алдынча ой жүгүртүү жана жаңылык жок.

Композиция (лат.) – чыгарманын ички түзүлүшү. Өзүнүн жеке ыкмалары болот.

Конспект (лат.) – кандайдыр бир нерселердин кыскача үзүндү жазылышы.

Контекст (лат. contextus – тыгыз байланыш, бириктирүү). Жазылган же сүйлөнгөн кептин ичиндеги айрым сүйлөмдөрдүн жана сөздөрдүн байланышы.

Кульминация (лат.) – баяндалып жаткан чыгарманын композициялык бөлүгү; сюжеттин өнүгүүсүндөгү толкундоонун жогорку чени.

Максаттуу болжолдоо – айтылуучу нерселердин мотивациялык этабынын акыркы баскычы, автордун максаттуу жобосу, кептин пландык негизи; максат – бул ойлонулган муктаждык; максат конкреттүү бир нерсеге жетүү үчүн умтулуу жана өткөн тажрыйбаларга таянып, мүмкүндүктөр тарабынан бааланат.

Мамиле куруунун маданияты – жакшы жүрүү үчүн коюлган талаптардын жыйындысы. Б.а. алдыга коюлган коммуникативдүү кептердин максатты:

а) актуалдуулук, акыйкаттык, угуучуну кызыктыруу жөндөмдүүлүгү;

б) логиканын жана композициянын мыйзамдарына туура келүү;

в) тилдик нормаларга жооп берүү;

г) максатка жетүүдөгү тилдик каражаттарды, таасирдүү жеткирүүнү туура тандоо.

Лаконикалуу кеп (грек. Лаконика – Грециядагы область) – кыска, так, ачык-айкын сөз: кыска сөз, бирок мааниси терең.

Лекция (лат.) – 1. көпчүлүк алдына чыгып илимий темада сүйлөө; 2. жогорку окуу жайларында бир пред-

мет тууралуу мугалимдин оозеки сүйлөгөн сөзү. Лекция төмөндөгүдөй эрежелерге баш ийет: убакыт чени, катуу сакталган илимий стиль, ойдун катары менен өнүгүшү, логика...

Лингвистика (лат. *lingua* – тил) – тил жөнүндөгү илим. Математикалык лингвистика; колдонмо; структуралык ж.б.

Литота – каймана сөздөрдүн бири. Образдуу айтылуу, кандайдыр бир нерселерди мүнөздөөдө өлчөмүн, күчүн, ж.б. нерселерин атайылап жөнөкөйлөтүп айтуу.

Логика (грек.) – ой жүгүртүүнүн формасы жана мыйзам ченемдүүлүктөрү тууралуу илим. Анын бирдиктери: түшүнүк, пикир, бардык нерселерге жыйынтык чыгаруу.

Операциялар: кубулуштун белгилерин бөлүү, салыштыруу, бириктирүү, түшүнүктөрдүн бирине-бири баш ийиши, талкуулоонун түзүмү, далилдөөлөр ж.б.

Логикалык басым – автордун элдин көңүлүн бургусу, маанисин көтөргүсү келген фразадагы сөзгө басымдын жасалышы: Мага бул китепти бериңизчи!

Логос (грек.) – антикалык мезгилдеги риториканын үч негизинин бири: сөздүн, ойдун башталышы.

Маалыматтык кеп – жаңы, актуалдуу, баалуу маанини камтыган маалыматтарды угузуу. Агитациялык, таанып-билүүчүлүк кептерден айырмасы, анын максаты – маалымат берүү.

Чечендин манералары – жеке сапаттар, адаттар, жүрүм-турумдар: тартынчаактык – ыгы жок ачык айрымдуулук, ачыктык – түнт, боорукерлик – кайдигерлик ж.б. Чечендерге жаман адаттар көп тоскоол болуп келгендиги белгилүү: терин аарчый берүү, чимкиринүү, ыгы жок кол шилтөө, эки жагын карай берүү, жакасын оңдой берүү, шымын тарткылай берүү ж.б. адаттар.

Макал – образдуу санат сөздөр, лакаптан айырмаланып насаат, тарбиялык мааниде айтылат. М.: Эмне эксең, ошону аласың. Өнөрдүн алды – кызыл тил.

Массалык коммуникация (масс-медиа) – кайрылуу, кайсыл бир топ эмес, коомчулуктун баарына кайрылуу: радио, телевидение, пресса, реклама, кулактандыруу, плакаттар ж.б. Ал ири күчкө ээ болгондуктан бийлик, партиялык жана коомдук уюмдар аны пайдаланууга аракет жасашат.

Меморио (лат.) – классикалык риториканын бир бөлүмү. Эске тутуунун ыкмалары, чечендин биринчи үч этабындагы даярдалган кептин мазмунун, композициясынын, сөздүн таасирдүүлүгүн эске тутууга үйрөтүү.

Метафора (грек.) – кайсыл бир нерселерге салыштырып, элестетип, башка маанисинде айтылган сөздөр же сүйлөм. М.: Менин жазым жалындап өтүп кетти... Жазым – т.а. жаштыгым.

Микротема (грек.) – тема коюлган тексттин эң кичинекей бөлүгү; текст түзүлүп жатканда же тексттен кесилип алынат. М.: «Токойдо» аттуу теманын ичинде кичине темалар: «Бак-дарактар», «Бадалдар», «Чөп-чармектер»; «Бак-дарактар» – «Жалбырактуу» жана «Ийне жалбырактуу» деп кичине темага бөлүнүп, «Ийне жалбырактуу» – «Карагай», «Арча» деп чакан тема бөлүнүп алынат.

Монолог (грек.) – диалогдон айырмаланып, бир адамдын кайрылуу сөзү. Чечендер көпчүлүккө же коомчулукка монолог түрүндө кайрылат. Монологдун жүрүшүндө суроо жооптордун, талаш-тартыштардын пайда болушу менен диалогдун бир бөлүгүнө айланат.

Неологизм (грек.) – жаңыдан массалык пайдаланууга кирип жаткан сөз. Көп учурларда жазуучулар тарабынан сунушталып жатат. М.: Мына токойлор жалбырактай баштады (Л.Мей). Автордук неологизм.

Неориторика – жаңы риторика, XX кылымдын экинчи жарымынан баштап пайда болгон. Ал классикалык риторикага негизделип, адамдар менен мамиле куруунун, байланыш түзүүнүн оптималдуу жыйынтыктарын табууга аракет жасайт. Неориториканын негизи жаңы илимий

багыттарга – психоллингвистикага, коммуникациянын теорияларына, тексттин лингвистикасына жол ачты.

Оксюморон (грек.) – стилистикалык фигура, карамакаршы келген сөздөрдөн куралган ойлор: жаман, жакшы көрөм да, тирүү өлүк ж.б.

Ой корутунду – логикалык конструкция; мындай ойлонуунун формасы бир же бир нече талкуудан кийин туура жыйынтык бериши мүмкүн. Мисалы: Бардык суюктуктар серпилгич; суу – суюк; ал – ийилчээк. Ой корутунду негизинен талкуулоордо, алдын ала божомолдоолордо пайдаланылат.

Ой жүгүртүү – логикалык түзүлүш: ой, кайсыл бир нерсенин үстүнөн анын эмне экендигин, аткарган кызматы, пайдасы ж.б. нерселери тууралуу ойлонуу. М.: Темир сууда чөгөт.

Омографтар – жазылышы бирдей болгону менен айтылышы башкача болгон сөздөр (карта, бак).

Омонимдер – жазылышы жана айтылышы бирдей болгону менен түрдүү мааниге ээ болгон сөздөр (жаз, кой, ат ж.б.).

Омофондор – мааниси да, келип чыгышы да ар башка болгон сөздөрдүн айтылыш жагынан окшоштугу.

Окуу чечендиги – мамиле кылуунун бутагы, педагогикалык ишердүүлүктө, педагогика тууралуу сүйлөшүүдө, сабак, тарбия берүүдө пайдаланылат.

Отчет – кызматтык иштин жыйынтыгы, көбүнчө жазма, схема түрүндө берилет: иш чаранын максат, милдеттери, орду, убактысы, катышуучулары; иштин мазмуну, аларды талдоо жана баалоо; кыйынчылыктар жана тоскоолдуктар, алардын себептери, чыгуунун жолдору; ишке жалпы мүнөздөмө, келечеги.

Өтмө мааниде айтылган сөздөр – сүйлөмдө таасирдүүлүктү күчтөөү максатында түз маанисинде пайдаланылган сөздөр: эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар, гиперболалар, перифразалар, аллегориялар, элестетүүлөр ж.б.

Панегирик (грек.) – баштапкы мааниси: байыркы гректерде – ата-бабаларынын жана баатыр замандаштарынын эрдиктерин даңазалоо. Кийинчерээк: кимдир бирөөнү мактоо же даңазалоо. Азыркы мааниси: кубануу менен чексиз мактоо.

Парадокс (грек.) – пикир айтуу, жалпы кабыл алынган нерселерге кайчы пикир айтуу; талкуулоонун жүрүшүндө күтүлбөгөн жыйынтыкка келүү; пикирлердин кайчы келиши.

Паралингвистика – тил таануунун бөлүмү. Вербалдуу эмес коммуникацияларды изилдөө багыты, ошону менен бирге эле маалыматтарды берүүгө катышуучу катары белгилүү (кептик абал, жаңдоолор, мимика ж.б.).

Пародия (грек.) – тамашалуу окшоштуруп тууроо; бирөөнү же бир нерсени куудулдук формада күлкүлүү кылып тууроо, көбүнчө ырларга жана адамдардын жүрүм-турумуна карата жазылат.

Паронимдер – угулушу боюнча окшош, бирок, маанилери боюнча түрдүү сөздөр (база – базис, эффект – эффективдүү).

Парафраз, парафраза, ошондой эле перифраз жана перифраза (грек. paraphrasis – сүрөттөп айтылышы, баяндоо) – 1. Түшүндүрүү, ойлордун же сөздөрдүн маанисин башка бирөө тарабынан сүрөттөп берүү. Бул сапты жазуучу (автордун «мен» деген сөзүнүн ордуна «ал» деген сөзү колдонулат). 2. Каймана сөз, кайсыл бир нерсенин, зат болобу же башкабы ага мүнөздүү болгон нерселери менен алмаштырып жазуу. М.: Тумандуу Альбион («Англиянын» ордуна) Кызыл Аянт («Москванын» ордуна).

Пассивдүү сөздүк – тааныш сөздөр, бирок, кадимки, жөнөкөй сүйлөшүүлөрдө көп колдонулбайт.

Патристика (лат. pater - ата) – термин, II-VIII кылымдардагы чиркөө аталарынын, христиандык ойчулдардын теологиялык, философиялык жана саясий-социологиялык доктриналарынын жыйындысы (Чыгыштын жана Батыштын диний ишмерлери түрдүү болгон).

Пафос (грек.) – антикалык мезгилдеги риториканын үч негизинин бири: чечендин кебиндеги эмоционалдык башталыш.

Пикир – илимий же публицистикалык чыгармаларга, китептерге, музыкалык чыгармаларга, сүрөттөргө кыскача талдоо жүргүзүү жана аны баалоо. Сын пикирге жакындашып кетет. Бирок көлөмү боюнча андан аздык кылат.

План – жалпы мазмуну, айтыла жана жазыла турган нерселерди кыскача белгилеп алуу. Автордун эң керектүү этабы.

Плеоназм (грек. pleonasmus – ашык) – кептеги ашык нерселер, көп сөздүүлүк, мааниси жок сөздөрдүн пайдаланылышы.

Полемика (фр.) – талаш-тартыш, саясаттагы, илимдеги – дискуссиялык кептин түрү.

Полиглот – көп тилде сүйлөй билген адам.

Полисемия – көп маанилүүлүк.

Прикладдык лингвистика – тил таануунун тармагы, практикалык маселелерди чечүү үчүн тилдик теориялык суроолордун негизинде алардын мүмкүнчүлүгүнө жараша чечүү жана пайдалануу (машиналык котормолор).

Прогноздоо – алдын ала айтуу, фактыларды талдоонун негизинде болжолдоо.

Пролог – чыгарманын башталышындагы киришүү бөлүгү. Окурмандарды айтыла турган окуяга алдын ала даярдоо.

Просодия (грек. prosodikos – кайырма, басым) – кептин ритмика-интонациялык айтылышынын жалпы аталышы. Кептин жогорку тондо, узак, катуу ж.б. айтылышы.

Протокол (грек.) – документ, жыйналыштардагы, конференциялардагы суроо-жоопторду, талкуулоолорду кагазга түшүрүү; кайсыл бир изилдөөгө, иликтөөгө алынган учурларды, иш аракеттерди баяндоо.

Психоллингвистика – тил таануунун бутагы, ХХ кылымдын 50-жылдары пайда болуп, илимий айлампага кирген. Негизги максаты кептин мазмуну менен аны айтып жаткан же жазып жаткан адамдын ниетин билүүгө аракет жасоо. Психоллингвистика ошондой эле тилдин маанилик жагы менен коомдук ой жүгүртүүнүн, коомдук жашоонун байланыштарын изилдөөгө алат. Психоллингвистика неориториканын негизги багыттарынын бири катары кызмат аткарат.

Профессионализм – сөз же ой, кепке мүнөздүү болгон бул же тигил топтун же адамдын кесипкөйлүгү.

Пуризм (лат. purus – таза) – тилдин башка тилдер менен аралашып кетүүсүнөн, унутулуп калуусунан коргоо, тилдик басып алуучулукка каршы күрөшүү (неологизм, башка тилдердин көп колдонулушу), адабий тилдерге башка элементтердин кирип кетүүсүнөн, эрежелердин бузулушунан сактоо.

Редакциялоо – текстти туралоо, оңдоо, кайра иштеп чыгуу, жогорку деңгээлдеги абалга жеткирүү. Тексттин мазмунуна гана тиешелүү иштерди жасайт; анын түзүлүшү, логикалуулугу, жатыктуулугу; тилдин туура жазылышы, сөздөрдүн тандалышы, стилистикалык маанисинин куралышын карайт.

Резюме (фр.) – айтыла турган сөздөрдүн кыскача маанисинин берилиши, кыска жыйынтык, корутунду.

Релеванттуулук – суралып алынган маалыматтар менен кабыл алынган маалыматтардын маанилерин салыштыруу, дал келүүчүлүк, шайкештик.

Реплика (фр.) – кыскача эскертүү берүү, маектешүү учурундагы жооп.

Реферат (лат.) – 1. Кайсы бир тема боюнча даярдалган доклад. Биринчи баскычтагы илимий иш. Илимий публикациялардын кыскача баяндалышы. Ал эми авторефератта өзүнүн эмгеги тууралуу кыскача баяндама берилет

Риторикалык кайрылуу – стилистикалык фигура, эмоционалдык кабыл алууну күчөтүү үчүн эл алдына чыгуу. Мисалы: Манас эли, Манас жери, Манас тили!

Ритм (грек) – кептин тыбыштык мүнөздөмөлөрдүн бири, элементтердин орун алмашып турушу: түшүнүктүү жана укканга жеңил болушу үчүн басым жасалган, басым жасалбаган муундар, окшош типтердин синтаксистикалык конструкциялар ж.б.

Риторика (грек) – көркөм сүйлөө (жазма) чеберчилигинин теориясы жана практикалык курсу, ынандыруу, сөз аркылуу бардык маселелерди чечип алуу.

Риторикалык мектептер – Байыркы Грециядагы жана Байыркы Римдеги окуу жайлары, ири чечендер (Лисий, Квинтилиан, Либаний ж.б.) жетектеп турушкан. Алар өз окуучуларына теоретикалык билимдерди эле бербестен, түрдүү манераларды үйрөтүп кетишкен. Мектептер өздөрүнүн илимий позициялары менен дагы айырмаланып турушкан.

Сарказм (грек) – заардуу, ырайымсыз шылдың, түпкү маанисин терең түшүнбөй же түшүнгүсү келбей үстүнөн карап мамиле жасоо.

Саясий кеп – коомдук көйгөйлөргө, саясий партиялар менен күрөшүүгө жана бийлик ишмердигинде байланыштуу эл алдына чыгып сүйлөө. Чечендик өнөр көбүнчө жогорудагыдай иш чаралардын негизинде байкалат. Анткени айта турган сөздөр таамай, курч жана өзүнүн көз карашы болушу керек.

Семантика (грек *semantikos* – белгилөөчү) – маанилүү тарабы, айрым тил бирдиктеринин маанилүү жагы: уңгулар, сөздөр, сөз айкалыштары, грамматикалык формалар.

Семиотика – белгилердин системасы жөнүндөгү илим.

Синекдоха (грек *synekdoche* – кошумча түшүнүк) – кайсыл бир нерсенин маанисин башка бир сандык өлчөмдө өзгөртүп айтуу: бир нерсени же бир адамды көп санда кошуп же тетирисинче кылып айтуу. М.: Жетекчи-

лик аябай ыраазы болуп калды («Жетекчинин» ордуна). Такыр түшүнбөгөн немелер экен («Кишинин» ордуна).

Синонимия – лексикологиянын синонимдерди изилдөөчү бөлүмү. Мааниси жагынан окшош келген уңгуларды, сөздөрдү (абсолюттук, идеографиялык, контекстуалдык, бир уңгулуу, стилистикалык синонимдер), синтаксистик конструкцияларды, фразеологиялык бирдиктерди изилдейт.

Синтез (грек) – кошуу, таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүктү бириктирүү (анализден айырмасы тандалып керектүү жерлери алынат); кептеги синтез – бул конструкциянын түзүлүшү: сүйлөм, тексттер.

Сленг (англ.), арго (франц.), жаргон – сөз жана сүрөттөө, айрым бир чакан топтун же бир кесиптин ээлеринин арасындагы аларга гана белгилүү болгон тар чөйрөдөгү сөздөр.

Салыштыруу – логикалык ыкма, түшүндүрүүгө жардам кылуучу; кайсы бир нерселердин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын талдоо; салыштыруу; айрым учурларда карама-каршы коюу.

Социоллингвистика – тил таануунун тармагы. Тилдин өнүгүшүнүн коомдук шарттарын изилдөөгө алат. Анын проблемалары: тилдик саясат, тил бийлиги, сүйлөө маданияты, массалык коммуникациянын тили, тилдин статистикасы ж.б.

Стиль (грек. *stylos* – жазуу үчүн таякча) – 1. Тандоо өзгөчөлүгүн, айкалыштыгын жана тилдик каражаттардын мамиле куруу менен бирдикте байланыштарын уюштуруп туруучу тилдин ар түрдүүлүгү.

2. Стиль (кызматтык). Тил каражаттарын пайдалануу ыкмаларынын жыйындысы, кайсыл бир жазуучуга, чыгармага, жанрга таандык. Кыялкечтердин стили. 3. Экспрессивдүү-стилистикалык боек берүү принциби боюнча тил каражаттарын тандап алуу. Расмий стиль. Тамашалуу стиль. 4. Сөз пайдаланууга жана синтаксистик нормаларга ылайык кеп түзүү.

Стиль (кептин) – сүйлөшүү, маектешүүдө тилдик стилди колдонуу. Кеп оозеки (сүйлөшүү, чечендик) жана жазма (илимий, ишкердик) стилдери деп бөлүнөт.

Стилизация – кайсыл бир стилдин сырткы формасын тууроо: оозеки элдик-поэтикалык, классикалык ж.б.

Стилистика (лат.) – тил таануунун бөлүмү, тилдин стилин, кебин, жанрдык стилин, индивидуалдуулугун изилдейт; теория, шартына жана коммуникациялык максатына байланыштуу тилдик каражаттардын тандоо шартын изилдөөгө алат.

Стилистикалык (же риторикалык) фигуралар (кептин фигуралары) – кептин таасирдүүлүгүн күчөтүүчү конструкциялар: анафора (бир башталыш), эпифора (кайталоо-аяктоо), параллелизм, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, унчукпай коюу, риторикалык суроолор, кайрылуу жана кыйкыруу, кеп байланыш жана тутумдашсыз ж.б.

Сүйлөшүү – диалог, мамиле, эреже катары расмий эмес учурларда жүрөт. Пикир алмашуу; жөнөкөйлөтүлгөн синтаксистер, төмөнкү лексикалар пайдаланылат.

Сүйлөшүү стили (классификациялык бир түрү): норманын чегиндеги адабий сүйлөшүү жана турмуш-тиричилик деңгээлиндеги сүйлөшүү; нормадан сырткары – жөнөкөй сөздөр, жаргондор.

Схоластика (грек. scholastikos – мектептик, окумуштуу) – диний философиялык тип, теологиялык-догмалык жыйынтыктарды рационалдуу ыкмалар жана формалдуу –логикалуу маселелер менен бириктирүү кызматын аткарат. Көбүнчө орто кылымдарда Батыш Европада өнүккөн. Өтмө маанисинде – натыйжасыз кыялдануулардын жашоодон үзүлүшү.

Табу (көркөм чыгармага) – сөз, лингвистикалык факторлордун таасиринен тышкаркы сөздөргө тыюу салуу же коргоо (ырым-жырым, адат, орой сөздөрдү айтып алуудан качуу ж.б.).

Тамсил – аллегорикалык (кайма), насыяттык (кээ бир учурларда – сатиралык) кичинекей сюжеттик аңгеме. М.: «Куштардын тою», «Торпогум». Эл алдына чыгып сүйлөөдө тамсилдер көп колдонулат.

Тезаурус (грек – камылга, кен) – коммуникациялык процесстин жүрүшүндө дайыма толукталып туруучу предметтер тууралуу бири-бирине байланышкан маалыматтар; бардык мааниси менен толукталган тилдин сөздүгү.

Тезис (грек) – далилдөөнү талап кылган жобо; биринчи бөлүгү дедуктивтик талкуулоонун модели. Кыскача даярдалган докладдын, баяндын калыпка салынган жобосу.

Текст (лат. textus – кездеме, чырмалышуу, бириктирүү) – 1. Сүйлөө ишмердүүлүгүнүн жемиши; маанилерине жана бири-бирине баш ийиүүчү белгилердин ыраатуулугу (сөз, сүйлөм). Тексттин негизги өзгөчөлүгү анын байланыштуулугунда жана бирдиктүүлүгүндө. 2. Кагазга же башка нерсеге түшүрүлгөн сөздүн чыгармасы.

Тема (грек) – кептин, чыгарманын, сүйлөшүүнүн ж.б. предмети. Негизги аталышты алып, анын тегерегинде ой жүгүртүү, сүйлөшүү ж.б.у.с.

Тил (лингв.) – тилдик система, мамиле кылуу үчүн ойлордун айтылышын пайдалануу; үндүн негизинде түзүлүп, ойлорду берүүдө сөз колдонулат, грамматикалык түзүлүшкө ээ.

Тилдик норма – тилди пайдалануудагы жалпы кабыл алынган жана мыйзамдаштырылган эрежелер, үлгүлөр, калыптар ж.б. Төмөндөгүдөй иретте бөлүнөт:

- айтылыш нормасы (фонетика, орфоэпия, интонация);

- сөз пайдалануучу, лексика – аны сөздүктөр аныкташат;

- морфологиялык – түзүү эрежеси; синтаксистикалык, орфографиялык.

Түшүнүк – ойлонуунун бир түрү, ойлорду бириктирүүнүн жогорку формасы; турмуш-тиричилик

жана илимий түшүнүк болуп бөлүнөт; сөз, сөздүк айкалыштары менен берилет.

Унчукпай коюу – стилистикалык фигура, башталган кеп же ой кайсыл бир жерге келгенде угарманды жоромолдотуп үзүп коюу, ал эми сөз ой катары гана бүтөт.

Цитата (лат.) – кадыр-барктуу авторлордун кайсыл бир чыгармасынын үзүндүсүн талаш-тартыштарда, талкуулоолордо сөзмө сөз айтуу. Жазуу иштеринде цитатага сөзсүз түрдө шилтеме келтирүү керек.

Фразалык, логикалык басым – маанилүү болгон сөздөрдү үн менен бөлүү; үндөгү басым сүйлөмдүн жана тексттин маанисин өзгөртөт.

Филиппики (грек) – ачылуу, кимдир бирөөнүн айыбын ачуучу кеп; көбүнчө саясий багытта, саясий иштерде жасалат. Мындай аталып калышына афиналык чечен Демосфендин (б.з.ч. IV кылымда) Македониянын падышасы Филипп II, анын демократиялык полистерге карата басып алуучулук саясатына каршы ачууланган кайрылуусу себеп болгон.

Фразеологизмдер (грек - идиомалар) – туруктуу айкалыштардын, кептик сүйлөмдүн жыйындысы. Алардын мааниси жөнөкөй суммадан жана аны түзгөн сөздөрдөн айырмаланып турат. Фразеологизмдер каймана түрүндө айтылып, көбүнчө тамаша ирээтинде берилет: бир көзүң, бир көзүңө жоо болуп турган кезде – б.а. сак болуу, этият болуу; шибегени самынга алмаштырып – көрбөй туруп алып алуу.

Эзоповдун тили – каймана тил, какшыктоо, нааразы болуу, каламбур, тамсил, шакаба; чечендик мектептерде эң жогору бааланган. Эзоп – Байыркы Грециядагы тамсилчи, анын сюжеттерин кийинки тамсилчилер кеңири пайдаланышкан (Ж. Лафонтен, И.А. Крылов).

Экспозиция (лат.) – баяндалуучу чыгарманын баштапкы композициялык элементи; бул жерде негизги орунду ээлеген абал жана окуя мүнөздөлөт. Ал аңгеменин

башында (түз), ортосунда (токтотулган) жана аягында да сюжеттин жандырмагын тапкансып берилип турат.

Эллипсис (грек) – стилистикалык (риторикалык) **фигура**: сүйлөмгө уруксат алуу, тексттеги өз алдынча сөз, анын маанилери, айкалыштары, алар белгилүү бир абалдарда, диалогдордо оңой түшүндүрүлөт.

Элестетүү, элестетип көрсөтүү – кыйыр сөз, жаныбарларды жана жансыз нерселерди адамдар сыяктуу тирүү кылып сүрөттөө. Мисалы: жылкы мүнөздүү, дарактар башын ийип учурашып турушту.

Элокуция (лат.) – классикалык риториканын негизги бөлүкөрүнүн бири. «Айтылышы» жана «шөкөттөлүшү»: даярдалган кептин маани-мазмуну ар тараптан жасалгага алынат.

Эпилог (грек) – баяндалып жаткан чыгарманын корутунду бөлүгү; негизги сюжеттер аяктагандан кийики окуялар баяндалат.

Эпифора – стилистикалык фигура, сүйлөмдөрдүн бирдей аякташы.

Этос (грек) – антикалык мезгилдеги риториканын үч негизинин бири:

Чечендин кебиндеги негизги нерселер этикалык башталыш; адеп-ахлактык принциптер.

Юмор (англ.) – кайсыл бир нерсенин үстүнөн көңүл көтөргөн тамаша, турмуштагы тамашалуу учурду бөлүп кароо, тамашалоо; сүйлөшүүдө, маек курууда, чечендик өнөрдө пайдаланылган азилдик чыгармалар: юмордук, азилдик, кызык окуялар, каламбур, эпиграммалар ж.б

КӨРКӨМ СӨЗ ӨНӨРҮНҮН ӨКҮЛДӨРҮ

Аввакум Петрович (1620 же 1621 – 1682) – орус чиркөөсүнүн башчысы жана жикке бөлүүчүсү, протопоп, жазуучу. 1646-1647-жылдары падыша Алексей Михайловичтин сарайындагы «Байыркы такыбалыкты калыбына келтирүү ийриминин» мүчөсү. Патриарх Никондун модели боюнча жүрүп жаткан чиркөө реформасына каршы чыккан (ыйык китептердеги тексттерди оңдоого каршы). 1653-жылы үй бүлөсү менен Тобольскиге, Москвага 1663-жылы кайтып келип, кайра 1664-жылы Мезенге айдалган. 1666-1667-жылдары Собор чиркөөсүндө соттолуп, Пустолщерскиге айдалат. Падышанын буйругу менен өрттөлгөн. Чыгармалары: «Житие», «Книга бесед», «Книга толкований» ж.б.

Августин Блаженный Аврелий (354-430) – христиандык теолог жана чиркөө ишмери, батыштык патристиканын (кара: Терминологиялык сөздүк) башкы өкүлү. Гиппон (Түндүк Африка) шаарынын епискобу. Чыгармалары: «О граде Божиим», «Исповедь».

Аристотель (б.з.ч. 384-322-жылдары) – Байыркы Грециялык философ жана окумуштуу, перипатетиялык мектептин негиздөөчүсү. Платондун Академиясында 20 жыл аралыгында угарман, окутуучу, философ-платончулар биримдигинин мүчөсү катары жүргөн. Б.з.ч. 335-жылы Ликейде (Афинада) өзүнүн окуу жайын негиздейт. Македониялык падыша Филипп II атайын чакыруусу боюнча уулу Александрдын насаатчысы болгон. Анын өлүмүнөн кийин Грецияны македониялык багытка буруучу катары куугунтукка алынган. Халхидадагы өзүнүн ээлигинде өлгөн. Аристотель жаратылыштын жана коомдун бардык өнүгүү проблемалары боюнча иштеп, бүгүнкү күндө дагы өзүнүн баалуулугун жоготпой келе жаткан терминологияны айлампага киргизген. Аристотелдин адамдын түбөлүк жашоосу (жан) боюнча окуусу схоластикада пайдаланылып жатат. Ал эми анын философиясы Улуу Альберт жана Фома Аквинский (Хри-

стиандык аристотелизм) тарабынан канондоштурулган (мыйзам катары бекитилген). Чыгармалары: «Органон», «Риторика», «Этика», «Политика», «О возникновении животных», «О душе» ж.б.

Асан-кайгы (болжолдуу XIV кылымда жашаган) – белгилүү ойчул, эл даанышманы жана акын. Анын чыгармачылыгы Алтын Ордодогу Жаныбек хандын башкаруу мезгилине туура келип, аны менен тыгыз байланышта болгондугу чыгармаларынан байкалат. Ал заманынын адилетсиздигин, элинин эзилгендигин, кор болгондугун кошуп, жан-жаныбарлардын жашоосуна дагы жаны ачыгандыгын: катуу шамал, бороондо, Бака байкуш кантти экен. Басууга буту-колу жок, Жылан байкуш кантти экен... – деп кайгыргандыгын билдирген. Жандуу, жансыз нерселердин бардыгына кайгырып жүрүп отурган. Ойчул акындын чыгармалары жомок, уламыш катары үзүк-үзүк болуп, толугу менен бизге жеткен эмес.

Василий Великий (330-379) – теолог, чыгыш патристиканын өкүлү, Кесария (Кичи Азия) шаарынын епискобу. «Алты күн» («Шестоднев») чыгармасында христиандык космологиянын принциптерин киргизип чыккан.

Вольтер (Мари Франсуа Аруэ) (1694-1778) – француз жазуучусу жана философ-агартуучу, Петербург Академиясынын ардактуу мүчөсү (1746). Улуу француз революциясын даярдоодо идеалык эң негизги ролду ойногон жана дүйнөлүк коомдук-саясий ойлордун өнүгүүсүнө чоң салым кошкон.

Галич Александр Иванович (1783-1848) – Царскосельский лицейинде орус жана латын көркөм чыгармалары боюнча окутуучу, А.С.Пушкиндин мугалими.

Грановский Тимофей Николаевич (1813-1855) – тарыхчы-медиевист (орто кылымдар тарыхы боюнча адис), Москва университетинин окутуучусу.

Грек Максим (1475-1556) – дүйнөгө Михаил Триволис катары таанымал; публицист, улама, котормочу, тилчи. Россияга 1518-жылы Афондогу Ватопед монастырынан

келген. Чиркөөнүн жер ээликтерин менчиктештирүүсүнө каршы чыккан тараптарга кошулуп, аларга жакындашкан. 1525- жана 1531-жылдары Собор чиркөлөрү тарабынан соттолгон. Эмгектери орус православдык чиркөөлөрү тарабынан канондоштурулган. 150 ашык публицистикалык жана диний макалаларды жазып калтырган.

Дантон Жорж (1759-1794) – Улуу француз революциясынын ишмери, якобиндердин башчыларынын бири. Революциялык трибуналдын буйругу менен өлүм жазасына өкүм кылынган.

Декарт Рене (1596-1650) – француз философу, математик, физик жана физиолог. Адамдын акыл-эси айлана-чөйрөнү жана адамдардын жүрүм-турумун таанып-билүүчүлүк булак катары тааныган рационализмдин, философиялык мектептин негиздөөчүсү. Негизги эмгектери: «Рассуждение о методе», «Начала философии».

Демосфен (болжолдуу б.з.ч. 384-322-жылдары) – афиналык чечен, Македонияга каршы демократиялык топтун жетекчиси. Македониялык падыша Филипп II басып алуучулук саясатына каршы бардык күрөшкө чакырып, күрөш жүргүзгөн. Анын Филипптин айыбын чукуп кайрылган сөзүнөн кийин Филиппики термини чечендик искусствого киргизилген. Македониянын Грецияны басып алуусунан кийин өзүн өзү өлтүргөн.

Дидро Дени (1713-1784) – франциялык философ-материалист, жазуучу, Петербург Академиясынын ардактуу мүчөсү (1773). «Энциклопедии, или Толкового словаря наук, искусств и ремёсел» сөздүгүнүн негиздөөчүсү жана редактору.

Жээренче чечен (болжолдуу XIV кылымда жашаган) – белгилүү чечен, ойчул, эл даанышманы. Алтын Ордодогу Жаныбек хандын башкаруу мезгилинде жашаган. Кыргыз элинде Жээренченин чечендигин, уулу Төлөмырзанын аңкоолугун, келини Акылкарачачтын акылдуулугун даңазалаган жомоктор бүгүнкү күндө дагы айтылып келе жатат. Бир күнү Жээренче чечен бир жактан келсе, уулу

элдин ортосуна туруп алып мактанып жатыптыр: – Мен элик аттым эле, менин огум бутунун учу менен кулагынын учуна тийди, – деп. Аны угуп Жээренче: – Ээ, уулум, сен элик буту менен кулагын кашылаганда аткан экенсиң да, – деп анын сөзүн тууралаптыр. Баласынын акылсыздыгын көрүп Жээренче чечен уулуна акылдуу колукту издөөнү эп көрөт. Жээренче чечен баласын ээрчитип жолдо келе жатып: – Ат жалына казан ас, – деди. Төлөмырза түшө калып, аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: – Ээ, балам, ат жалына казан ас, деген канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот, – деди. Дагы бир топ узагандан кийин: – Балам, узун жолду кыскарт, деди. Төлөмырза аттан түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: – Жолду кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» деген өткөн-кеткенден кеп сал деген болот. Кеп адамга эрмек болот, жолдун кандай өткөнү билинбей калат. Узун жолду жүрүштүү ат менен кызык сөз кыскартат, – деди.

Иларион – орустардын ичинен биринчи киевдик митрополит (1051-жылдан), байыркы орус жазуучусу. «Слове о Законе и Благодати» эмгегинде чыгыш христиандык чиркөөлөрдүн жана орустардын эл аралык орду тууралуу баа берген.

Иоани Златоуст (болжолдуу 350-407) – византиялык чиркөө ишмери, чыгыш патристиканын өкүлү. Константинополдун епископу. Византияда жана Орусияда динге чакыруунун идеалы жана эч коркпогон, көп адамдын айбын ачкан чечен катары белгилүү болгон.

Калыгул Бай уулу (1785-1855) – акын, олуя, даанышман. Анын чыгармалары бүт болбосо да, кээ бир нускалары менен өз атында сакталган кыргыздын эң туңгуч акыны эсептелет. Көркөм сөз өнөрүндө, кыргыз элинде болгон акын менен чечендердин, же ырчылардын аттары аталган менен алардын алгылыктуу чыгармалары жок. Калыгул өз турмушунда айлана-чөйрөгө адил даанышман, чечен катары таанымал болгондугун кыйла

кыргыз өнөрпоздору айтышат. Мисалы, мындай маалыматтар бар: – «Калыгул элди аралабаса дагы, бийликке келбесе дагы, анын адилдигине көзү жеткен соң, кээ бир чакта арка кыргызынын чиеленишкен чоң доосу болсо, Калыгулга тапшырган. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш, парз албастан, дос-тамыр, өз-жатка карабастан адилеттүүлүк менен чечкен». Калыгул чыгарган ырларын обонго салбай, жөн эле маселдетип айтып берген. А кезде ырларын обонго салып, комузга кошуп ырдагандарды «ырчы» дешкен. Ал эми Калыгул болсо, чечендик өнөрдүн өкүлү катарында өзүнүн терең образдуу, санат, накыл, макал-лакап иретиндеги сөздөрүнө философиялык маани киргизип, даанышмандык көрк бергендиктен, аны «акын» аташкан. Анын үстүнө анын манаптык даражасы да ырдап отурууга, же комуз кармоого жол бербеген. Мындай даражадагы адамдардын ырдашы ал кездин шарты боюнча «чоң намыстын иши болгон, уят иш болгон», – деп жазат Ыбырай Абдыракманов. Белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаков: – «Калыгул акын – кыргыз акындарынын атасы» деп атаган. Анын бизге жеткен негизги эмгектери: «Калыгулдун сөздөрү», «Акыр заман», «Санаат», «Ысык-Көлгө сыйынуу» ж.б.

Калыгул чечен, Алыбек уулу (1806–1899) – чечендик-калыстыгы менен аты чыккан кыргыздын белгилүү элчиси. Россия империясына каратылганга чейин уруулар аралык чыр-чатак, адам өлгөн же жер талашкан сыяктуу доолорду чечүүгө катышып, эл оозуна алынган. Өзгөчө Кененсары хандын 1-чабуулунан кийин (1846) кыргыздардын атынан казактарга элчиликке барып, жалтанбай, так-таасын сөз айтып келгендиги тууралуу аңгемелер көп айтылат. Мисалы, Кененсары үйүлгөн кылычтарды көргөзүп, ушуну менен кыргыздарды чаап алууга даярданып жатканын эскертсе, ал такалбай: – «Өткөн чабуулда мунуңар үйдө калды беле?» – деп суроо берген. Хан жооп таба албай: – «Оозунду жап!» – десе: – «Кыргыздар элчисин эт жеп, кымыз ичип эмес, керектүү сөздү айтып келүүгө жибере турганын баса белгилеген». Кененсары

сөзгө жыгылып, кыргыздар менен убактылуу ынтымакта турууга убада берген жана мурунку чабуулда олжого кеткен Таштанбектин (Атакенин уулу) болот кылычын кайра бердирген. Экинчи жортуул (1847-ж. 17-25-апрель) учурунда Кененсары колго түшүп, өлтүрүлгөндүгүнө байланыштуу сыйлык берүү үчүн ошол эле жылдын июль айында Батыш Сибирь генерал-губернатору князь Горчаков Ормон хан, Жантай, Жангарач манаптарды Омск шаарына чакырткан. Бирок алар баш тартып, Ормон хан өз атынан Ормон уулу Үмөтаалыны, Жантай Калыгулду, Жаңгарач тууганы Жалаңтөштү жиберген. Алар Омскке Кененсарынын башын алып барып, анын кандай өлтүрүлгөндүгүн айтып беришкен. Туура көрсөтмө бергендиги жана Кененсары хандын чабуулунда көрсөткөн эрдиги үчүн Калыгул «Георгий» тасмасындагы күмүш медаль менен сыйланган. Орус империясынын кол алдына өткөндөн кийин алардын Өкмөтү койгон жергиликтүү акимчиликтин кыргыз элине көрсөткөн зордук-зомбулугун токтотууну сурап, бир нече жолу Алматыга (Верный) барып келгендиги жөнүндө да маалыматтар айтылат. Кененсарынын өлүмү тууралуу Калыгулдан өзү сурап, укканын белгилүү манасчы Балыкооз эскерет. Ал эми тарыхчы Б.Солтоноев ага жолугуп, кыргыздардын Кененсарынын баскынчылык жортуулдарына каршы күрөшү тууралуу даректүү маалыматтарды жазып калган.

Карамзин Николай Михайлович (1766-1826) – орус жазуучусу, тарыхчы, тилчи, Петербург ИА ардактуу мүчөсү (1818). Чексиз билимдүүлүктүн идеологу. Орус сентиментализминин негиздөөчүсү. Негизги эмгектери: «Письма русского путешественника», «Бедная Лиза», «История государства Российского».

Карач аке (1837-1914) – акылман, чечен, эл башкарган болуш болгон. Жоокерчилик заманында калмактан олжого түшкөн Чүрүмдү, Шапак баатыр асырап Чүрүм өзү менен кошо келген Бүрүмгө үйлөнөт. Чүрүмдөн – Эсенгул – Мендегул – Карач. Карач жаш кезинде эле өзүнүн зиректиги менен сөзгө алынып, Өмүр баатырдын

алтын шакегин алууга татыктуу болгон. Өмүр Карачтын чоң атасы Эсенбай менен уялаш бир тууган. Карачтай шыдыр таамай айткан жумуру башта жок деп санжырада айтылгандай өзгөчө феномени бар инсан Карач бөлөк элден келип, калыс адилет болуп, чындыкты жалтанбай шыдыр түз айткан өзгөчөлүгү менен Көл бугусунун сый урматына бөлөнүп, Аке деген даражага татыган. Текес тараптагы Жылдызды жердеген туугандарынан келатып Жыргалаңдын боюнда боз үйлөр тигилген жыйындын чоо жайын сурайт. Сиздин уулуңуз Жамгырчыны болуштукка шайлап атабыз дешет. – Ал болуштун жүгүн көтөрө албайт, – деп Мамбеттин Байзагын шайлатыптыр. 1870-жылдарда Белек уруусу Нарын тарапка көчүрүлө баштайт. Малай карыя барып суранса, Чыныбай моюнбай, кайра басынтат. Малай Карачка айтса, Чыныбайга барып: – «Капкайдан келип сен билип, Кангайдан келип мен билип турсак, белек акмак журт бекен», – деп мөөр бастырып берип, белектерге жер алып бериптир. Карач болуш болуп турганда чоң жуттан мал-жан араң илкип чыкканда уезд салык төлөбөйсүңөр деп ал-жайды укпай кыстаганда, «казынаңардын түбү тешилип калса, жаматып ал», – деп беш тыйынды стөлгө койгондо бир жылдык салыгынан куткарыптыр.

Карга аке (1718-1828) – эл акеси, чечен жана эл башкарган бий болгон. Бай киши, Каргага, «кундун жетисинин экисин төлөйбүз», – деп чыр күчөп, казах калыска барышканда баары айтып бүткөн соң Карга: – Көп курусун, көпкө бүткөн көз курусун, Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун, – деп гана айтат. Кептин тереңин баалап калыс кунду жетиге бөлөт. Ушундан кийин агасы Бай киши малдын башында өзү туруп Каргага эл аралаганга жол берет. Болжолу 30-35 жашында бий болуп, көзү өткүчө 70-80 жылдай бийлик кылып «түшпөс бий» атыккан. Карга акенин насаат акылман ойлорунан үзүндү: – Кыйын кезеңдер болочогу менен айтылат. Жоо каптаса жоюлар, жоо да бир күн союлар. Өрт каптаса өчүлөр, Өлүм каптаса өчүгөөр. Кайраты кеткен кайыгаар, Карт болгон

оору айыгаар, Жоңгорлуу жоодон сактасын, Жоболоңдуу доодон сактасын. Адамдарга жакшылык кылуу парасаты бар. Жардынын байы бол, жакырдын жайы бол, жетимге санаалаш бол, жесирге каралаш бол, ай кетилет, жетим жетилет. Эп чырагы эне болот, уул жакшысы урмат болот, сый жакшысы сырдаш болот, сыр жакшысы курдаш болот, айлап катыш муңдаш болот, керегең бек болсун, кебиң эп болсун, тууганыңа туура бол, тутугуңа буура бол, кайратты элден ал, келбетти жерден ал, тазалыкты суудан ал, ынтымакты туудан ал. Чечмелесе жазманын бир сабы бир айтым кеп. «Жоо каптаса жоюлар». Эмне жоюлат? Жоо киргенде бейпил турмуш, максат, тилек, араздашуу, ызырынуу, кара ниеттик баары жоюлгандыр. «Жоо да бир күн союлаар».

Көкөтөй Тото уулу (1849-1916) – чечен, сөз чебери катарында бүткүл кыргыздарга кеңири маалым. Ал кедей үй-бүлөсүнөн, бугунун тынымсейит уруусунун жаманак уругунан чыккан. Атасы Тото өз колунда малы жок, байдан саан алып, жалданып иштеп, жана да бир аз дыйканчылык менен күн өткөрөт. Тотонуну «жети атасынан бери кедей болуп, алдуу малдуу, кишилердин оозун карап, тең туугандан кем болуп, малы аз, маанайы пас, жарды киши» болгондугу экинчи маалыматта да ырысталат. Көкөтөйдүн отузга чыкканга чейинки өмүрү жарды – жалчылыкта, кой кайтарып, жылкы багууда өтөт. Ушул козу-кой багып, жылкы күзөтүп жүргөн кезинде эле анын куудулдугу, айлакердиги, куйкум сөздүүлүгү байкала баштайт. Көкөтөй жаш мезгилинде көбүн эсе куудулдук мүнөзүндөгү окуяларды жаратат. Ал анын кой багып жүргөн 15-16 жашар курагында өзүнүн жылдык акысына алган жалгыз коюн союп, бай-байбичени коноктоп, «батасын» алып, сараң байды уятка калтырышында, же айлакердик менен ээсинин айыбын ачып, мейманды күтүүгө аргасыз кылышында көрүнөт. Байдын үйүнө келген коноктордун ар бир айткан сөзүн байкап, кулагын төшөп, кунт коюп угуп, бардыгын эске сактап калууга дилгирленет. Ал жөнүндө Актан Тыныбеков мындай

дейт: – «Эгерде байдыкына не бир маселе, макал айткан, эл тарыхын, санжыра сөздөрдү, өткөн-кеткенди, элдин, жердин, же бир баатырлардын тарыхын жакшы билип, нускалуу сөз салган кишилер келип калса бөтөнчө айланчыктап, жанынан чыкчу эмес. Көкөтөй ал кишинин атын багып, ошол кишиге жакындашып үйүр болуп, баягы сөздөрдү кайта-кайта уккусу келип, «атандын көрү ээ» деп, кошо кубаттап туруучу эле. Көкөтөйдүн өмүрүнүн акыркы айлары 1916-жылы кыргыз элинин тарыхындагы кыйын кезеңге туш келет. Көкөтөйдүн окуяларында, сөздөрүндө өз мүдөөсү, ой-санаасы, үмүт-тилеги чагылышкандыгы үчүн кыргыз эли ага чечендикти, чебердикти, калыстыкты жана эр жүрөктүүлүк менен баатырдыкты ага ыйгарган.

Куйручук (Кудайберген Өмүрзак уулу) (1866–1940) – куудул, ырчы, олуя. Энесинен эрте ажыраган. 14 жашынан байларга жалданып иштеп, турмуштун оордугун көп тарткан. Ошондуктан коомдогу жакшышылык менен жамандыкты, карама-каршылыктарды, келишпестиктерди эртерээк ажыратып, сергек кароого үйрөнгөн. Өз чөйрөсүндөгү бай- манап, молдо, бий-болуштардын терс кылык-жоруктарын эл алдында тартынбай ашкерелеген. Анын «Бейиштеги үн», «Арбак», «Айып кимде», «Жалаа», «Манасым барда кайда болсо коном» ж. б. жоруктары эл арасына кеңири белгилүү. Куйручук куудул гана эмес, төкмө ырчы да болгон (мис., атактуу Найманбай ырчы менен айтышы). Манастан ж. б. дастандардан айткан. Кыргыздын оозеки чыгармаларын, улама сөздөрүн, санжырасын көп билген, кепке уста, ашкан чечен болгон. Куйручуктун куудул сөздөрү бизге толук жеткен эмес. Анын чукугандай таамай айтылган курч сөздөрү, күлкүлүү жоруктары эл арасында жомок катары бүгүнкү күнгө чейин айтылып жүрөт. Ал чыйрак, карылуу дагы киши болгон. Анын эскерүүсүнө караганда 27 жашка чыкканга чейин 18 жолу балбан күрөшкө түшүптүр. Ал сынчы, келечекти көрө билген, айтканы айткандай келген адам болгон.

Кыдыр аке Байсары уулу (1843-1926-жылы) – коомдук ишмер, акылман, калыс, сөз баалаган чечен болгон. XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап келе баштаган орустар менен тыгыз мамиледе болуп, эки элдин ортосундагы көпүрө кызматын аткарып, Үркүндө Кытайга чейин барып, элине кам көргөн. Каза болгонго чейин көптөгөн кызматтарды аркалап, калыстыгы менен даңазаланган. Комузда кол ойнотуп, күүлөрдү чыгарган. 1913-жылы Романовдордун 300 жылдык тоюна Азия жолборсунун баласын белекке берип, подполковник чини менен түшкөн сүрөттөрү эски орус музейинде, Омскидеги Н.Ю.Вернов атындагы тарых музейинде сакталып турат. Ошол тойго барып келген соң Аке орус кыштактарына таанымал болот. Пржевальск уездинин начальниги Иванов, Аксуу чебинин башчысы Коломыцин жана башкалар Кыдыр аке менен кеңешип турган.

Тынымсейит уруусунун айтылуу чечени Көкөтөйдү жергиликтүү болуш Такырбаш болбогон жерден күнөөлөп, Сибирге айдатаарда губернаторго чейин барып, Такырбаштын дооматы жалган экенин түшүндүрүп куткарган. XIX кылымдын аягында келгин орустар көлдө көбөйгөндө Кыдыр аке биринчи болуп орустар менен тынч жашоого үндөгөн.

Квинтилиан Марк Фабий (35- 96) – римдик чечен жана чечендик өнөрдүн теоретиги.

Кони Анатолий Фёдорович (1844-1927) – орус юристи жана коомдук ишмер. Белгилүү сот иштериндеги чечен. Очерк жана эскерүүлөрүн калтырып кеткен: «На жизненном пути».

Кошанский Николай Фёдорович (1781-1831) – Царскосельский лицейинде орус жана латын көркөм чыгармалары боюнча окутуучу, философиянын доктору.

Мартин Лютер (1483-1546) – Реформациянын ишмери, Виттенбергде (1517) индульгенцияларды («күнөөнүн кечирилгендиги» тууралуу Рим папасынын атынан сатыла турган грамота; бул – чиркөөнүн таасирин чыңдоо жана динге ишенүүчүлөрдөн акча өндүрүп алуу үчүн иштелген алдоонун бир түрү) сатууга каршы чыккандардын бири

болгон. Инжилди немец тилине которуп, жалпы немец-тик адабий тилдин нормасын бекиткен.

Мирабо Оноре Габриель Рикети (1749-1791) – граф, Улуу француз революциясынын катышуучусу, 1789-жылдагы Генералдык штаттын үчүнчү сословиесиндеги депутаты. Чексиз бийликке каршы чыккан ишмердиги менен кеңири таанылган. Бирок чечен катары революцияга чейин эле белгилүү болгон.

Мойут аке – мүнүшкөр, саяпкер, дарыгер, боло турган окуяны алдын ала билген көрөгөч, олуялык туюму бар даанышман инсан болгон. Жайкысын Каркыраны жайлаган. Казак кыргыз журту аш тойлорду бирге өткөрүп көйгөйлүү иштерди чечишкен. Мойут аке кыргыз тарабынан сүйлөчү экен. Мойут аке оорунун сырын билген табып болгон. Сабатар Атакандын өнөкөт болуп өтүшүп кеткен тулу боюндагы жарасынын, Солтонкул байдын дартынын дабасын тапкан. Кадимки Атаке баатырдын Айжан аттуу кызын Белектин Токойунун Абайылдасынын Эшкожосу алат. Айжан катуу ооруп жин оору деп керегеге таңып койгон учурда Мойут аке барып калат. Тамырын кармап көрүп талгак экенин билип айыктырат (Көк жалдын жүрөгүн берет). Мойут аке өзгөчө Сарт аке менен жакын болуп, алардын философиялык суроо-жооптору бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет.

Платон (Аристокл) (болжолдуу б.з.ч. 427-347-жылдары) – Байыркы Грециялык философ, Сократтын окуучусу, өзүнүн ойлорун жогорку көркөм деңгээлиндеги формада диалог катары берген: «Пир», «Федр», «Софист» ж.б. 388-жылы Афинада өзүнүн мектебин – Академиясын негиздеген. Анын мүчөлөрү негизинен математика жана диалектиканын үстүнөн иштешкен. Анын эмгектеринде көбүнчө мамлекет, ойлордун теориясы, этика жана гносеология тууралуу берилген.

Плевако Фёдор Никифорович (1842-1909) – орус юристи, адвокат. Көптөгөн саясий процесстерде жактоочу катары кызмат аткарган.

Прокопович Феофан (1681-1736) – орус мамлекеттик жана чиркөө ишмери, Петр I пикирлеши, жазуучу, «Руханий регламенттин» автору.

Протагор (болжолдуу б.з.ч. 480-410-жылдар) – софистикалык мектептин ири өкүлү. Грециянын бардык жеринде ири акчага лекция окуган. Белгилүү Афиналык мамлекеттик ишмер Периклдин (б.з.ч. 495-429-жылдары) досу болгон. Ал өзүнүн «О богах» аттуу эмгегинде кудайлардын бар экендигин билбестигин, аны билүүгө көп нерселер тоскоолдук кылып жаткандыгын жазган. Бул үчүн Афиналык сот тарабынан дини кайырлыгы үчүн күнөөлөнүп, афинадан куулган. Ал эми эмгеги өрттөлгөн.

Робеспьер Максимилиан (1758-1794) – Улуу француз революциясынын ишмери, якобиндердин жетекчилеринин бири. 1793-жылы Өкмөттү жетектеген. 9 термидордун төңкөрүшүнөн кийин өлүм жазасына тартылган.

Савонарола Джироламо (1452-1498) – Флоренциядагы доминиканчылардын монастырынын баш попу. Медичинин үй бүлөлүк бийлигине каршы чыгып, Рим папалыктын иштерин ашкерелеп, такыбачылыкка чакырып (аскетизм), гуманистикалык маданиятты сындаган. 1494-жылы Флоренцияда республикалык түзүлүштүн орношуна көмөк көрсөткөн. Динге каршы чыккандардын катарында айыпталып, өлүм жазасына тартылган.

Садыр аке (1821-1905) – түз сүйлөп, бетке айтканы менен айырмаланган даанышман инсан. Көтмалдыга чоң топко адеп барганда кадимки Баяке (Шабдандын жигити): – Тетиги аңырайган немеңер ким дегенде (өңү серт киши экен): – «Атам Жолболду, өзүм Садырмын. Атасы жок, эли менен жок болгон, ага-ини менен кас болгон, арам ишке маш болгон, бычтырып салып ат болгон, ак төбөл карыш тебетей кийген, Баяке деген сен болуп жүрбөгүн», – дегенде сооп кылды дешкен экен. Дагы бир чоң топко барганда сарыбагыштын чоң манабы Чоко араба (дрожка) менен келип, өргөсүндө керебетте жатканда топту башкарган Садыр аке: – «Иттен көлөкө талашып жатканды карап тура беребизби. Баштагыла», – деп Чоконун шаш-

тысын кетирет. Кечинде эмне кылаар экен деген сөздөр болот. Чоко Садырды чакыртып бата сурайт. Куржунга салып жүргөн бала жок деп, кайра жибип батасын берет. Бир жылдан кийин бала көрөт (Атын Казыбек деп Садыр аке өзү коюп берет. Чоконун ашын бергенде желден Үкүнүн Каракашкасы чыккан).

Коңшу казактардын бирөө кулагын кесип алып, кыргызга доо коет. Сыркоолоп суу ичип акшапак болгон Садыр аке элдин өтүнүчү менен барып чырды териштирип «бир эмес эки кулагыңды кесип салсаң да, айдай жаркырап турган чындыкты кайда катасың» – деп бүтүрө айтып доону басыптыр.

Кыргыз-казак журтчулугуна маалым болгонго чейин Садыр бугу уругунан тараган бугу уругунун Шапак Нышаа деген байдын жылкысын багып бээсин сааган деп айтылат. Чыгаандар эрезеге түйшүктүн жолун басып жетишкен. 1865-жылдарда күзгө маал ак падышанын Жетисуудагы акимчилигинин буйругу менен Пишпек жана Каракол уездеринин бирикме жыйынында Кокон ордосу Байтик баатырдан кун доолап кайрылган арызы боюнча иш караганда Садыр мындай корутунду сөз айтыптыр: – «Катынпоз Кудаярдын күчүгү Рахматулла кутурган 40 чоросу менен шапар тээп жатканда Байтик баатыр тыйпыл кылып салганы Рахматулланын найза бойлогус кылыгына жараша өч алуу деп эсептеймин. Рахматуллага кошуп Кудаярдын башын кесип, тукумун курутса болмок». Кудаярдын кылыгын көз алдына келтирип, көңүлү чөгүп турган Байтик Садыр акеге жүрөгү жылып дилинде ыраазы болуп отурду дейт. Ушул учурдан пайдаланып Жангарач бий бере албай жаткан алтын жамбыны Садыр акенин жеңине солоп жибергенде: – Оо кудай урган, ушундай беле?! – деп жеңин силккенде уйдун томпойундай алтын жарк этип, ортого ыргыганда Садыр: – Бий аба, пара берип оозумду булгайын дедиңизби. Угуп туруңуз, өлгөндөн туяк калган артык – атанын ысымы өчпөйт; элге пайдасы тийбеген падышанын аксарайынан кембагалдын жаман алачыгы артык; элдин эмгегин жеп

кажыган жолборстон жоргологон чычкан артык. Байтик баатырдын доосун Жетисуу акимчилиги чечсин. Былтыр жыйынды токтоткон ошол тарап деп бүтүм чыгарылды.

Санчы сынчы (Сансыз) (болжолдуу XVII-XVIII) – келечекти күн мурунтан билүүчү олуя адам болгондугу тууралуу көптөгөн маалыматтар кездешет. Солто уруусунан чыккан. Бизге жеткен санжыралык маалыматтар боюнча анын айткандары толугу менен келген. Ал Солтонун, Болот бийдин тукумдарын жети муунга чейин сынап, кандай мыкталар чыгаарын алдын ала айткан.

Сарт аке (1775-1865) – ойчул акылман, акыл ээси даражасына ээ болгон. Сарт аке Мойут акеден көп жаш кичүү болгонуна карабай аны менен сырдаш болсо, Тилекмат акеге устат, Боронбай манапка кеңешчи болсо, көл өрөөнүндө жашаган саяк, бугу, коңурат, дөөлөс, саруу, мундуз жана башка урууларды ынтымакташтырып, элдин бейкуттугуна кам көргөн даанышман болгон. Чечендигинен сырткары сынчылыкты, табыпчылыкты эш туткан. «Аргымак аттын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. Азамат эрдин жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт» дегендей Сарт аке бейчээки көп сүйлөбөгөн, адамдын көңүлүн калтырбаган, шарты келген, сөз жеген жерлерде гана чечилип сүйлөп, кулак кунарын кандырган. Сарт аке «философтордой – курч акылга, юристтердей – күчтүү эс-тутумга, акындардай – куюлуштуруп сүйлөгөнгө, артисттердей – кубулжутуп айтканга» ээ болгон феномен. Мойут аке улуу-кичүүгө берген суроосуна: – «Ой, бу жалганда эмне өлөт, эмне өлбөйт. Эмнеге айла бар, эмнеге айла жок?» – десе. Арасындагы тыңыраактары: – Тоо өлбөйт, таш өлбөйт, суу өлбөйт, – дешип, так жооп беришкенде, Сарт аке: – Баракелде баатырлар, ошонун баары убактылуу болсо да өлөт. Тоонун башын ак бубактап туман басып, кар басса, тоо өлбөгөндө ким өлөт? Ташыңды бычыратып кум кылса, таш өлбөгөндө ким өлөт? Суу башына муз тоңуп, албу-

уттугун токтотсо, суу өлбөгөндө ким өлөт? Өлбөй турган эмне? Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшынын сөзү менен аты өлбөйт деген.

Симеон Полоцкий (1629-1680) – дүйнөгө Самуил Емельянович Петровский-Ситнианович катары таанымал. Белорустардын жана орустардын коомдук жанан чиркөө ишмери, жазуучу. Падыша Алексей Михайловичтин улуу балдарынын насаатчысы. Чиркөөнүн жиктелишин чиркөө кызматкерлери менен чоң талкууга алган. Москвадагы Славяндык-грек-латындык академиясынын долбоорунун авторлорунун бири (1687). Орус силлабистикалык ыр курамдарын түзүү жана драматургия жаатында чоң салым кошуп кеткен.

Сократ (болжолдуу 470-399-жылдар) – Байыркы Грециялык философ, түпкү чындыкка жетиш үчүн диалектикадагы суроолорду кайра-кайра жаңырттып берүү ыкмасынын жетекчилеринин бири. «Жаңы кудайларга сыйынуучу» жана «Афиналык жаш балдарды бузуучу» катары айыпталып, элдик соттун өкүмү менен өлүм жазасына тартылган. Кийинчерээк акталган. Ал өз окууларын оозеки айткан. Сократтын айткандарын булак катары – анын окуучулары Платон жана Ксенофонт өз эмгектеринде пайдаланышкан. Убакыттын өтүшү менен ал даанышмандыктын идеалы катары таанымал болуп калды.

Спасович Владимир Данилович (1829-1906) – орус юристи, Эл аралык укук, кылмыштуулук жана анын процесси боюнча адис; көптөгөн кылмыш процесстеринде адвокат катары чыгып, чечендигин далилдей алган.

Спиноза Бенедикт (1632-1677) – нидерланддык философ-материалист, пантеист. Атеизмдин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Эмгектери: «Богословско-политический трактат», «Этика» ж.б.

Тилекмат аке (1799-1863) – элчи, акылман, чечендигинен эл ага «сөз ээси» наамын ыйгарган. «Кылычынан кан тамганды, тилинен бал тамган жеңиптир», – деп Сарт аке Тилекматты абдан баалаптыр: – Тилешим бак-

тылуу адам, калайык калк үчүн жаралган, карегимдей, жүрөгүмдөй баалаймын. Ал барда телегейим тегиз, деним таза, жаным жанатта». Ал элде жок чечен чыгып, сөздүн ээси аталып, баатыр элчи болот. Чукугандай сөз таап бет маңдай сүйлөшкөндө илебин эч ким кайтара алчу эмес экен. Кокон хандыгынын беги 1823-жылы Көлгө келип Тамгага сарбаздарынан бугунун эл башчысын (хан) чакыртат. Ага Боронбайдын ордуна Тилекмат барып, ишти бүтүрүп, «Бугу элинин ханы» деген Кудаярдын мөөрү басылган күбөлүк алган. Кытай империясы Иле районун Россиядан бошотуп 1883-жылы «Шинжан» (Жаңы жер) өкмөтүнүн башчысы көлдүк кыргыздардын өкүлүн чакыртат. Текестен жылкы тийген деген доо менен Бугу кыргыздарын түп орду менен жоготуу эскертилет. Бул чакырууга да Тилекмат барат. – Бугулардын ханы жок, ээн баш эл, деген калмактардан арыз түштү. Жооп бериңиз дегенде Тилекмат кагазды колуна алып сабатсыздыгын билдирбей окумуш болуп, салмак менен башын чайкап, сыпайы жылмайып, хан күбөлүгү менен кошо даярдап алган түшүнүк катты берет. Катта көлдүк кыргыздардын өз оокаты өзүлөрүнө жетээри, коңшу эл менен жакшы мамилени күтүүнү билдирген маалымат бар эле. Тилмеч окуп чыккан соң, шаңыя бектерин чакыртып, кыргыздар менен жылуу мамиледе болуу ниетин билдирип, кымбат баалуу баш кийим кийгизип, сый узатат. Тилекматтын кадыры эл арасында дагы бекемделет. 1856-жылы августта орус падышасынын атайын жиберген өкүлү бугунун билермандары Боронбай, Муратаалы, Качыбек, Токсоба, Тилекматтарды чакырып, хан Ормондун өлүмүн териштиргенде Тилекмат: – Суучулдун өлүмү суудан, мергендин өлүмү тоодон, хандын өлүмү ага-туугандан. Бугу менен Сарыбагыш бир атанын балдары. Өзүнө өзү каршы чыккан хан өлүп азабына эл калды. Адилдик күтүп алдыңарда турабыз, – деп тилмеч которгондо өкүл ыраазы болуп, бугуларды колдой турганын билдирет. Ак жеринен караланып, Верный (Алматы)

түрмөсүнөн акталып чыгып келе жатканда көрө албастар үзөнгүнүн болугуна уу сыйпашып, ошондон каза болгон.

Толубай сынчы (болжолдуу XIV-XV) – бизге жеткен элдик уламыштарга караганда алысты көрө билген даанышман, акылман жана жан-жаныбардын баарына сын берген сынчы, ат үстүндө мыкты жүргөн чабандес болгон. Өзгөчө жылкы жаныбарга өтө сын айтып, анын тапталышын, кандай, канча чуркаарына чейин көз сыны менен эле айтып койгон. Алтын Ордонун заалим атыккан ханы **Жаныбектин** заманында жашап, ага тулпар тандап, анысы жакпай, чобурду тулпар дейт деп, көзүнөн айрылган. Бул уламышты Алыкул Осмонов ыр түрүндөгү поэмага айланткан. Эл арасында Толубай сынчы кызыл тил чечендиги, акылгөй-даанышмандыгы, бетке айткан тайманбастыгы менен айырмаланган.

Фенелон Франсуа (1651-1715) – француз жазуучусу, архиепископ. Ал өзүнүн эмгектеринде билимдүү монархиялык түзүлүш идеясын сунуш эткен.

Фома Аквинский (1225-1274) – философ жана теолог, христиандык аристотелизмдин базасында схоластиканы системалаштырган. Кудайдын бар экендигин 5 далил менен далилдеп берген. Негизги эмгектери: «Сумма теологии», «Сумма против язычников».

Цицерон Марк Туллий (б.з.ч. 106-43-жылдары) – римдик саясий ишмер, чечен жана жазуучу. 800 ашык каттары, соттук жана саясий кептери, риторика, саясат, философия боюнча трактаттары сакталып калган. Республикалык түзүлүштүн жактоочусу болгон. Римдеги бийлик талашуунун негизинде император Октавиан Августтун буйругу менен өлтүрүлгөн.

«ЧЕЧЕНДИК ӨНӨР» БОЮНЧА ТЕКШЕРҮҮ СУРООЛОРУ

1. Синонимдердин күчөшү жана белгилери боюнча жайгаштыргыла:

- жагымсыз, жаман көрүнө турган, жийиркенткич, эң жаман, жаман;

- адептүү, сылык, кичи пейил, тартиптүү, жагымдуу;

- күйө баштоо, алоолонуп, өрттөнө баштоо, тутанып, жарык боло баштады, жалындап күйө баштоо;

- селдейип калуу, катып калуу, зыңкыйып катып калуу, таштай катып калуу, сөөктөй катып калуу, муздап калуу, былк этпей калуу;

- каткыруу, бышкыруу, кыткылыктап күлүү, катуу күлүү, бырс күлүп жиберүү.

2. Төмөндөгү келтирилген сөздөрдүн тобунан тарыхый сөздөрдү белгилегиле:

1) – алдын ала айтуу 2) – ого бетер

- бир – андан бетер

- элди эзүүчүлөр – бүтүн

- чириген - жүз башы;

3) – ошол 4) – тараза

- ар бири – кесиптеш

- шаар тибиндеги айыл – айлана

- токмоктуктар – дүрбөлөң

3. Төмөндөгү келтирилген сөздөрдүн тобунан архаикалык сөздөрдү белгилегиле:

1) – кафтан (узун этектүү эркек кийими) 2) – жөө басуу

- куш менен аң улоочулардын башчысы - тургузуу

- алтын – түрткүлөө

- даражалуу; – акыл үйрөтүү

3) - ажар 4) – гимназист

- сыйкырдуу – кул-кутан

- өбүү – чоро

- жалындуу – желдет.

4. Төмөндөгү сөздөргө синонимдерди тапкыла:

Сабыры суз, тартыш, атчандар, жайлуу жашоо, эскерүү, оорукчан, артыкчылык, башкача жасоо, кайра куруу, сөздөрдүн кыскартылышы, алдоо, токтотуу, аралашуу, келишим, жашыруун, мыйзамдаштыруу, чек коюу, өзүн-өзү өлтүрүү.

5. Референдум, критерий, каталог, пролог, догмат, метафора сөздөрүнүн маанисин түшүндүргүлө.

6. Оозеки сөздөрдүн ачык-айкындуулугу

1. Төмөндөгү берилген сөздөрдүн ичинен кайсыл сын атоочтор кыйыр маанисинде айтылган:

1) – дүлөй күз 2) – темир рудасы

- угулбас дубал – темир соко

- дүлөй чал – темирдей эрк;

3) – ысык шорпо 4) – түлкүнүн териси

- ысык аңгемелешүү – түлкүнүн кыялы

- ысык ат – түлкүнүн ийни.

2. Төмөнкү эки графада берилген аттар менен алардын чечмеленишин байланыштыргыла (Туура берилгенби же туура эмеспи? Текшергиле):

Янус	Каардуу, эч кимди аябаган күч, дайыма адамдардан курмандык талап кылып турат.
Герострат	Эки жүздүү адам (эки тарапты тең карап турган)
Молох	Даңкты сүйүүчү, кандай жол менен болбосун атагын чыгарып турат.
Мегера	Каардуу, ажаан аял.
Немезида	Катаалдыктын белгиси. Бирок, акыйкатчылык үчүн өч алуучу.

3. Төмөндөгү келтирилген түшүндүрмөлөр кайсыл өтмө маанисинде айтылган сүйлөмдөрдү катарына кирет: «толкундун кобур-собуру», «жүрөктүн шамы», «Жез кемпир мештин үстүндө жатат, ал эми мурду шыпка чей-

ин өсүп кетти», «Фемиданын кечилдери», «Геростраттын даңкы», «Минген атын издеген»:

- метафора
- аллюзия
- перифраз
- гиперболо
- литота
- парадокс
- ирония.

4. Макалдарды окуп, алардын маанисин түшүнүүгө аракет кылгыла. Макалдын айланасында кыскача сунуштарды берип, кайсыл учурда, кимдерге карата айтыла тургандыгын белгилегиле.

Мисалы: Ойноп сүйлөсөң дагы ойлоп сүйлө (Кандай гана кеп болбосун, даярданып чыгуу зарыл. Бардыгына даярмын, даярдыгы жок сүйлөйм дегендик – адашкандык болуп эсептелет. Эл алдына чыгып сүйлөө жеңил көрүнгөнү менен уят болуп калуу бат эле).

Азамат эрдин жакшысы, азыраак сүйлөп көп тыңшайт. Аргымак аттын жакшысы азыраак оттоп көп жуушайт.

Куру чечен учуп жүргөн камгактай.

Ойлонбой сүйлөгөн, онтобогон ооруга жолугат.

Айтылган сөз, атылган ок.

Сөзүң өлгүчө, өзүң өл.

Эл алдына чыгып сүйлөө чеберчилигинин негизи:

1. Сиздин оюңуз боюнча атуулдардын риторикалык билимдүүлүгүнүн коомго кандай пайдасы бар? Өзүңүздүн көз карашыңызды кыскача жазуу түрүндө билдириңиз.

2. Төмөнкү тезистерге бир нече аргументтерди келтириңиз:

- Тамеки тартуу ден соолукка зыян.
- Спорт ден соолуктун байлыгы.
- Балдар ата-энесинин тажрыйбаларын жана билгендерин үйрөнүүлөрү зарыл.
- Жакшы окуу келечекке жол ачат.

3. «Риторика» предметине жарнак даярдагыла.

Бул предмет жөнүндө: бул предмет эмнеси менен жагат, бул предметти окууда эмне жаңы нерселерди үйрөндүрөр, кандай тажрыйбаларга ээ болдунар, мындан кийинки ийгиликтерге жетиш үчүн кандай милдеттерди алдыга коёсунар? Жарнамаңыздарга, досторунуздактын риторика предметине болгон көз карашын бергиле.

4. Риторика көптөгөн өлкөлөрдө окуу предмети катары берилген. Ал эми биздин өлкөдө эмне себептен ага көңүл бурулбай келет. Өз оюнуздакды кагазга түшүрүңүздөр.

5. Лекция – бул маалыматтык жанр. Жогорку окуу жайдын окутуучусу маалыматтар менен толук камсыз болот. Айткылачы, ошондой болсо дагы алардын кээ бирин угуу өтө жеңил, экинчиси өтө оор, ал эми үчүнчүсүн угуу мүмкүн эмес. Оюңарды билдиргиле.

6. Маалымат, доклад, реферат, курстук иш жана башкалардын мазмунунун үстүндө иштөөдө айрым бир этаптарды кучагына алат. Теманын үстүндө иштөөдө төмөнкү этаптар катары менен жайгашышы керек:

- тема боюнча публикацияларды издөө;
- тема боюнча публикацияларды талдоо;
- маалыматтардын булагын көрсөтүү;
- иштин мазмунун түзүү;
- иштин жумушчу вариантын түзүү;
- редакциялоо;
- жыйынтыктап, оңдоп-түздөө.

7. Кайсы саясий режим чечендик өнөрдүн гүлдөп өнүгүшүнө шарт түзүп берет (тоталитаризм, авторитаризм, демократия)? Көз карашыңыздарды далилдегенге аракет кылсаңыз.

8. Лекция, илимий докладдар жана маалыматтар чечендик искусствонун кайсы түрүнө кирет? Чечендиктин бул түрүнүн өзгөчөлүктөрүнө токтолсоңуздак.

9. Төмөндөгү келтирилген терминдер менен аныктама-лардын ортосундагы байланыштарды аныктагыла: «Талаш-тартышты алып баруу өнөрү», «Тапкычтыкты

өнүктүрүү жөндөмдүүлүгү, ыкма, суроолорду жаңыртып берүү жолу менен окутуу системасы»:

- эристика
- эвристика
- полемика
- софистика

10. Антикалык риториканын көз карашы боюнча кандай гана сөз, кеп болбосун үч принципке таянат: этос, логос, пафос. Бул түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды жана алардын маанилерин түшүндүргүлө:

- адеп-ахлактык принциптер;
- ой, кептин жыйынтыгы, ойдун кепте берилиши;
- кеп учурундагы сезим.

11. Классикалык риторика өзүнө беш бөлүмдү камтыйт: инвенция, элокуция, диспозиция, акцио, меморио. Бул түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды жана алардын маанилерин түшүндүргүлө:

- теманы тандоодогу эрежелер, теманы ачып берүү, тийиштүү материалдарды чогултуу жана даярдоо;
- кептин мазмунун түзүү үчүн сунуштар, кептин шөкөттөлүшү;
- риториканын бул бөлүмүндө даярдалган сөздүн маанисине карай жасалгаланышы каралат;
- кептин маани-маңызын түзүүнүн биринчи этабында эмнелер даяр болгондугун эске тутуунун жолун үйрөнүү;
- сөздү айтууда колдонулуучу ыкмалар.

12. Төмөндөгү келтирилген терминдер менен аныктамалардын ортосундагы байланыштарды аныктагыла: «Түрдүү шарттарда айтылган үндөрдүн, муундардын, сөздөрдүн ачыктыгынын дааналыгы», «Үндүн чыгышы, жасалгаланышынын спецификалык өзгөчөлүгү. Чечендин эмоциясынын берилиши».

- тембр;
- дикция;
- мелодика.

13. Үнсүз, жаңсоо менен сүйлөшүү бир нече топко бөлүнөт. Төмөндө аталгандардын ичинен эң негизгисин атагыла:

- просодикалык (кептин ритмдик-интонациялык өзгөчөлүгү);

- кинетикалык (башка адамдын кыймылын көрүү аркылуу кабыл алуу);

- экстралингвистикалык (психофизиологиялык көрсөтүү).

Экстралингвистикалык топтун үнсүз, жаңсоо аркылуу сүйлөшүү каражаттарды аныктагыла:

- пауза;

- үшкүрүк;

- кол кысуу;

- күлкү;

- ыйлоо;

- мимика;

- жөтөлүү.

СУНУШТАЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. СӨЗДҮКТӨР ЖАНА ТАКТАМАЛАР

- 1.1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М.: 1986; другие издания.
- 1.2. Вербицкая Л.А., Богданова Н.В., Скляревская Г.Н. Давайте говорить правильно! Трудности современного русского произношения и ударения: Краткий словарь-справочник. – СПб.: 2002.
- 1.3. Ваулина Е.Ю., Скляревская Г.Н. Давайте говорить правильно! Трудности грамматического управления в современном русском языке: Краткий словарь-справочник.. – СПб.: 2003.
- 1.4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Любое издание.
- 1.5. Джанджакова Е.В., Кабанова Н.П., Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию, произношению, литературному редактированию. – М.: 1998.
- 1.6. Ибраимова А. Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеалык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. Автореферат. – Б., 1998.
- 1.7. Колесников Н.П., Корнилов Е.А. Поле русской брани. / Под ред. Ю.А.Гвоздарева. – Ростов н/Дону: 1996.
- 1.8. Крылатые фразы наших дней. / Под ред. Ходасовой А.П. – М. 1999.
- 1.9. Культура устной и письменной речи делового человека: Справочник. / Под ред. И.М. Рожковой. – М.: 1997.
- 1.10. Мокиенко В.М. Давайте говорить правильно! Трудности современной русской фразеологии: Краткий словарь-справочник. - СПб.: 2004.
- 1.11. Мукамбаев Ж. Эл ичи - өнөр кенчи. – Фрунзе, 1990.
- 1.12. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Любое издание.
- 1.13. Наследие Эллады: Энциклопедический словарь. / Сост. Ю.И.Сердерида. – Краснодар: 1993.
- 1.14. Орфоэпический словарь русского языка. – М.: Русский язык, 2004.

- 1.15. Русский язык: Справочник школьника./ Под ред. П.А. Леканта. – М.: 1998.
- 1.16. Словарь антонимов русского языка. – Любое издание.
- 1.17. Словарь иностранных слов. – М.: 1989; следующие издания.
- 1.18. Словарь латинских крылатых слов. / Под ред. Бороздкова Я.М. – М. 1984.
- 1.19. Словарь паронимов русского языка. – Любое издание.
- 1.20. Словарь синонимов русского языка: Практический справочник. – М.: Русский язык, 1993; следующие издания.
- 1.21. Словарь трудностей русского языка. – Любое издание.
- 1.22. Словарь трудностей произношения и ударения в современном русском языке./ Сост. К.С. Горбачевич. – СПб.: Норинт, 2000.
- 1.23. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и стилистике. – СПб.: 1997.
- 1.24. Фразеологический словарь русского языка. – Любое издание.

2. ОКУУ КИТЕПТЕРИ ЖАНА ОКУУ КОЛДОНМОЛОРУ

- 2.1. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. – Ростов-на-Дону: 1999.
- 2.2. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Деловая риторика: Учебное пособие для вузов. – М.-Ростов-на-Дону: 2004.
- 2.3. Дьяченко Е.В., Кириллов А.В. Учитесь учиться: Учебно-методическое пособие по дисциплине «История». – СПбГИТМО(ТУ), 1999.
- 2.4. Голуб И.Б. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: 2001.
- 2.5. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты стилистики. Правила хорошей речи. – М.: 1996.
- 2.6. Капабаев О.Э. Чечендик өнөр курсу боюнча окуу-усулдук колдонмо. – Б., 2013. – 68 б.
- 2.7. Кохтев Н.Н. Риторика. – М.: 1994.
- 2.8. Кузнецов И.Н. Риторика. – Минск: 2000.
- 2.9. Кузнецов И.Н. Современная риторика. – М.: 2003.
- 2.9. Львов М.Р. Риторика. Культура речи. – М.: Academia, 2002.

- 2.10. Мальханова И.А. Деловое общение: Учебное пособие для вузов. – М.: 2002.
- 2.11. Михайличенко Н.А. Риторика. М.: 1994.
- 2.12. Михальская А.К. Педагогическая риторика. – М.: 1998.
- 2.13. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Б.: Раритет Инфо, 1999. – 241 б.
- 2.14. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения русского языка. – СПб.: 1992.
- 2.15. Пособие по научному стилю речи (для вузов негуманитарного профиля) – СПб.: 2002.
- 2.16. Смелкова З.С. Деловой человек: культура речевого общения. Пособие и словарь-справочник. – М.: 1997.
- 2.17. Ханин М.И. Практикум по культуре речи или как научиться красиво и убедительно говорить. – СПб.: 2002.
- 2.18. Шейнов В.П. Риторика. – Минск: 2000.
- 2.19. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки: учебно-методическое пособие. – М.: 2004.

3. КОШУМЧА АДАБИЯТТАР

- 3.1. Асанбеков К. «Ысыккөлдүн жети акеси». – Б., 2006. – 160
- 3.2. Аристотель. Соч. в 4-х тт. – М.: Мысль, 1978.
- 3.3. Бредемайер К. Чёрная риторика. – М.:2004.
- 3.4. Болчуров Т., Карабаев А., Эркетанов О. Кыдыр Аке. – Нарын, 1992.
- 3.5. Граудина Л.К., Дмитриева О.Л., Новикова Н.В., Ширяев Е.Н. Мы сохраним тебя, русская речь! – М.: 1995.
- 3.6. Зарецкая Е.Н. Риторика: Теория и практика коммуникации. 3-е изд. – М.: 2001.
- 3.7. Иманов А. «XVIII к. экинчи жарымы – XX к. башталышындагы Ысык-Көл ереөнүндөгү ойчулдар, агартуучулар», 2-бөлүм. - Каракол, 1998.
- 3.8. Капабаев О.Э. Көкүрөгү алтын, акыл ээси – Сарт аке. – Ак Башат руханий, маданий жана адабий журнал. №38 май-июнь, 2012.
- 3.9. Капабаев О.Э. Мойут аке. – Ак Башат руханий, маданий жана адабий журнал. №39 май-июнь, 2012.
- 4.10. Колесов В.В. Культура речи – культура поведения. Л.: 1988.

- 3.11. Колесов В.В. Русская речь. Вчера, сегодня, завтра. – СПб.: 1998.
- 3.12. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: 2002. – 684 б.
- 3.13. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002. – 420 б.
- 3.14. Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006. – 328 б.
- 3.15. Леммерман Х. Уроки риторики и дебатов. – М.: 2002.
- 3.16. Мамбетов К. Ысык-Көлдүн даанышман акелери. Б., 2014. – 228 б.
- 3.17. Мокиенко В.М. Образы русской речи. Историко-этимологические очерки фразеологии. – СПб.: 1999.
- 3.18. Павлова Л.Г. Спор, дискуссия, полемика. – М.: 1991.
- 3.19. Пиз А. Язык телодвижений. – М.: 1995.
- 3.20. Платон. Диалоги. // Соч. в 3-х тт. – М.: Мысль, 1971.
- 3.21. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Любое издание.
- 3.22. Поварнин С.И. Спор о теории и практике спора. - // Вопросы философии. – 1990.- №3.- С.60-133.
- 3.23. Речевое общение: искусство убеждать. – СПб.: 1999.
- 3.24. Савкова З.В. Искусство оратора. – СПб.: 2003.
- 3.25. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б., 1993. Т. 1.
- 3.26. Сопер П. Основы искусства речи. – М.: 1991.
- 3.27. Таранов П.С. Искусство риторики. – М.: 2002.
- 3.28. Тарасенко М. Пожалуйста, говорите по-русски!. – СПб.: 2002.
- 3.29. Успенский Л.В. Слово о словах. Ты и твоё имя. Почему не иначе. – Любые издания.
- 3.30. Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет. – М.: 2002.
- 3.31. Эхо Ю. Практическое руководство для всех, кто пишет дипломные, курсовые, контрольные, доклады, рефераты, диссертации: успех без лишних проблем. – М.: 1996.
- 3.32. Эсенкул Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. Б., 1995. Т. 1.
- 3.33. Язовицкий Е.В. Говорите правильно. – Любое издание.

